THE BOOK WAS DRENCHED

स्त्री–जीवन

(भाग १ ला)

साने गुरुजी

प्रथमावृत्ति १९४०

पुनर्मुद्रण १९४४

पुनर्मुद्रण १९४८

भाग १ ला	किंमत २ रुपये
भाग १ व २ (एकत्र)	,, ३॥ ,,

प्रकाशक :
दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर,
५२९ सदाशिव पेठ, पुणें २.

मुद्रक :
मोरेश्वर श्रीधर बोकील,
'शशिकांत प्रिंटिंग प्रेस',
१७३ शनवार पेठ, पुणें २.

साने गुरुजी यांचें वाङ्मय

कादंबऱ्या

तीन मुलें
क्रांति
श्यामची आई
श्याम
जीवन कलह
जीवन विकास
धडपडणारीं मुलें
पुनर्जन्म
आस्तिक
सती
गोड शेवट
संध्या
चित्रकार रंगा

कथा

विश्राम
त्रिवेणी
गोड गोष्टी–१० भाग
सोनसाखळी
सोन्यामारुति
गोष्टी
आपण सारे भाऊ
मिरी
मुलांसाठीं फुलें
बापूंच्या गोड गोष्टी

नाटकें

अस्पृश्योद्धार
निळा पक्षी
ते आपले घर

प्रबंध

राष्ट्रीय हिंदुधर्म
समाजधर्म
भारतीय संस्कृति
खेड्यात जाऊन काय करावें ?
स्वदेशी समाज
कला व इतर निबंध
संस्कृतीचे भवितव्य
कला म्हणजे काय ?
गीताहृदय
कर्तव्याची हाक
म. गांधी दर्शन
कुरळ

चरित्र

चित्रनिका
ईश्वरचंद्र विद्यासागर
इतिहासाचार्य राजवाडे
नामदार गोखले
गौतमबुद्ध
बेंजामिन फ्रँकलिन
शिशिरकुमार
रविंद्रनाथ टागोर

काव्य

पत्री
स्त्री जीवन–भाग १ व २

आमचें प्रकाशन

क्रांति	साने गुरुजी	३-८-०
तीन मुलें	,,	२-८-०
स्त्री-जीवन-भाग १ व २	,,	३-८-०
राष्ट्रधर्म	,,	२-०-०
समाजधर्म	,,	१-०-०
मुलांसाठीं फुलें	,,	०-६-०
इतिहासाचार्य राजवाडे	,,	१-८-०
ईश्वरचंद्र विद्यासागर	,,	१-८-०
बोलघेवड्या	ना. धों. ताम्हनकर	०-१२-०
माईची माया	,,	१-०-०
सुगंध	ग. ल. ठोकळ	२-४-०
मराठीचिये नगरीं	द. रा. कानेगांवकर	१-८-०
अर्धचंद्र	पंडित मंग्रे	०-१२-०
बालप्रदीप	यदुनाथ थत्ते	०-१२-०
काव्यकलेचे अंतरंग	के. नारखेडे	२-०-०
चौफुला	आचार्य भागवत	१-०-०
आगरकर	आमदार पु. पां. गोखले	०-६-०
दुसरी आघाडी	अ. ज. करंदीकर	१-०-०
सुलभ काव्यशास्त्र	महादेवशास्त्री जोशी	३-०-०
जगांतील जमतीगमती	सौ. मालती दांडेकर	०-१२-०

— प्रकाशक —

दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर

५२९ सदाशिव पेठ, पुणे २.

दोन शब्द

स्त्रियांनीं स्वतःचें असें सुंदर अभिजात वाङ्मय निर्मिलेलें आहे. कहाण्या, ओखाणे, गाणीं, ओंव्या हें सारें स्त्रीवाङ्मय आहे. कहाण्यांना तर प्रो. पोतदार यांनीं लहान लहान उपनिषदेंच म्हटलें आहे. या कहाण्यांचा माझ्यावर अपार परिणाम झालेला आहे. माझ्या लिहिण्यांतील सहृदयता व साधेपणा कहाण्यां-पासून मला मिळालेला आहे. कहाण्यांचा मी ऋणी आहे. ओखाणेहि फार काव्यमय असतात. सूचकता हा जर काव्याचा आत्मा असेल तर हे ओखाणे उत्कृष्ट काव्याचे नमुने समजायला हरकत नाहीं. स्त्रियांचीं लहानमोठीं हजारों गाणीं आहेत. त्यांत पौराणिक आख्यानें आहेत, संसारांतील सुखःदुखें आहेत; देहावरच्या गाण्यांतून अध्यात्मपर विचार आहेत. कांहीं कांहीं वटसावित्री-सारखीं अतिपवित्र प्रदीर्घ गाणीं कोणत्याहि महाकाव्याच्या तोडीचीं आहेत. वटसावित्रीचें गाणें बी. ए. च्या मराठीच्या अभ्यासाला अवश्य ठेवण्यासारखें आहे.

परंतु ज्या वाङ्मयांत स्त्रियांनीं आपला आत्मा संपूर्णपणें ओतला आहे असें वाङ्मय म्हणजे ओंवीवाङ्मय. जात्यावर दळतांना, पाळणा हलवतांना, मुलाला खेळवतांना, थोपटताना, झोपाळ्यावर झोके घेतांना या ओंव्या सहजस्फूर्तीनें रचल्या गेल्या आहेत. या ओंव्यांतील अकृत्रिम सहृदयता अपूर्व आहे. या ओंव्यांत वत्सलतेचा सिंधु आहे. कोठें कोठें विनोदाची सुंदर छटाहि आहे. इतरहि रस इतस्ततः मर्यादेनें उभे आहेत.

एकीच्या ओंवीनें दुसरीला सुचली असें पुष्कळदां या ओंव्याची निर्मिति होतांना झालेलें असावें. उदाहरणार्थ “ बोरीबंदरावरी । मड्डुम खाते केळें ” अशी ओंवी एकीनें म्हटली की दुसरी म्हणे “ बोरीबंदरावरी । मड्डुम खाते पेरू ” तिसरी म्हणे “ मड्डुम खाते बिस्कीट. ” काळी चंद्रकळा, तिन्ही सांजा झाल्या, पहिली माझी ओंवी, सासरचे बोल, दृष्ट, लक्ष्मी कीं आली, वगैरे प्रकार आले कीं लागोपाठ त्याच प्रकारच्या ओंव्या भराभरा येतात. मुली झोपाळ्यावर

बसलेल्या असाव्यात, आणि असे हे काव्यनिर्मितीचे गोड प्रकार होत असावेत. या ओंव्या तोंडोतोंडीं आलेल्या आहेत. आणि सदैव त्यांत भरच पडत आली आहे. महाराष्ट्रांतील बायका दळताना काढतांना ओंव्या म्हणतात असे फार प्राचीन सातव्या आठव्या शतकातील उल्लेख आहेत.

या ओंव्यात पुष्कळशा ओंव्या साडेतीन चरणी आहेत. कांहीं चार चरणी आहेत. साडेतीन चरणांत दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणांचे अंतीं यमक असतें. चार चरणींत दुसऱ्या व चौथ्या चरणाचे शेवटी यमक असतें. चार चरणी बहुधा जात्यावरच्या असतात. या ओंव्या म्हणण्याचे विशिष्ट प्रकार आहेत. ते बायकापासूनच शिकावे व ऐकावे. काही चाली अति गोड असतात. ओंव्याचे शेवटीं बहुधा कोणाचें तरी नाव घालायचें असतें. म्हणणाऱ्यानें आपल्या आवडीचे कोणाचेंही घालावें. मी गोपूबाळ व उमाताई ही दोन नावे बहुतेक सर्व ओंव्यातून घातलीं आहेत. वाचकानीं जेथे वाटेल तीं घालावीं.

कहाण्या, ओव्याणे, गाणीं, ओंव्या व लोककथा यांना बालपणापासून मला फार हव्यास. माझे वडील फार उत्तम गोष्टी सांगणारे म्हणून प्रसिद्ध होते. लहानशी गोष्ट असावी परंतु ते अर्धा तास तासभर पुरवीत. आम्हाला हसवीत, रडवीत, बोध देत. माझ्या आईच्या आईला वटसावित्री येत असे. सावित्री व्रताचे वेळीं ती म्हणायला जात असे, व घरींहि म्हणत असे. मी तें गाणें जिन्यांत बसून ऐकत असें. माझ्या दुसऱ्या एका आजीला अशींच सुंदर गाणीं येत होतीं. आजी व आई दळीत असल्या म्हणजे मी पुष्कळ वेळां " माझ्या नांवाच्या ओंव्या म्हणा " म्हणून हट्ट धरून बसत असें. मग आजी, काकू शेवटीं पंढरीनाथ असें माझें नांव घालून ओंव्या म्हणत. त्या ओंव्या माझ्या कानांत आजहि गुणगुणत आहेत.

शाळाकॉलेजात असताना जर्मनींतील " ग्रिम " बंधुद्वयाप्रमाणें आपणहि महाराष्ट्रभर हजारों खेड्यांतून हिंडावें, गाणीं, ओंव्या, ओव्याणे, गोष्टी, हें वाङ्मय जमा करावें असें माझ्या मनात येत असे. " मराठी साहित्याचा फकीर " हें ध्येय मनांत येई. मुनेश्वरांनीं " एकेक अक्षराची भीक " मागून अमर वाङ्मय निर्मिलें. मी निर्माण न करूं शकलों तरी असें अमर वाङ्मय मरूं लागलें आहे, नष्ट होऊं लागलें आहे, तें संग्रहीत करावें असें वाटे. परंतु

मनांतील हेतु सारे थोडेच साध्य होतात ! आणि ध्येय तरी का सदैव एक असतें ? लहान मुलाला यात्रेंत दिसेल तें घ्यावेसें वाटतें, तद्वत् माझी स्थिति आहे. हें करावें, ते करावें, सारेंच वाटते. आणि म्हणून कोठलेंच नीट होत नाहीं व त्यामुळें हृदय फाटतें व चित्त दाटतें.

मी कधीं कोठें गेलों व मायबहिणी भेटल्या तर ओंव्या म्हणायला सांगत असें. परंतु टिपून घेत नसें. १९३१ पासून टिपून घेऊं लागलों. १९३४ मध्यें ज्याच्याकडे मी लहानपणीं पुण्याला शिकायला होतों त्या माझ्या उंबरगांवच्या डॉ. रामचंद्र काशीनाथ जोशी यांच्या आई श्रीमती सुभद्राबाई जोशी यांच्याजवळून मी पुष्कळ ओंव्या टिपून घेतल्या. लग्नांतील सांगा, दृष्टीच्या सांगा, पावसाच्या सांगा, मी असें सुचवीं व त्यांना आठवत. जवळ जवळ ४०० ओंव्या त्यांचेजवळून मी घेतल्या. पुढें अलिबागेस माझी बहीण ती. सौ. लक्ष्मीबाई भिडे ही आहे. आमची ही सर्वांत मोठी बहीण, एकुलती बहीण. मी तिला ओंव्या विचारी, ती सांगे. ती मग शेजारच्या शेजीबाईंना बोलवी व " आमच्या अण्णाला सांगा ओंव्या " म्हणून प्रार्थी. मग काय तेथें लहानमोठ्या माय-बहिणी जमायच्या व मी भराभर टिपून घ्यायचा. सांगतां सांगतां कधीं त्या गहिंवरत, कधीं थोड्या लाजत, कधीं हंसत. मी म्हणायचा " काय छान आहे ही ओंवी. " त्यांना आनंद वाटे व उत्साह येई. माझ्या बहिणीच्या मुलीही ओंव्या गोळा करूं लागल्या व आणून देऊं लागल्या. जवळ जवळ १२०० ओंव्या मला तेथें मिळाल्या. बडोद्याला माझी मावशी आहे व मामी आहे. तेथें मी सुरू केला प्रचार. दुपारीं तांदूळ वगैरे निवडतांना शेजारच्या बायका जमत व मी माझी वहीपेन्सिल घेऊन बसें. जवळ जवळ २०० ओंव्या मजजवळ नसलेल्या मिळाल्या. अमळनेरला १००–१५० मिळाल्या. आणि कोंकणातील माझ्या पालगड गावीं जवळ जवळ ५०० ओंव्या मिळाल्या. असा हा अडीच हजार ओंव्यांचा संग्रह मजजवळ जमा होऊन पडला होता. त्याचें वर्गीकरण वगैरे करायला वेळ कोठून होणार ?

सह्याद्रि मासिकांतील सईचें लग्न, प्रतिभेमध्यें आलेल्या ओंव्या, शालापत्रक, आनंद, खेळगडी वगैरे मासिकांतून लोकगीतें या सदराखालीं येणाऱ्या ओंव्या यांचा संग्रह मला करतां आला नाहीं. मला वेळच नाहीं. या माझ्या संग्रहांतील

कांहीं ओंव्या त्यांतून येऊन गेल्या असतील. कांहीं नसतील. न्हाणुलीच्या ओंव्या वगैरे छोटीं पुस्तकें मीं लहानपणीं पाहिलीं होतीं. परंतु आतां वेळ झाला नाहीं. जर कधीं रिकामपण मिळालें तर प्रसिद्ध झालेल्या सर्व ओंव्यांची या संग्रहाच्या दुसऱ्या आवृत्तीचा सुयोग आला तर त्यांत भर घालीन. परंतु मला वेळ न झाला तर जो कोणी मराठी साहित्याचा उपासक असेल त्याला माझ्या या संग्रहाचा उपयोग होईल.

अडीच हजार ओंव्यांचे मीं निरनिराळे प्रकार पाडले. भाऊबहिणीच्या, मायलेंकरांच्या, मुलगीसंबंधीं, संसारांतील सुखदुःखें, हे चार प्रकार या पहिल्या भागात देत आहे. उरलेले प्रकार दुसऱ्या भागांत देणार आहे. दुसऱ्या भागांत "पौराणिक, ऐतिहासिक, सृष्टिवर्णनपर, तीर्थक्षेत्रें पुरें-पट्टणें, पहिली माझी ओंवी, सुभाषितें, व सकीर्ण" असे प्रकार आहेत. दोन्ही भाग एकत्र केले असते तर पृष्ठें वाढतीं व आज कागदाची महर्गता असल्यामुळें किंमत अधिक ठेवावी लागली असती व ती एकदम देणें जड झालें असतें.

या पहिल्या भागांत जवळ जवळ दीड हजार ओंव्या आल्या आहेत. उरलेल्या हजारांचा दुसरा भाग होईल. प्रत्येक प्रकाराला मीं रसपरिचय जोडला आहे. तो धावता आहे, दिग्दर्शक आहे. ओंव्या म्हणजे आपलें कांहीं तरी असें कोणास वाटूं नये म्हणून तसें केलें आहे.

या ओंव्यांतील माधुरीबद्दल मी काय सांगूं ? त्यांतील भावनोत्कटतेविषयीं काय लिहूं ? माझी बहीण ओंव्या सांगतांना रडली आहे.

माझें कीं आयुष्य उणें करी रे गणया
घाल सखीच्या चुडेया मनुताईच्या

ही ओंवी सांगतांना तिचे डोळे पाण्यानें भरले. आई आपुलें आयुष्य मुलीच्या नवऱ्याला देत आहे. केवढा प्रसंग ! "मला भावाच्या ओंव्या फार आवडतात" माझी बहीण म्हणायची. येवलें, मुंबई, अमदाबाद, अमळनेर वगैरे शहरीं या ओंव्यांवर गणेशोत्सवांत वगैरे मीं व्याख्यानें दिलीं. काव्यमय ओंव्या ऐकून स्त्रीपुरुष लहानथोर माना डोलवीत व सद्गदित होत हें मीं

पाहिले आहे. माझ्या वह्या पाहावयास मागत. बायका व मुली विचारीत " कोठून आणल्यात ह्या ओंव्या ? " मी उत्तर देई " हें तुमचेंच जुनें ठेवणें आहे. तुम्हाला मी देत आहे."

अमळनेरचे एक शिक्षक या ओंव्या वाचीत होते. त्यांच्या बहिणीचें नुकतेंच लग्न झालें होतें. मुलगी सासरीं जात आहे, भाऊ पहा म्हणत आहे. सासरचे हाल वगैरे ओंव्या ते वाचूं लागले व रडूं लागले. मी त्यांस विचारलें " काय झालें ? " ते म्हणाले, " आतांच बहिणीचें लग्न झालें. अनुभव ताजा आहे." आगगाडींतून नगरकडे जाताना एक गृहस्थ डब्यांत होते. त्यांनीं वाचायला घेतल्या ओंव्या. शेवटीं म्हणाले,"कधीं होईल पुस्तक ? कोठें मिळेल ? " मीं म्हटलें, " छापणार आहे लवकरच. सर्वत्र मिळेल." धुळ्याहून मालेगांवला मोटारींतून जात होतों. शिरपूरचे एक तरुण होते लॉरींत. मजजवळून त्यांनीं वही घेतली. ते तन्मय होऊन वाचीत होते, दोनदोनदां म्हणत होते. शेवटीं मला म्हणाले " पुरे आता. वाचवत नाहीं." मन्वन्तर मासिकात बहीण-भावंडाच्या ओंव्याचा व माधवलेंकरांच्या ओंव्यांचा रस-परिचय जानेवारी व फेब्रुवारी १९४० च्या अंकांतून देण्यांत आला होता. अमळनेरच्या किती तरी भगिनींनी ते अंक घरीं आणून वाचले. अमळनेरला श्री. अनंतराव गुप्ते म्हणून एक प्रसिद्ध सज्जन वकील आहेत. त्यांना त्यांच्या आप्तमित्रांकडून मन्वन्तराचे हे अंक वाचा अशीं पत्रें आलीं.

आपण सारे त्या मायबहिणींचे ऋणी राहूं या. त्यांनीं माझें नामरूप हारपो या वृत्तीनें हें वाङ्मय निर्माण केले.

मी तर केवळ निमित्तमात्र आहे. या ओंव्या ऐकतांना जणूं माझी समाधि लागे. या ओंव्या वाचतांना मी वेडा होतों. वेळ असला म्हणजे हे वेद वाचतों. पुन्हा पुन्हा वाचतों. ज्या आईनें व आजीनें लहानपणीं ही गोडी लाविली त्यांचे हे उपकार.

ज्या भगिनींनी मला या ओंव्या आनंदानें सांगितल्या त्यांचे मी कसे आभार मानूं ? मुलें रडत आहेत, घरात कामें आहेत, तिन्हीसांजा होत आलेल्या, तरीहि मला ओंव्या सांगत त्या बसत. माझ्या मित्रांची आई श्री. सुभद्राबाई आज नाहींत.त्यांच्या स्मरणशक्तीसारखी अपूर्व स्मरणशक्ति मीं पाहिली नाहीं. त्यांना नवनीत किती तरी पाठ. किती गाणीं येत, किती ओंव्या येत.

त्यांना मीहि आईच म्हणत असें. मातृहीनाला मला त्यांनीं सतत मातृप्रेम दिलें. त्यांचें आज कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करतों. त्यानीं किती ओंव्या दिल्या. नंतर अलिबागची माझी बहीण ती. सौ. लक्ष्मीबाई भिडे नंतर तिच्या मुली सौ. रंगुताई रिसबूड, सौ. सुंदराताई गोगटे, सौ. मनुताई थत्ते, कु. कमल भिडे; बहिणीच्या उदार व प्रेमळ शेजारिणी सौ. भागीरथीबाई फाटक, सौ. उमाबाई देवघर, श्री. लक्ष्मीबाई घारपुरे, कु. रंगू नवरे व सौ. भागीरथीबाई नवरे, गं. भा. राधाबाई ओक, गं. भा. गंगाबाई फडके व गं. भा. सईबाई मोघे; बडोद्याची माझी मावशी श्री. सखुबाई आपटे व मामी श्री. रुक्मिणीबाई परचुरे व त्यांच्या मैत्रिणी आणि शेजारिणी; माझ्या कोंकणातील पालगड गांवच्या ती. सौ. अन्नपूर्णाकाकू साने, ती. सौ. जानकीवयनी साने, कै. ती. सौ. लक्ष्मी-बाई साने, सौ. कमलाबाई डिंगणकर, श्री. कुशाताई जोशी, श्री. बहिणा-बाई ओक, गं. भा. चंद्रुताई करंदीकर व करंदीकर घराण्यांतील आणखी भगिनी, माझ्या आईची चुलती श्री. भागीरथीबाई परचुरे, माझ्या वैनीच्या बहिणी श्री. अंबु पेंडसे व श्री. शकुंतला व तिच्या भावजया सौ. कमलाबाई जोशी वगैरे; अमळनेरच्या सौ. माई वैद्य व इतर कांहीं मुली; अशा किती तरी लहानमोठ्या मायबहिणींपासून मीं ओंव्या गोळा केल्या. कांहींचीं नांवें मला आठवत नाहींत. परंतु त्यांचें कृतज्ञ स्मरण आहे. या सर्व भगिनींचा मी ऋणी आहे. हा संग्रह त्यांनीं मला दिला व मीं लिहिला. त्यांनीं दिलेल्या ओंव्यांचा भावभक्तीनें मी लेखक झालों.

या ओंव्या ब्राह्मणवर्गांत प्रचलित असलेल्या आहेत. प्रत्येक जातींत व निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून अशा हजारों ओंव्या असतील. नगरला मी एक दिवस अगदीं उजाडत जात होतों; तर एक मुसलमान बाई "मियां बिबी बोले" वगैरे चरण असलेली ओंवी म्हणत होती. नावरानवरी गांवीं मी आश्रमांत होतों. तेथें शेजारीं असलेल्या मुसलमान मायबहिणी गंगाजमुनांच्या ओंव्या दळतांना पहाटे म्हणत. खानदेशांत चहार्डी येथें पहाटे किसान बाया दळतांना ओंव्या म्हणत असतां मीं ऐकल्या होत्या. त्या त्या जातींतील सुखदुःखें, अनुभव त्यांच्या त्यांच्या ओंव्यांतून असणार. हें सारें वाङ्मय जमा केलें पाहिजे. सर्व जातींतील मायबहिणींजवळून प्रेमस्नेहानें मिळविलें पाहिजे.

स्त्रीजीवनाची शेवटची प्रत माझी वैनी मरणशय्येवर असतांना मी करीत होतों. वैनी मरणशय्येवर असतांनाहि मी तिला म्हणे—"वैनी, आठवते का एखादी ओंवी." ती प्रयत्न करी व म्हणे "भावजी, नाहीं आठवत हो." परंतु एके दिवशीं तिनें एक ओंवी सांगितली. मरणाचे आधीं दोनच दिवस.

पालगड गांवाचा टाकी लावुन रस्ता फोडा
रंगीत गाडी धाडा भाईरायाला ॥

भावाला आणण्यासाठीं रस्ता दगडाधोंडाळ म्हणून गाडी पाठवतां येत नसेल तर दगड फोडून रस्ता करा व भावाला गाडी पाठवा. अशी ही भ्रातृ-प्रेमाची अमर ओंवी तिनें मला दिली. मरता मरताहि माझ्या वैनीनें अमर स्त्री-वाङ्मय दिलें. तिच्या आत्म्याला प्रणाम.

"स्त्रीजीवन" या नांवाऐवजीं "स्त्रीहृदय" असें नांव असतें तर चांगलें झालें असतें असें कांहीं मित्र म्हणाले. परंतु आधीं "स्त्रीजीवन" हें नांवच छापलें गेलें. त्यांची सूचना अधिक यथार्थ होती. स्त्रीजीवन हें पुस्तक मुलींच्या शाळांतून तरी सर्वत्र जाईल व आपल्या मायबहिणी असें अमर वाङ्मय निर्मीत हें पाहून मुलींना स्फूर्ति येईल व नवीन जीवनांवर त्या नवीन वाङ्मय निर्मितील अशी मी आशा बाळगतों.

२४-२-४०
लिमयेवाडी, सदाशिव पेठ, पुणें २.

सानें गुरुजी

अनुक्रमणिका

स्त्रीजीवन

(भाग पहिला)

बहीणभाऊ : १

रसपरिचय

या प्रकरणांत बहिणभावासंबंधींच्या ओंव्या दिल्या आहेत. या रसाळ व प्रेमळ ओंव्या वाचून ज्याचें हृदय उचंबळणार नाहीं असा माणूस क्वचित् असेल. बहिणीचें भावासाठीं हृदय किती तुटतें, तिचें त्याच्यावर किती प्रेम, भावाचें वर्णन करतांना तिला साऱ्या उपमा कशा कमी वाटतात, तें सारें या ओंव्यांत पहावयास मिळेल. सासरीं गेलेली बहीण माहेरच्या प्रेमासाठीं, भावाच्या भेटीसाठीं, त्याच्याकडून निरोप वा पत्र यावें यासाठीं कशी अधीर झालेली असते तें या ओंव्यांतून फार सुरेख रीतीनें दाखविलें गेलें आहे. पावसाळा संपत आलेला असावा, नदीनाले शांत झालेले असावेत, शेतेंभातें पिकलेलीं असावीं, दिवाळी जवळ आलेली असावी. मग बहिणीचे डोळे भावाकडे लागतात. ती म्हणते :

" पूर ओसरले, नदीनाले शांत झाले
अजुन कां न भाई आले बहिणीसाठीं ॥
नवरात्र गेलें दसरा दूर गेला
नेण्याला कां न आला भाईराया ॥ "

इतर भाऊ आपल्या बहिणी नेतात. बहिणींना आणण्यासाठीं प्रेमळ भाऊ रंगीत गाड्या पाठवतात. तें सारें पाहून जिचा भाऊ येत नाहीं तिच्या जिवाची फारच तगमग होते. त्यांत शेजारच्या बायका आणखी विचारूं लागतात :

" शेजी मला पुसे येऊन घडी घडी
कधीं माहेराची गाडी येणारसे ॥ "

असें कोणी विचारलें म्हणजे फारच वाईट वाटतें. घरांत मुलेंहि विचारूं लागतात, " आई, केव्हां ग मामा येईल ? " आई काय उत्तर देणार ? ती मामाची बाजू घेते. " बाळांनो, त्याला काम असेल, नाहीं तर आल्याशिवाय राहता ना " असें सांगते :

" मुलें पुसतातीं येई ना कां ग मामा
गुंतला कांहीं कामा माय बोले ॥ "

ती असें उत्तर देते. परंतु तिच्या मनाचें त्यानें समाधान नाहीं होत. आपला भाऊ आजारी बिजारी तर नसेल असें तिच्या मनांत येतें. परंतु या मनांतील दुष्ट शंकेचें ती स्वतःच निरसन करते. माझा भाऊ आजारी असता तर हा वारा शीतळ व सुगंधी असा येता ना असें ती म्हणते. किती सहृदय व रम्य कल्पना :

" दूरच्या देशींचा शीतळ वारा आला
सुखी मी आईकीला भाईराया ॥
दूरच्या देशींचा सुगंधी येतो वात
असेल सुखांत भाईराया ॥ "

वाऱ्याच्या गुणगुणण्यांत तिला सारी कुशल वार्ता मिळते, दुसरें कोठलें पत्र, कोठला निरोप ?

भाऊ खुशाल आहे. मग कां येत नाहीं ? तिला नाना शंका येतात. लहानपणीं मीं चावा घेतला, दादानें भातुकलीचे दाणे खाल्ले म्हणून मी त्याला बोललें, तें आठवून का दादा येत नसेल ! परंतु ती म्हणते :

" अपराध पोटीं प्रेम थोरांचें घालित
येई धांवत धांवत भाईराया ॥ "

भाऊ बहिणीवर रागावेल ही कल्पनाच तिला असह्य होते. कस्तुरीचा सुगंध कधीं सरत नाहीं, चंद्र कधीं प्रखर होत नाहीं, सोनें सडत नाहीं, आकाशाचा रंग बदलत नाहीं. किती सहृदय उपमा व दृष्टान्त :

पाठच्या बहिणीवरी भाऊ का संतापेल
कस्तुरी का सोडील निज वास ॥
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ कसा रागावेल
चंद्र आग का ओकेल कांहीं केल्या ॥
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ कसा हो रुसेल
कधीं सोनें का कुसेल कांहीं केल्या ॥
पाठच्या बहिणीवरी भाऊ का रागावेल
रंग ना बदलेल आकाशाचा ॥

भाऊ माझ्यावर रागावणें अशक्य, मग माझ्या पतीवर का रागावला आहे! मागें आला होता एकदां न्यावयाला, तर यांनीं पाठवलें नाहीं मला. पुन्हा कशाला येईल दादा अपमान करून घ्यायला? परंतु बहिणीच्या समाधानासाठीं दादा का तें विसरणार नाहीं?

आपलेच ओठ दादा आपलेच दांत
थोर सारें विसरत मागील रे ॥

तिचे आईबाप नसतात. आईबाप गेले म्हणजे कोठलें माहेर असें लोक म्हणतात. तें का खरें होणार? मरतांना मायबाप बोलले तें का दाला विसरेल?

शेवटील शब्द आई तुला जे बोलली
काय विस्मृति पडली त्यांची दादा ॥
ताईला प्रेम देई तिला रे तूंच आतां
माय बोले मरतां मरतां दादा तुला ॥

या ओंव्या वाचतां वाचतां कोणाचे डोळे भरून येणार नाहींत? स्त्रियांच्या अंतरंगांतील हें थोर दर्शन आहे.

बहिणीला ओंवाळणी घालावी लागेल म्हणून तर भावाला चिंता नसेल ना पडली? अरे, बहीण का पैशासाठीं भुकेलेली असते?

लागेल घालावी फार मोठी ओंवाळणी
चिंता काय अशी मनीं भाईराया ॥
नको धन नको मुद्रा नको मोतियाचे हार
देई प्रेमाश्रूंची धार भाईराया ॥

पानफूल पुरे पुरे अक्षता सुपारी
नको शेला जरतारी भाईराया ॥

भावाला केव्हां पाहीन असें तिला होतें. तिच्या डोळ्यांतून पाणी येतें. तिला चैन पडत नाहीं.

येरे येरे भाऊ किती झालें रडपण
कधीं हृदय उघडीन तुझ्यापुढें ॥
येरे येरे भाऊ किती पहावी रे वाट
पाण्याचा चाले पाट डोळ्यांतून ॥
जिवाच्या जीवना अमृताच्या सिंधु
येई गा तूं बंधू उठाउठीं ॥
जिवाच्या जिवलगा प्रेमाच्या सागरा
सुखाच्या माहेरा येई गा तूं ॥

ती भावाला निरोप तरी कोणाबरोबर पाठवणार, पत्र कोणाबरोबर देणार? स्त्रियांना कोठें आहे तें स्वातंत्र्य? परंतु एक साधन आहे. वाऱ्याबरोबर, पाखरांबरोबर पाठवावा निरोप. त्यांना बातमी घेऊन येण्याविषयीं सांगावें :

अरे वाऱ्या वाऱ्या धांवशी लांबलांब
बहिणीचा निरोप सांग भाईरायाला ॥
कावळ्या कावळ्या लांब जाई रे उडून
येई निरोप सांगून भाईरायाला ॥

परंतु चिमण्याकावळ्यांनीं कां जावें, कां ऐकावें! कां म्हणजे? मीं त्यांना अंगणांतून हांकललें नाहीं. त्यांना दाणे घातले, त्यांना का कृतज्ञता वाटत नसेल?

दाणे मी घालत्यें तुम्हांला अंगणांत
भावाची आणा मात चिमण्यांनो ॥
नाहीं हांकलीलें कधीं अंगणामधून
यावें निरोप सांगून भाईरायाला ॥

भाऊ येणार असें तिला वाटूं लागतें. हातांतला घांस गळतो, डोळा लवतो. कोणी तरी दूर डोंगर उतरून उन्हांतून येतांना दिसतें. भर दुपारच्या

उन्हांतून कोण येतें तें ? पावसानंतरचें पहिलेंच ऊन. फार त्रास देतें तें. भाऊच असणार तो :

दुपारचें ऊन घाटीडोंगर कोण घेतो
बहिणीसाठीं भाऊ येतो भाऊबीजे ॥
दुपारचें ऊन लागतें रणरण
शेला घेतो पांघरूण भाईराया ॥
तांबडें पागोटें उन्हानें भडक्या मारी
सुरूच्या झाडाखालीं भाईराया ॥

कोंकणातील हें वर्णन दिसतें. घाटी चढून येणारा, सुरूच्या झाडाखालीं थमणारा हा कोंकणचा भाऊ दिसतो. भाऊ येतो व मुलें मामा मामा करूं लागतात. बहिणीच्या आनंदाला आकाश ठेंगणें होतें. ती भावाजवळ प्रेमानें विचारपूस करते. कौतुकानें पुसते :

"तुला भाळघीत बेसण्यें होत्यें दादा
काय वयनीच्या नादा गुंतलासी ॥"

"वयनीनें मोहिनी घातली म्हणून बहिणीला विसरलास ना ? घरें पण खुशाल आहेस ना, सारी मंडळी बरी आहे ना ? थकलास हो दादा. तूं का आजारी होतास ? डोळे का असे खोल ?" किती प्रश्न ती करते. परंतु प्रेमळ भाऊ म्हणतो :

प्रवासाचा शीण, ताई नाहीं मी आजारी
हळुवार चित्त भारी ताई तुझें ॥
ताईला पाहून हरेल सारा शीण
भावाला बहीण अमृताची ॥
ताईला पाहून सारीं दुःखें हरपती
हृदयीं भरती प्रेमपूर ॥

किती दिसांनीं भाऊ भाऊबीजेसाठीं आलेला. बहिण मग थाट करते. परंतु ती गरीब असते. तिच्या घरांत गहूं नसतात. ती शेजीबाईकडे जाते :

"शेजारणी बाई उसने द्यावे गहूं
पाहुणे आले भाऊ फारां दिसीं ॥"

शेजारीण नाहीं म्हणत नाहीं. सुंदर सोन्यासारखे गहूं शेजी देते. बहीण दळते :

सोनसळे गहूं रवा येतो दाणेदार
फेण्यांचें जेवणार भाईराज ॥
सोनसळे गहूं त्यांत तुपाचें मोहन
भाऊबीजेचें जेवण भाईरायाला ॥

घरांत चंदनाचे पाट आणून ती मांडते. भावासाठीं काय करूं, काय न करूं असें तिला होतें :

चंदनाचे पाट मांडीले हारोहारीं
आज आहे माझ्या घरीं भाऊबीज ॥

कधीं भाऊ भाऊबीजेला बहिणीच्या घरीं येतो किंवा तिला घरीं माहेरीं नेतो. माहेरीं साऱ्या बहिणी जमलेल्या असाव्या. भाऊबीज होऊन जावी. पुन्हा सासरीं जाण्याची वेळ यावी. त्या वेळीं बहिणी म्हणतात :

आम्ही चारी बहिणी चार डोंगरांच्या आड
माझ्या भाईराया खुशालीचें पत्र धाड ॥
आम्ही चौघी बहिणी चारी गांवाच्या चिमण्या
सख्या भाईराया आम्ही घटकेच्या पाहुण्या ॥

दादा, वर्षातून एकदां आम्हांला भेटत जा, एकदां आणीत जा. आम्ही घटकाभर राहूं, प्रेम लुटूं व उडून जाऊं. एक चार आण्यांचा साधा खण व रात्रभर तुझ्या घरीं विसांवा. दुसरें कांहीं नको :

बहिणीला भाऊ एक तरी गे असावा
पावल्याचा खण एका रात्रीचा विसांवा ॥

माहेरीं गेल्यावर भाऊभावजय कशी वागतात तें बहिणींना कळून येतें. भावजयीला बहिणी म्हणतात :

दसरा दिवाळी वरषाचे दोन सण
नको करूं माझ्यावीण वयनीबाई ॥

माहेरीं जावें तों भावजयीला बरें वाटत नाहीं. नणंदा कशाला आल्या असें त्यांना वाटतें :

गोऱ्ये भावजयी नको बोलूं रागें फार
आल्यें मी दिवस चार माहेराला ॥

परंतु ही प्रार्थना फुकट जाते. धुमफूस सुरू असते. बहीण मनांत म्हणते :

गोरी भावजय गर्विष्ठ बोलाची
मला गरज लालाची भाईरायाची ॥
भाऊ ग आपला वयनीबाई ती लोकांची
मनें राखावीं दोघांची ताईबाई ॥

भावजयीचें वर्तन पाहून बहिणीला वाईट वाटतें. आपल्या भावाला वैनी बालेते हें पाहून बहीण कष्टी होते.

गोऱ्ये भावजयी नको बोलूं एकामेकीं
हलुवार भाईराया चंद्र कोमेजेल एकाकी ॥
गोऱ्ये भावजयी किती उमेट बोलणें
मन दुखवीलें माझ्या भावाचें कोंवळें ॥
गोऱ्ये भावजयी किती बोल रागाचे
फूल कोमेजलें देवा शिवाशंकराचें ॥
गोऱ्ये भावजयी किती बोल अहंतेचे
फूल कोमेजलें भाईराय ममतेचे ॥

वैनी उभ्या उभ्या कुंकूं लावते. नीट बसून प्रेमानें सौभाग्यतिलक लावीत नाहीं. कपाळींच्या कुंकवाची सुद्धां वैनी अशी हयगय करते हें पाहून बहिणीचें हृदय चरकतें. ती म्हणते :

वैनीबाई भावजये नको उभ्यानें कुंकूं लावूं
नवसाचा माझा भाऊ किती सांगूं ॥

घरीं दोन दिवस बहिणी आलेल्या. भावाला वाटतें कौतुक करावें. परंतु त्याच्या पत्नीला राग येतो. बहिणी कशाला लुटावला आल्या असें ती म्हणते :

भाऊ ग म्हणती आल्या बहिणी भेटाला
भावजया ग म्हणती आल्या नणंदा लुटाला ॥
भाऊ ग म्हणती बहिणीला द्यावा पाट
भावजया ग म्हणती धरा नणंदा आपुली वाट ॥

बहिणी मनीं म्हणतात, "आपण वैनीपासून अपेक्षा तरी कां करावी ? कितीं झालें तरी परक्या घरून ती आलेली":

मावलीची माया काय करील भावजयी
पाण्यावीण जाईजुई सुकतील ॥
आईबापांच्या राज्यांत खाल्या दुधावरल्या साई
भावजयांच्या राज्यांत ताक घेण्या सत्ता नाहीं ॥

परंतु सर्वच भावजया वाईट नसतात. कधीं भावजयाच मनाच्या थोर असतात व भाऊ उलट असतात. भावजयीचें कौतुक करायला नणंद तयार असते :

भावा ग परीस भावजय फार भली
कोणा अशीलाची केली वयनीबाई ॥
भावा ग परीस भावजय ग रतन
सोन्याच्या कारणें चिंधी करावी जतन ॥

कोणा कुलशीलवंताच्या घरची ही ? किती चांगली वागते. सोन्यासारखी आहे. माझा भाऊ म्हणजे फाटकी चिंधी. परंतु त्या सोन्यासाठीं ह्या चिंधीला जपलें पाहिजे. लहानशी चिंधी सोन्याला सांभाळते. किती सुंदर आहे दृष्टांत! भाऊ व भावजय यांचें परस्परप्रेम पाहून बहिणीला धन्यता वाटते :

अतिप्रीत बहु प्रीतीचीं दोघेंजण
विडा रंगे कातावीण भाईरायाचा ॥

इतर जगांतल्या भावजया पाहिल्या म्हणजे स्वतःच्या भावजयीची किंमत कळते :

भावजयांमध्यें बहिनीबाई शांत
भाऊ माझे सूर्यकांत उगवले ॥

भाऊ तेजस्वी, जरा प्रखर. परंतु वैनी अगदीं शांत व सौम्य पाहून बहिणीला समाधान होतें ।

भावाचें वर्णन करतांना बहिणीच्या वाणीत सारी सरस्वती जणुं येऊन बसते. माझे भाऊ म्हणजे देवळांतील निर्मळ आरसे, देवळांतले अभंग खांब, देवळाजवळचीं शीतळ झाडें :

माझे दोघे भाऊ देवळाचे खांब
अभंग प्रेमरंग मला ठावें ॥
माझे दोघे भाऊ बिल्लोरी आरसे
देवळीं सरिसे लावीयेले ॥
माझे दोघे भाऊ मला ते वाणीचे
देवाच्या दारींचे कडुलिंब ॥

माझे भाऊ नवानवसाचे आहेत. त्यांच्यावर दृष्ट नको पडायला. ते कडु असले तरी देवाच्या दारांतले आहेत. देवानें दिलेले आहेत :

माझा भाईराया कसा का असेना
त्याच्यासाठीं प्राणा टाकीन मी ॥

भाऊ कसाहि असला तरी त्यांच्यावर प्रेम करायला बहीण तयार आहे. मग गुणी भावाबद्दल तिला किती प्रेम वाटेल ! माझा भाऊ उदार, शहाणा, मातृभक्त आहे. लोकांची लांबून आलेली पत्रें माझा भाऊ सभेंत वाचून दाखवतो. तो कसा हंसतो, कसा गोड दिसतो. किती वर्णावें ?

काशींतले कागद आले डब्यांतून
वाचले सभेंतून भाईरायांनीं ॥

पूर्वी कोणी काशीस जाई तेव्हां सर्व गांवाचा निरोप घेऊन जाई. सुखरूप परत आला तर सारें गांव सामोरें जाई. बहुधा बरीच मंडळी एकदम निघत. आणि मग नळकंड्यांतून पत्र आलें सांडणीस्वाराबरोबर किंवा कोणाबरोबर, तर सारा गांव कुशलवार्ता व इतर बातमी ऐकायला जमा होई. तेथें पत्र कोण वाचून दाखवी ? माझा भाऊ. त्याचा तो मान. तो पुढारी, विद्वान् :

माझा आहे भाऊ शहाणा सुरता
त्याच्या लौकीकाची वार्ता चौंहींकडे ॥

असा हा भाऊ आणखी कसा आहे ऐका :

हाताचा उदार मनाचा खंबीर
गुणानें गंभीर भाईराया ॥
गोड गोड बोले हंसणें किती गोड
जगत्रीं नाहीं जोड भाईरायाला ॥

कुणा ना दुखवील हंसून हांसवील
साऱ्यांना सुखवील भाईराया ॥

भाऊ नुसता गोड बोलणारा, गोड हंसणारा नाहीं :

दांडपट्टा खेळे करी तलवारीचे हात
घोडा नेत दौडवीन भाईराया ॥

आपल्या बहिणीची अब्रू सांभाळावयासही तो समर्थ आहे. अब्रू सांभाळण्याची गोष्ट निघाली कीं, कांहींच्या डोळ्यांसमोर एकदम मुसलमान येतील. परंतु आपल्या बहिणींनीं मुसलमान भाऊ मानले होते. मुसलमान तेवढे वाईट असें त्यांचें मत नव्हतें. वाईट लोक सर्वत्रच आहेत :

मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
दिवाळीची चोळी त्याचा कागदीं सलाम ॥
मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
दिवाळीची चोळी घरीं आलासे घेऊन ॥
मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
सख्ख्या भावाच्या परीस त्याचें आहे ग इमान
दरसाल येतो बहिणीला आठवून
जातीचा मुसल्मान प्रेमासाठीं ॥

बहिणीच्या प्रेमाचा अनुभव घेण्यासाठीं तो मुसल्मान आतुर असतो, अधीर असतो. तो मानलेल्या बहिणीकडे येतो. परंतु इतर लोक हंसतात. तें पाहून त्या मानलेल्या बहिणीला वाईट वाटतें. ती म्हणते :

मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
नका ग त्याला हंसूं दुःखें जाईल त्याचा प्राण ॥

तो मानलेला मुसल्मान भाऊ आपल्या मानलेल्या बहिणीकडे येतो. लोकांना तें पाहवत नाहीं. टवाळपणें प्रश्न करतात :

मानीयला भाऊ काय तुला तो ग देतो
दिवाळीची चोळी घेउनीयां घरा येतो ॥

परंतु शेवटीं ती मानलेली बहीण आपल्या मानलेल्या भावास दुःखानें म्हणते :

" तुझा माझा भाऊपणा जगजाहीर नसावा ॥
लोभ अंतरीं असावा भाईराया
आपण गूज बोलूं डाळिंबीसमान
तूं भाऊ मी बहीण जडे नातें ॥

कशाला जगासमोर प्रेम मांडायचें ? तें मनांतच आपण ठेवूं. मुकेपणानें मनांतलें बोलूं. डाळिंबाचें फळ फोडलें तर आंत हजारों दाणे भरलेले असतात. वरून किती मुकलेलें दिसतें. तसें आपलें प्रेम वरून बोलण्याचालण्यांत दिसणार नाहीं. परंतु हृदयांत आपण एकमेकांशीं गोड बोलूं.

जोंपर्यंत भाऊ आहे तोंपर्यंत बहिणीला आधार वाटतो. दिवाळी आली कीं चोळीबांगडी तो पाठवतो. श्रीमंत असेल तर चोळीला मोतीं लावून पाठवतो :

चोळी शिव रे शिंप्या मोतीं लाव शिवणीला
चोळी जाते बहिणीला दूरदेशा ॥

अशी सुंदर चोळी यावी. परंतु कुंकवाची पुडी दिसत नाहीं. सासरचीं माणसें बोलूं लागतात " काय बाई रीत तरी–". परंतु कावरीबावरी झालेली बहीण म्हणते :

" चोळीयेची घडी कुंकवाविण धाडी
असें नाहीं पडली पुडी कोठें तरी ॥

पुडी पडली असेल. भावाची ती बाजू घेते. श्रीमंत भाऊ मोतीं लावून चोळी पाठवतो. गरीब भावानें काय करावें ? गरीब भाऊ खण कोठून घेणार ? परंतु गरीब भाऊ डोक्याचा रुमाल फाडतो. त्याची चोळी करून धाडतो. बहिणीचें हृदय भरून येतें. ती म्हणते :

भाऊ चोळी शिवी शिवी आपुल्या रुमालाची
धन्य तुझ्या इमानाची भाईराया ॥

अशा भावासाठीं बहीण काय करणार नाहीं ?

माझें कीं आयुष्य कमी करुन मारुती
घाल शंभर पुरतीं भाईरायाला ॥

माझ्या आयुष्याचा भाईराया तुला शेला
उरल्याची चोळी तुला वयनीबाई ॥

बहीण आपल्या आयुष्याच्या शेल्यानें भावाला पांघुरवीत आहे. भाऊ आहे तोंपर्यंत चोळी बांगडीची चिंता नाहीं. शेजीला बहीण म्हणते :

शेजी चोळी ग फाटली चिंता नाहीं ग वाटली
दुसरी पाठवीली भाईरायांनीं ॥

असा संसार चालतो. बहिणीची एकच इच्छा शेवटीं असते कीं, सौभाग्यपणीं मरण यावें. त्या क्षणीं भावानेंहि यावें. अहेवपणीं आलेलें मरण भाग्याचें. भावानें शेवटचें चोळीपातळ नेसवावें. जर चंद्र नसतां कृष्णपक्षांत मरण आलें तर मोक्ष नाहीं. भावानें चंद्रज्योती पाजळून प्रकाश करावा. भरल्या कपाळानें बहीण गेली. तिचें सोनें झालें. भावानें आनंद मानावा :

अहेवा मरण सोमवारीं आलें
भाऊ म्हणती सोनें झालें बहिणीचें ॥

अहेवा मरणाचा आहे मला वांटा
चोळी पातळ कर सांठा भाईराया ॥

जीव जरी गेला कुडी ठेवावी झांकून
येईल सर्वही टाकून भाईराया ॥

जीव माझा गेला जर काळोख्या रे रात्रीं
सख्या लाव चंद्रज्योती भाईराया ॥

अशा ह्या बहीणभावंडांच्या प्रेमाच्या ओंव्या आहेत. ह्या प्रेमाचें मी किती वर्णन करूं ? स्त्रियांचाच अभिप्राय ऐका :

भावा ग बहिणीच्या प्रेमाला नाहीं सरी
गंगेच्या पाण्यापरी पवित्रता ॥

भावा ग बहिणीचें गोड किती असे नातें
कळे एका हृदयातें ज्याच्या त्याच्या ॥

संसारीं कितीक असती नातीं गोतीं
मोलाचीं माणीकमोतीं बहीणभाऊ ॥

जन्मून जन्मून संसारांत यावें
प्रेम तें चाखावें बहिणभावांचें ।।

असो. ह्या ओंव्या वाचा व धन्य व्हा. नाशिकजेलमध्यें असतांना बहिण-भावंडांच्या प्रेमाच्या या ओंव्या मी म्हणून दाखवीत होतों. आणि प. खान-देशांतील सुप्रसिद्ध, कळकळीचे तरुण कार्यकर्ते माझे मित्र श्री. नवल भाऊ पाटील यांचे डोळे भरून आले होते. ते मला म्हणाले "गुरुजी, माझ्या डोळ्यांतून क्वचित्च पाणी येतें. परंतु आज माझ्या डोळ्यांतून तुम्हीं पाणी आणलें. माझा रडूं न येण्याचा अहंकार आज दूर झाला." मीं म्हटलें, "ही शक्ति माझी नव्हे. स्वतःचे अनुभव ज्या स्त्रियांनीं सहृदय भाषेंत उत्कटपणें ओतून ठेवले, त्या स्त्रियांच्या अनुभवपूर्ण, अपूर्व व जिवंत अशा या ओंव्यां-तील ती शक्ति आहे."

ओंव्या

दसऱ्यापासून दिवाळी विसां दिशीं
मज माघारा कधीं नेशी भाईराया १

माझ्या दारावरुन रंगीत गाड्या गेल्या
भावांनीं बहिणी नेल्या दिवाळीला २

भाऊबीजेच्या रे दिवशीं लोकांचे भाऊ येती
वाट तुझी पाहूं किती भाईराया ३

मुलें पुसताती केव्हां मामा ग येईल
काय उत्तर देईल बहिण तुझी ४

मुलें पुसताती येईना कां ग मामा
गुंतला कांहीं कामा माय बोले ५

कोणत्या कामांत भाईराया गुंतलासी
बहिणीची कासाबीशी होत आहे ६

शेजी मला पुसे येऊन घडीघडी
कधीं माहेराची गाडी येणारसे ७

पूर ओसरले नदीनाले शांत झाले
अजुन कां न भाई आले बहिणीसाठीं ८

नवरात्र गेलें दसरा दूर गेला
नेण्याला कां न आला भाईराया ९

असेल आजारी काय माझा भाऊ
आयुष्य त्याला देऊं देवराया १०

दूरच्या देशींचा शीतळ वारा आला
सुखी मी आईकिला भाऊराया ११

दूरच्या देशींचा सुगंधी येतो वात
असेल सुखांत भाईराया १२

लागेल घालावी फार मोठी ओंवाळणी
चिंता काय अशी मनीं भाईराया १३

पान फूल पुरे पुरे अक्षता सुपारी
नको शेला जरतारी भाईराया १४

नको धन नको मुद्रा नको मोतियांचे हार
देई प्रेमाश्रूंची धार भाईराया १५

दादा बाळपणीं तुला चावा मीं घेतला
त्याचा काय राग आला आज तुज १६

दाणे भातुकलीचे खाशी म्हणून बोलल्यें
तेंच काय मनीं धरिलें आज दादा १७

अपराध पोटीं प्रेम थोरांचें घालीत
येई धांवत धांवत भाईराया १८

पाठच्या बहिणीवरी भाऊ कसा रागावेल
चंद्र आग का ओकेल कांहीं केल्या १९

पाठच्या बहिणीवरी भाऊ का संतापेल
कस्तूरी का सोडील निज वास २०

पाठच्या बहिणीवरी भाऊ कसा हो रुसेल
कधीं सोनें का कुसेल कांहीं केल्या २१

पाठच्या बहिणीवरी भाऊ का रागावेल
रंग का बदलेल आकाशाचा २२

पाठच्या बहिणीवरी जरी रागावेल भाऊ
तरी म्हणेल कोण राहूं संसारांत २३

सोड सारा राग रुसवा टाक सारा
पुसाव्या माझ्या धारा लोचनींच्या २४

सोड सारा राग तुला राग ना शोभत
येई धांवत धांवत भाईराया २५

सोड सारा राग रागाचें होवो हंसूं
डोळयांचे माझे असू दादा पूस २६

ताईच्या बाळांचे येऊन घेई मुके
खेळव कौतुकें भाचेयांना २७

येरे येरे मामा बाळें बोलती अंगणीं
डोळयांना माझ्या पाणी येतें बघ २८

येईल आतां मामा आणील आम्हां खाऊ
मुलें सांगती मुलांना रडें येतें मला भाऊ २९

येरे येरे मामा मुलें बोलती नाचत
प्रेमें भरे माझें चित्त कोणा सांगूं ३०

मागें त्यांनीं तुला रागें कागद लिहिला
त्याचा काय राग आला भाईराया ३१

न्यावया आलास नाहीं पाठविली त्यांनीं
अढी काय त्याची मनीं धरिलीस ३२

आपलेच ओंठ दादा आपलेच दांत
थोर सारें विसरत मागील रे ३३

नको कांहीं मनीं ठेवूं भाऊ येई लगबग
मायबापांची ती बघ आण तुला ३४

मायबाप मेल्यावरी मग कोठलें माहेर
काय खरे हे होणार शब्द दादा ३५

शेवटील शब्द आई तुला जे बोलली
काय विस्मृती पडली त्यांची दादा ३६
ताईला प्रेम देई तिला रे तूंच आतां
माय बोले मरतां मरतां दादा तुला ३७
ताईला प्रेम देई तुला ती तिला तूंच
नको कधीं विसंबूंस माय बोले ३८
नको ताईला विसरूं बाबा बोलले आठव
मला गाडी तूं पाठव भाऊबीजे ३९
कोणापुढें रडूं कोणापाशीं बोलूं
कधीं येईल मायाळू भाईराया ४०
येरे येरे भाऊ किती झालें दडपण
कधीं हृदय उघडीन तुझ्यापुढें ४१
येरे येरे भाऊ किती पहावी रे वाट
पाण्याचा चाले पाट डोळ्यांतून ४२
येरे येरे भाऊ भेटीला वर्षें चार
पाई नये अंत फार बहिणीचा ४३
येरे येरे भाऊ किती वरसं नाहीं भेटी
कधीं पडशील दृष्टी भाईराया ४४
जिवाच्या जिवलगा प्रेमाच्या सागरा
सुखाच्या माहेरा येई भाई ४५
जिवाच्या जीवना अमृताच्या सिंधू
येई गा तूं बंधु उठाउठी ४६
पावलोपावलीं किती करूं आठवण
डोळे येतात भरून भाईराया ४७
वाऱ्या वाऱ्या सांग भाईरायाची खुशाली
धार संतत लागली माझ्या डोळां ४८
अरे वाऱ्या वाऱ्या करिशी भिरीभिरी
भावाच्या कानांवरी हांक घाली ४९

अरे वाऱ्या वाऱ्या धांवशी लांबलांब
बहिणीचा निरोप सांग भाईरायाला ५०

कां रे सकाळींच कावळ्या का का करिशी
काय न्याया येतो मशीं भाईराया ५१

कावळ्या कावळ्या लांब जाई रे उडून
येई निरोप सांगून भाईरायाला ५२

दाणे मी घालीतें नित्य तुम्हां अंगणांत
भावाची आणा मात चिमण्यांनो ५३

नाहीं हांकलीलें कधीं अंगणामधून
यावें निरोप सांगून भाईरायाला ५४

डोळा फडफडे घांस गळे तोंडांतून
काय येतसे दुरून भाईराया ५५

उचकी लागली मला सकाळपासून
काय येतसे दुरून भाईराया ५६

काय बयनीनें भूल फार रे पाडली
म्हणून नाहीं झाली आठवण ५७

वाट मी पहात्यें डाक रे मार्गाची
सख्या तुझ्या रे पत्राची दादाराया ५८

दुपारचें ऊन घाटीडोंगर कोण घेतो
बहिणीसाठीं भाऊ येतो भाऊबीजे ५९

दुपारचें ऊन लागतें सणसण
शेला घेतो पांघरूण भाईराया ६०

दुपारचें ऊन लागतें शेल्यांतून
घोडी काढी बागेंतून भाईराया ६१

सूर्यनारायणा तापूं नको फार
येतसे सुकुमार भाईराया ६२

तांबडें पागोटें उन्हानें भडक्या मारी
सुरुच्या झाडाखालीं भाईराया ६३

तांबडें पागोटें सोडीतो बांधीतो
चाल पुण्याची काढीतो भाईराया ६४

कावळा का का करी दहीभात मागे
पाहुणा येतो सांगे भाईराया ६५

कावळा कोकाये घराच्या आढ्यावरी
पाहुणा येतो घरीं भाईराया ६६

दिवस मावळला केळीच्या कोक्यांत
मला माघारा सोप्यांत भाईराया ६७

दिवस मावळला कण्हेरीआड गेला
मला माघारा काल आला भाईराया ६८

आई आली आली मामाची गाडी आली
मुलांची हांक झाली अंगणांत ६९

मामाची गाडी आली बहीण आनंदली
आनंदें वोसंडली चित्तवृत्ती ७०

भावाला पाहून बहीण गहींवरे
डोळीयांचे झरे वाहताती ७१

पूर ओसरतो बहिणीच्या डोळियांचा
बोलते गोड वाचा बहीण भावा ७२

तुला आठवीत बैसल्यें होत्यें दादा
काय वयनीच्या नादा गुंतलास ७३

तुला आठवीत बैसल्यें दादा देख
काय ऐकलीस हांक भाईराया ७४

आहेस खुशाल खुशाल वैनीबाई
सांग सांग सारें भाई भूकेलेली ७५

काय होतास आजारी डोळे तुझे गेले खोल
बोल रे सख्या बोल भाईराया ७६

किती दिवसांनीं भेटशी तूं रे मला
अमृताचा रस भाईराया चाखवीला ७७

प्रकृतीची दादा नको करूं हेळसांड
बहिणीशीं बोल मनींचें दुःख सांड ७८

प्रवासाचा शीण नाहीं ताई मी आजारी
हळूवार चित्त भारी ताई तुझें ७९

ताईला पाहून पळाला सारा शीण
भावाला बहीण अमृताची ८०

पाहून बहीण सारीं दुःखें दुरावती
हृदयीं भरती प्रेमपूर ८१

दिवाळीच्या सणा दादा सासुरवाडी जावें
भाऊबीजे भाई यावें बहिणीकडे ८२

बहिणीचीं मुलें भाऊ खेळवूं लागला
जरी थकला भागला प्रवासानें ८३

शेजारिणी बाई उसने द्यावे गहूं
पाहुणे आले भाऊ फारां दिशीं ८४

शेजारिणी बाई उसनें द्यावें लोणी
भाऊ माझा ग पाहुणा त्याला शिरा मेजवानी ८५

जिरेसाळी गहूं खिरीला किती घेऊं
जेवणार माझे भाऊ पांचजण ८६

सोनसळे गहूं रवा येतो दाणेदार
फेण्यांचें जेवणार भाईराया ८७

सोनसळे गहूं त्यांत तुपाचें मोहन
भाऊबीजेचें जेवण भाईरायाला ८८

माझ्या घरीं पाहुणा भाजीभाकरीचा
जेवणार साखरेचा भाईराया ८९

चंदनाचे पाट मांडीले हारोहारीं
आज आहे माझ्या घरीं भाऊबीज ९०

भाऊबीज केली बहिणीनें काल
भाईराया हिरवी शाल पांघुरला ९१

भाऊबीज केली बहिणीनें रातोरातीं
भाईरायें चंद्रज्योती उजळील्या ९२

भाऊबीजेच्या रे दिवशीं कां रे भाई रुसलासी
तुझा शेला माझ्यापाशीं आठवण ९३

सोन्याची सांखळी देत्यें मी बजावून
तूं भाऊ मी बहीण भाईराया ९४

भाऊबीजेच्या दिवशीं करीन कवतूक
ओंवाळीन पालखींत भाईराया ९५

भाऊबीज करूं आपण दोघींतीघी
शाल घेऊं मनाजोगी भाईरायाला ९६

भाऊबीजेच्या दिवशीं भाऊ बसला न्हाऊन
चल सखे ओंवाळून ताईबाई ९७

भाऊबीजेच्या दिवशीं ओंवाळीन तुला
जरीचा खण मला भाईराया ९८

भाऊबीजेच्या दिवशीं ओवाळीत जातें
ताटीं घाला मोत्यें भाईराया ९९

हात भरला कांकणानें कान भरला चाफानें
केलें माहेर भावानें बहिणीला १००

माझ्या दारावरुन हरदासी मेळा गेला
त्यांत मीं ओळखीला भाईराया १०१

हजाराचा घोडा बाजारांत उठे बसे
बहिणीचें घर पुसे भाईराया १०२

माझ्या दारावरुन कोण गेला ग सुरंगी
हातीं रुमाल पंचरंगी भाईराया १०३

अंबारीचा हत्ती रस्त्यानें उठे बसे
माझा भाईराया बहिणीचें घर पुसे १०४

मुंबई शहरांत गल्लोगल्ली चिरे
त्यांतून सखा फिरे भाईराया १०५

भाऊबीजेकारणें तुम्ही यावें भाई
संगें आणा वैनीबाई उपताई १०६
माझ्या दारावरुन टपालवाला येतो
माझ्या ग भाईरायाचें खुशालीचें पत्र देतो १०७
निरोप धाडित्यें निरोपासरशी चिठ्ठी
सत्वर यावें भेटी भाईराया १०८
दळण मी दळी कार्दातें रवापीठी
धाडित्यें तुम्हां भेटी भाईराया १०९
निरोप धाडित्यें निरोपासरसें यावें
भेटून मला जावें भाईराया ११०
वाईट हा रस्ता टाकी लावून फोडावा
छकडा रंगीत पाठवावा भाईरायाला १११
नदीच्या पलीकडे कोणाचे शेले भाले
मातृभक्त माझे आले भाईराज ११२
चांदीच्या घंगाळांत चंद्र सूर्य डोले
सखा कचेरींत बोले भाईराया ११३
कार्शीतले कागद आले डब्यांतून
वाचले सभेतून भाईरायानें ११४
माझा आहे भाऊ शहाणा सुरता
त्याच्या लौकिकाची वार्ता चोहींकडे ११५
मोठेमोठे डोळे हरीण पाडसाचे
तसे माझ्या राजसाचे भाईरायाचे ११६
गोड गोड बोले हंसणें किती गोड
जगमीं नाहीं जोड भाईरायाला ११७
हाताचा उदार तसा मनाचा खंबीर
गुणानें गंभीर भाईराया ११८
कुणा ना दुखवील हंसून हांसवील
साऱ्यांना सुखवील भाईराया ११९

माझा भाईराया सर्वांना हवा हवा
आहे मथुरेचा खवा भाईराया १२०

दांडपट्टा खेळे करी तरवारीचे हात
घोडा नेई दौडवीत भाईराया १२१

हत्तीच्या सोंडेवरी मोहनमाळा लोळे
तालीमपट्टा खेळे भाईराया १२२

हत्तीच्या सोंडेवरी ठेवील सुपारी
स्वारी निघाली दुपारीं भाईरायाची १२३

माझे दोघे भाऊ देवळाचे खांब
अभंग प्रेमरंग मला ठावे १२४

माझे दोघे भाऊ विलोरी आरसे
देवळीं सरींसे लावीयेले १२५

माझे पांच भाऊ ते ग मला बहु
ईश्वरावरी गहूं वाहीयेले १२६

माझे पांच भाऊ देवळाच्या भिंती
गिलावा देऊं किती आयुष्याचा १२७

माझे दोघे भाऊ मला ते वाणीचे[1]
देवाच्या दारींचे कडुलींब[2] १२८

अंगणांत उभा जन म्हणे राजा
मी म्हणे भाऊ माझा आला भेटी १२९

माझा भाईराया कसा का असेना
त्याच्यासाठीं प्राणा टाकीन मी १३०

टीपः—१. वाणीचे म्हणजे नवसाचे; उत्कृष्ट. वाणीचा हुरडा म्हणजे उत्कृष्ट बियाचा, विशिष्ट ज्वारीचा हुरडा. २. भावांना कडुलिंब म्हटलें आहे. कारण ते नवसाचे. नवसाचे मुलावर दृष्ट पडूं नये म्हणून मुद्दाम त्याचें नांव भिक्या, धोंड्या असें ठेवतात. परंतु हे कडुलिंब देवाच्या दारचे म्हणजे अमृताहून गोड आहेत.

माझा भाईराया मनीं मी आठवीन
पोटांत साठवीन निरंतर १३१

माझा भाईराया ओव्यांत गायीन
हृदयीं स्मरेन रात्रंदीस १३२

ध्यानीं मी पाहीन स्वप्नीं मी पाहीन
प्रेमाची मी बहीण भाईरायाची १३३

बहीणीला भाऊ एक तरी ग असावा
पावल्याचा खण एका रात्रीचा विसांवा १३४

आवड मला बहु लुगडें नको घेऊं
अंतर नको देऊं भाईराया १३५

माझे दारावरुन नको जाऊं मुक्यामुकी
नको घेऊं साडीचोळी मी रे शब्दाची हो भुकी १३६

भाऊ चोळी शिवी शिवी आपुल्या रुमालाची
धन्य तुझ्या इमानाची भाईराया १३७

माझ्या आयुष्याचा भाईराजा तुला शेला
उरल्याची चोळी तुला वयनीबाई १३८

माझ्या आयुष्याची भाईराया तुला कंठी
उरल्याची तुला आंगठी वैनीबाई १३९

माझें कीं आयुष्य कमी करून मारुती
घाल शंभर पुरतीं भाईरायाला १४०

जीवाला देत्यें जीव जीव देईन आपुला
चाफा कशानें सुकला भाईराया १४१

पिकला अननस हिरवी त्याची छाया
बहिणीवर करी माया भाईराया १४२

पाऊसपाण्याचें कोणी येईना जाईना
माझा निरोप जाईना भाईराजाला १४३

ओळी ओळी घर मोजीत मी गेल्यें
एक घर विसरल्यें भाईरायाचें १४४

दूरदेशीं पेण कोणी येईना जाईना
माझा निरोप सांगेना भाईरायाला १४५

दूरदेशीं पेण महिन्याची वाट
कागदीं तुझी भेट भाईराया १४६

चोळी माझी ग फाटली चिंता नाहीं ग वाटली
दुसरी पाठवीली भाईरायांनीं १४७

चोळी माझी ग फाटली फाटली फाट जाऊं
घेणाराचें मन पाहूं भाईरायाचें १४८

चोळीयेची घडी कुंकवावीण धाडी
असें नाहीं पडली[1] पुडी कुठेंतरी १४९

चोळीयेची घडी कुंकवाची पुडी
निरोपावीण धाडी भाईराया १५०

शब्दांचे निरोप बोलले संपताती
मुके निरोप धाडीती भाईराया १५१

चोळीयेची घडी कुंकवाची पुडी
त्यांतून भाऊ धाडी अंतरंग १५२

चोळीयेची घडी कुंकवाचा मासा
चोळी जाते दूरदेशा बहिणीला १५३

चोळी शिव रे शिंप्या चोळी शीव पाटावरी
चोळी जाते घाटावरी बहिणीला १५४

चोळी शिव रे शिंप्या मोतीं लाव शिवणीला
चोळी जाते बहीणीला दूरदेशा १५५

टीपः—१. भावाकडची चोळी आली, परंतु आत कुंकवाची पुडी नाहीं हें पाहून सासरचीं माणसें संतापतात. परंतु भावाची बाजू घेऊन बहीण म्हणते " असें नाहीं हो तो करायचा. बहिणीच्या कुंकवाची का त्याला काळजी नाहीं ? पडली असेल पुडी वाटेत. "

एकापुढें एक माझ्या माउलीबाईचे
भाऊ चालती सोयींचे चौघेजण १५६

एकापुढें एक चालती शिवूभिवू
नको पापिणी दृष्ट लावूं भाईरायांना १५७

माझ्या अंगणांत चिमण्या पाणी पीती
बहिणी तोंडें धुती भाईरायाच्या १५८

सरलें दळण उरले पांच गहूं
आम्ही बहिणी ओंव्या गाऊं भावंडांना १५९

माझ्या दारावरुन गाड्या ग धांवती
वर रुमाल उडती भाईरायांचे १६०

दादाराया अप्पाराया तुम्ही बसा एकीकडे
दिवाळीचे वांकी तोडे मला द्यावे १६१

दादाराया अप्पाराया तुम्ही बसा एके ओळीं
दिवाळीची साडी चोळी मला द्यावी १६२

दिवाळीचा सण भाऊबीज आनंदाची
करूं सख्या गोविंदाची भाईरायाची १६३

बीजेच्या दिवशीं माझ्या ताटामध्यें मोती
ओवाळीन तुझा पति वयनीबाई १६४

शेजी ती पुसते तुला भाऊ ग कितीक
पृथ्वीचा चंद्र एक भाईराज १६५

शेजी ग पुसते तुला भाऊ कोण कोण
चंद्रसूर्य दोघेजण भाईराज १६६

पड रे पावसा पिकूं दे दाणापाणी
भाईरायाला बहीणी आठवीती १६७

पाऊस कीं पडे मृगाआधीं रोहिणीचा
भावाआधीं बहिणीचा संवसार १६८

माझ्या दारावरनं गेला माझ्या घरीं नाहीं आला
काय अपमान झाला भाईरायाचा १६९

हांका मी मारीत्यें उभी राहून गल्लीला
मशीं अबोला धरीला ' भाईरायानें १७०

माझे दारावरुन कोण गेला पगडीच्या
कळा माझ्या बुगडीचा भाईराया १७१

तांबडे पागोट्याचा पदर लोंबे पाठीवरी
कंठी शोभे छातीवरी भाईरायाचे १७२

सासुरवाडीं गेला सासू पाहे तोंडाकडे
तुझ्या विड्याला रंग चढे भाईराया १७३

तुझ्या दारावरनं मुलांचा मेळा गेला
त्यांत मी ओळखीला भाईराजा १७४

माझ्या दारावरनं हळदीकुंकवाचा नंदी गेला
खडा मारून उभा केला भाईरायांनीं १७५

दसऱ्याचा सण दिवाळीचा रास्ता
ओंवाळीन तुझ्या कंथा वैनीबाई १७६

मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
दिवाळीची चोळी त्याचा कागदी सलाम १७७

मानीयाला भाऊ जातीचा मुसल्मान
दिवाळीची चोळी घरीं आलासे घेऊन १७८

मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
हस्तीदंती चुडे मला आलासे घेऊन १७९

मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
सख्ख्या भावा ग परीस त्याचें आहे ग इमान १८०

मानीयला भाऊ जातीचा मुसल्मान
नका ग त्याला हंसूं दुःखें जाईल त्याचा प्राण १८१

उरसाल येई बहिणीला आठवून
जातीचा मुसल्मान प्रेमासाठीं १८२

तुझा माझा भाऊपणा जगजाहीर नसावा
लोभ अंतरीं वसावा भाईराया १८३

आपण मूज बोलूं डाळिंबीसमान
तूं भाऊ मी बहीण जडे नातें १८४
मानीयला भाऊ तुला तो काय देतो
दिवाळीची चोळी घेऊनीयां घरीं येतो १८५
माय तों माहेर बाप तों येऊं जाऊं
पुढें आपीतील भाऊ लोकलाजे १८६
माय तों माहेर बाप तों माझी सत्ता
नको बोलूं भाग्यवंता भाईराया १८७
गोऱ्ये भावजयी नको करूं फुणफुण
सांगेन तुझे गुण भाईरायांना १८८
गोऱ्ये भावजयी नको बोलूं रागें फार
आल्यें मी दिवस चार माहेराला १८९
वयनीबाई भावजयी नको बोलूं येग जाग
माझ्या पेटाऱ्याचा नाग भाईराया १९०
वयनीबाई भावजयी नको बोलूं इडीतिडी
माझी पाटावाची घडी भाईराया १९१
वयनीबाई भावजयी तुझा भांग ग सरसा
माझा कल्याणी आरसा भाईराया १९२
भावजयांमध्यें वयनीबाई गोरी
कपाळीं शोभे चिरी कुंकवाची १९३
गोरी भावयय गर्विष्ठ बोलाची
मला गरज लालाची भाईरायाची १९४
वैनीबाई भावजयी नको उभ्यानें कुंकूं लावूं
नवसाचा माझा भाऊ किती सांगूं १९५
भाऊ ग आपला वैनीबाई ती लोकांची
मनें राखावीं दोघांचीं ताईबाई १९६
दादाराया बाजारांत वैनीबाई मारी हांका
उंची खण घेऊं नका वन्संबाईंना १९७

गोऱ्ये भावजयी कितीं उमेट बोलणें
मन दुखवीशी भाईरायाचें कोंवळें १९८

गोऱ्ये भावजयी कितीं बोल अहंतेचे
फूल कोमेजलें भाईराय ममतेचे १९९

गोऱ्ये भावजयी कितीं बोल ग रागाचे
फूल कोमेजलें देवा शिवा शंकराचें २००

गोऱ्ये भावजयी नको बोलूं टाकामेकी
हळुवार भाईराया चंद्र कोमेजे एकाकी २०१

भाऊ ग म्हणती आल्या बहिणी भेटाया
भावजया ग म्हणती आल्या नणंदा लुटाया २०२

भाऊ ग म्हणती बहिणीला द्यावा पाट
भावजया ग म्हणती धरा नणंदा अपुली वाट २०३

भाऊ ग म्हणती बहिणीची घाल वेणी
भावजया ग म्हणती उंदरानें नेली फणी २०४

भाऊ म्हणे ग बहिणी बहिणी येई ग घरांत
भावजय रागें म्हणे बऱ्या आहेत उंबऱ्यांत २०५

भाऊ ग म्हणती बहिणीची भरा ओटी
भावजया ग म्हणती उंदरानें नेली वाटी २०६

भाऊ ग म्हणती बहिणीची भरा ओटी
भावजया ग म्हणती गहूं जमिनीच्या पोटीं २०७

भाऊ म्हणे चोळी शिवी भावजय दे ना दोरा
नको हो वैनीबाई चोळीचा तो काय तोरा २०८

भाऊ चोळी शिवी भावजय डोळे मोडी
नको हो वैनीबाई चोळीची ती काय गोडी २०९

पिकलेलें लिंबू झाडाला तोलेना
गर्व झालेली बोलेना वैनीबाई २१०

माउलीची माया काय करील भावजयी
पाण्यावीण जाईजुई सुकवील २११

....

आईबापांच्या राज्यांत खाल्ल्या दुधावरच्या सायी
भावजयांच्या राज्यांत ताक घेण्या सत्ता नाहीं २१२

अति प्रीत बहु प्रीतीचीं दोघेंजण
विडा रंगे कातावीण भाईरायाचा २१३

कपाळीचें कुंकूं करितें ढळढळा
तुला लक्ष्मुमीची कळा वैनीबाई २१४

कपाळीचें कुंकूं घामानें भिजलें
तुझें दैव ग चांगलें वैनीबाई २१५

वडील भावजय आईच्या समान
पित्याचा तुला मान भाईराया २१६

दसरा दिवाळी वरसाचे दोन सण
नको करूं माझ्यावीण वैनीबाई २१७

भाईरायाच्या शेजारीं नये राहूं ग बयनी
कोपतील साऱ्या मनीं भावजया २१८

वैनीबाई भावजयी तुम्ही रात्र गे सोयरी
कोंबडा परी वैरी आरवला २१९

आमच्या वैनीबाई गंगाबाई कोठें गेल्या
उन्हानें कोमेजल्या जाईजुई २२०

भावजयांमध्यें वैनीबाई रंभा
सोन्याचा तुळंबा भाईराया २२१

नाकींची ग नथ खालीं बस ग पाहूं दे
वज्रटीक ग लावूं दे वैनीबाई २२२

भाऊ माझे गोरे आम्ही बहिणी सांवळ्या
मखमाली त्या पींवळ्या भावजया २२३

भावजयांमध्यें वैनीबाई शांत
भाऊ माझे सूर्यकांत उगवले २२४

चैत्रमासींच्या रांगोळ्या प्रकारच्या
नणंदा म्हणकाऱ्याच्या वन्संबाई २२५

नणंदा वन्सबाई आपुला मान घ्यावा
आशीर्वाद मला द्यावा चुडेयांचा २२६

भावा ग परीस भावजय फार भली
कोणा अशीलाची केली वैनीबाई २२७

भावा ग परीस भावजय ग रतन
सोन्याच्या कारणें चिंधी करावी जतन २२८

वळवाचा पाऊस पडून ओसरला
भावाला झाल्या लेकी मग बहीण विसरला २२९

आम्ही चारी बहीणी चार डोंगरांच्या आड
माझ्या भाईराया खुशालीचें पत्र धाड २३०

आम्ही चौघी बहिणी चारी गांवींच्या चिमण्या
सख्या भाईराया आम्ही घटकेच्या पाहुण्या २३१

आम्ही तिघी बहिणी आम्ही आपुल्या आईच्या
कळ्या फुलती जाईच्या बागेमध्यें २३२

चांदांत चांदणी मृगांत रोहिणी
तशा तुझ्या रे बहिणी भाईराया २३३

अहेवा मरण सोमवारीं आलें
भाऊ म्हणती सोनें झालें बहिणीचें २३४

अहेवा मरणाचा आहे मला वांटा
चोळी पातळ कर सांठा भाईराया २३५

जीव जरी गेला कुडी ठेवावी झांकून
येईल सर्वही टाकून भाईराया २३६

जीव माझा गेला जर काळोख्या रे रात्रीं
सख्या लाव चंद्रज्योती भाईराया २३७

संसारीं असती उदंड नातींगोतीं
निराळीं पडती बहीणभाऊ २३८

संसारीं कितीक असती नातींगोतीं
मोलाचीं माणिकमोतीं बहीणभाऊ २३९

जन्मून जन्मून संसारांत यावें
प्रेम तें चाखावें वहीणभावाचें २५०

बहीण भावंडांचें प्रेम निर्मळ अनुपम
अमृताहुन उत्तम संसारांत २५१

भावा ग बहिणींच्या प्रेमाला नाहीं सरी
गंगेच्या पाण्यापरी पवित्रता २५२

भावा ग बहिणीच्या प्रेमाला नाहीं तोड
लाभेल ज्याला जोड धन्यधन्य २५३

भावा ग बहिणीचें किती गोड असे नातें
कळे एका हृदयातें ज्याच्या त्याच्या २५४

बहीणभावांच्या प्रेमाला नाहीं सीमा
द्यावी कोणती उपमा जगत्रयीं २५५

बहीणभावांचें प्रेम तें शुद्धबुद्ध
अपुरे होती शब्द वर्णनाला २५६

मायलेंकरें : २

रसपरिचय

तान्ह्या बाळाच्या संबंधींच्या शेंकडों ओंव्या आहेत. या ओंव्यांतून अपार वत्सलता आहे. या ओंव्यांतील काव्यशक्ति उच्च दर्जाची आहे. कांहीं कांहीं ओंव्या वाचून व्यास वाल्मीकि, कालिदास भवभूति, यांनींहि माना डोलवाव्या. या प्रकारणांत मुलगा अगदीं लहान आहे तोंपासून तो शाळेंत जाऊं लागतो, त्याची मुंज वगैरे होते, तेथपर्यंतच्या ओंव्या दिल्या आहेत. शक्य तों ओंव्यांत क्रम आणण्याची खटपट केली आहे. परंतु अनेक ओंव्या पुढेंमागेंहि झाल्या आहेत. सर्व ओंव्यांचा क्रम सांभाळणें कठिण असतें. कारण या ओंव्या स्फुट आहेत. अनेक ठिकाणीं एकेक गोळा केलेल्या आहेत. स्त्रियांनींहि निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या स्थळीं काळीं त्या रचलेल्या आहेत. रचलेल्या म्हणण्यापेक्षां त्यांच्या तोंडून सहज हे मंगल बालवेद, या मधुर श्रुति बाहेर पडल्या. खरोखरच या ओंव्यात मला एक प्रकारची दिव्यता दिसून येते. त्यांतील माधुर्याला तर सीमाच नाहीं. या मजबरोबर. मी दाखवितों त्यांतील रमणीयता, चारुवतो मधुरता.

तान्हें बाळ जन्माला येणें म्हणजे केवढी मंगल गोष्ट. ईश्वराला मानव जातीची आशा आहे याची ती खूण. संसाराला सुंदरता देणारी, कोमलता देणारी ती वस्तु. माता म्हणते :

माझें तान्हें बाळ देवाचें मंगल
अमृताचें फळ संसाराचें ॥

तान्हिया रे बाळा मंगलाच्या मूर्ति
संसाराची पूर्ती तुझ्यामुळें ॥

तान्हें हें जन्मलें भाग्य ग उदेलें
आनंदीं बुडालें सारें जग ॥

मातेलाच तान्ह्या बाळाच्या जन्माचा आनंद आहे असें नाहीं, तर सर्व जगाला त्याचा आनंद आहे. तान्हें बाळ जन्माला आलें. पाळणा बांधला. माहेराहून मामा पाळणा पाठवतो :

पालख पाळणा मोत्यांनीं विणीला
मामानें धाडिला तान्हें बाळा ॥

या पाळण्याला माऊली नटवते. त्याच्यावर खेळणी बांधते. पाळण्यात तिचें रत्न असतें :

पाळण्याच्या वरी विचित्र पांखरूं
नक्षत्र लेंकरूं तान्हें बाळ ॥
पाळण्याच्या वरी खेळणें कागदाचें
गोड रूप तान्हेयाचें राजसाचें ॥

पाळण्यातील गोड नक्षत्रासारख्या मुलाला पाहून सर्वांना मोह पडतो. येणारा जाणारा पाळण्यात डोकावतो व झोंका देतो.

रंगीत पाळणा बांधला वहालीं
येतां जातां मुली हालवीती ॥

त्या पाळण्याचें मातेला कौतुक वाटतें. तो पाळणा तिच्या मुलाला वाढवीत असतो. त्या पाळण्याच्या त्या दोऱ्या तिला मोत्याचे सर वाटतात.

पाळण्याचे दोर जसे मोतियांचे सर
शोभिवंत घर पाळण्यानें ॥

ज्या घरात पाळणा नाहीं तें शून्य घर. दिव्यांत वात, शिंपल्यांत मोतीं, झाडाला फूलफळ, तसें घराला मूल. पाळण्यांत बाळाला निजवतांना अंथरूण-सुद्धा किती छान केलेलें असतें :

आंथरुण केलें पांघरुण शेला
निजवितें तुला तान्हे बाळा ॥
आंथरुण केलें जाईमोगऱ्याचें
सख्या गोजिऱ्याचें अंग मऊ ॥
बाळासाठीं केली चिमण्यांची गादी
बाळाचें सारें आधीं कवतूक ॥

अशा पाळण्यांत बाळ निजतें. एकटें तान्हें बाळ पाळण्यांत असतें. आई कामधंदा करीत असते. बाळाला कोण सांभाळील, पाळण्याकडे कोण पाहील? आई म्हणते :

निज रे बाळका आपुल्या पालखीं
तुला रक्षण जानकी रघुनाथ ॥

पाळणा म्हणजे जणुं देवाची मांडी. रामराया तुझें रक्षण करील. नीज हो बाळ. सीतामाई तुला सांभाळील.

पहांटेची वेळ असावी. आई उठते. परंतु बाळ रडतें. माता म्हणते " नको रे उठूं सकाळीं. सासूबाई रागावतील, ही कामाची हो राजा वेळ. आईची फजीती नको करूंस " :

सकाळच्या वेळीं किती असे कामधंदा
नको रडूं रे गोविंदा तान्हे बाळा ॥
नीज रे राजसा नको रडूं उजाडत
येतील ओरडत सासूबाई ॥

बाळाला आईची दया येते. तो झोंपल्यासारखें करतो. आई पाळण्यांत डोकावते तों खुदकन् हंसतो लबाड :

मला वाटे बाळ आहे पालखीं नीजलें
जाऊन बघतें तोंच खुदकन् हांसलें ॥
उघडून डोळे पाय घालून तोंडांत
होतें तान्हुलें खेळत पाळण्यांत ॥

असें हें गोरें-गोमटें आईचें बाळ. त्याला माऊली किती जपते. तिला वाटतें याला दृष्ट झाली. दृष्टीच्या ओंव्या किती तरी आहेत : बाळ दिसतें सुंदर. कां नाहीं दृष्ट पडणार ?

तान्ह्या रे तान्हीका बाळा रे माणीका
तुझ्या रे श्रीमुखा लिंबलोण ॥
दृष्ट मी काढूं किती मीठमोहऱ्या काळी माती
गोरेपणा अपूं किती तान्हें बाळाच्या ॥

बाळाचें गोरेपण—म्हणून दृष्ट पडते. हें गोरेपण कसें लपवायचें? मुलाकडे कोणी टक लावून पाहूं लागलें की मातेच्या हृदयाचें पाणी पाणी होतें :

नका बाळाकडे असे पाहूं टकामका
चित्ताला लागे धका माउलीच्या ॥

बाप मुलाला घेऊन सभेमध्यें गेला. तेथल्या लोकांची दृष्ट लागली बाळाला :

माळयाला ताकीद विसबंदाच्या रोपाची
तान्ह्याबाळा दृष्ट झाली सभेमधल्या लोकांची ॥

विसबंदीच्या पाल्यानें दृष्ट काढतात. विसबंद म्हणजे मेंदी. दृष्टीचें विष बंद करणारा वेल. कोणी जर विचारलें उगीच कां शंका घेतां दृष्ट पडली म्हणून, तर आई म्हणते हातांतल्या मनगट्या बघा सैल झाल्या :

कोणें दृष्ट केली तान्हेबाळा सोनटक्क्या
बिंदुलीं मनगट्या सैल झाल्या ॥

बाळाला सोनटक्का म्हटलें आहे. सोनटक्क्याचें फूल अति सुकुमार व सुवासिक असतें. तें क्षणांत कोमेजतें. कांहीं कांहीं दृष्टीच्या ओव्या वाचा :

हात रे कुतऱ्या छूत रे मांजरा
तान्हे बाळाच्या काजळा दृष्ट पडे ॥
जळो जळो दृष्ट मीठाचें झालें पाणी
बाळ माझें फुलावाणी कोमेजलें ॥

तान्हेबाळाच्या रूपाचें वर्णन करतां करतां महाकाव्य जन्माला आलें आहे. वामन पंडितांची स्वभावोक्ति येथें फिकी पडेल. तें पांडित्य मातेच्या वात्सल्यांतून उत्पन्न झालेल्या प्रतिभेपुढें काळवंडेल. मुलाला नवीन दांत आलेले असावेत. त्याला उपमा डाळिंबाच्या दाण्यांची आहे. लाल हिरडयांतून ते लहान पांढरे दांत बाहेर येत असतात :

तान्हियाचे दांत जसे डाळिंबाचे दाणे
खेळविते कौतुकानें उषाताई ॥
तान्हियाचे दांत जशी मोतियांची ओळी
हांसतां पडे खळी गोल गालीं ॥

परंतु या वर्णनापेक्षांहि ही खालील ओवी पहा :

पेरा झाला रानांतून मोड काढी वरी मान
तसें हंसे माझं तान्हं पाळण्यांत ॥

शेतांतून अंकुर नुकतेच वर येत असावेत, तसे बाळाचे नवीन चिमणे दांत त्याच्या हंसण्यांतून प्रगट होतात. किती सहृदय व समर्पक दृष्टान्त !

आणि मुलाच्या गालांचें वर्णन ऐका :

गोऱ्या गालांवर लाल शोभतो मुलामा
गोड हंसशी गुलामा तान्हे बाळा ॥
रुप्याच्या वाटींत ठेवावें लाल फूल
तसे राजसाचे गाल तान्हेयाचे ॥

किती सुंदर उत्प्रेक्षा ! तान्हे बाळाचें आणखी थोडें वर्णन वाचूं या :

कुरळ्या केसांचा विरळ दांतांचा
लाडका आईचा तान्हेबाळ ॥
मोठे मोठे डोळे भिवया लांबरुंद
गाल गोरे लालबुंद राजसाचे ॥
तान्हिया रे बाळा गोड तुझी हनुवटी
गोंडस तुझ्या मुठी नाचवीशी

असें हें बाळ घरांत वाढत असतें. चंद्राच्या कोरेप्रमाणें वाढतें :

चंद्राची वाढे कला तसें बाळाचें बाळसें
लावण्या उणें नसे अनुमात्र ॥

आई त्याला वाढवीत असते. त्याला न्हाऊंमाखूं घालीत असते. ही एक अमर ओंवी वाचा :

माझें तान्हें बाळ हळदीनें न्हाई
त्याचें पाणी जाई शेवंतीला ॥

ध्वनि म्हणजे सूचकता हा काव्याचा आत्मा मानतात. ती सूचकता किती सुंदरतेनें वरील ओंवींत प्रगट झाली आहे ! शेवंतीला गोड पिवळीं फुलें कां येतात ? माझ्या तान्हेबाळाच्या न्हाणाचें पाणी तिला मिळतें म्हणून. त्याच्या अंगाची हळद पाण्याबरोबर जाते. त्यांतून हीं फुलें फुलतात. बाळाच्या

सौंदर्याचें याहून कोणतें वर्णन अधिक असूं शकेल ? देवाच्या कृपाकटाक्षानें भाग्यें येतात. बाळाच्या न्हाणाच्या पाण्यानें शेवंती बहरतात.

मूल आधींच सुंदर असावें. त्यांत त्याला अलंकार घातले म्हणजे तर सौंदर्याला पूरच येतो :

तान्हिया रे बाळा तुला काय साजे
गळ्यांत बांधीजे वाघनख ॥
गळ्यांत हांसोळी कमरे सांखळी
मूर्ति साजिरी गोजीरी तान्हे बाळाची ॥

परंतु श्रीमंत माताच आपल्या लेंकरांला असें सजवील. गरीब आईनें काय करावें ? गरीब आई काय म्हणते पाहा :

श्रीमंतीचा डौल तुझा बाई पुरे कर
सोनेरी चंद्रकोर माझें बाळ ॥
माझ्या ग बाळाला नको हो दागिना
कोंवळ्या लावण्या पूर आला ॥

सोनेरी चंद्रकोर, ती का आणखी सजवायची ? " कोंवळें लावण्य " हा शब्दप्रयोग किती रसमय आहे नाहीं !

गरीब माता आपल्या अश्रूंच्या हारांनीं बाळाला सजवील, प्रेमानें रंगवील :

गरीब माउली काय मुला लेववील
प्रेमानें रंगवील राजसाला ॥
आंसवांची माळा गळां घालील बाळाचे
गरीब माउलीचें काय दुजें ॥

श्रीमंतांच्या बायका दागदागिने अंगावर घालून जातील. गरीब आईनें काय करावें ?

सखिया लेणें लेती आपुले हारदोरे
आपण दाखवूं आपुलें बाळ गोरें ॥

ही ओंवी ऐकून मी नाचलों. श्रीमंत मैत्रिणींनीं ते मोत्याचे हार — ते दोरे—गळ्यांत बांधले. मजजवळ तसले सोनेरी दोरे नाहींत. असली श्रीमंती मला जगाला दाखवतां नाहीं येणार. परंतु मजजवळ एक वस्तु आहे. एक

अमोल अलंकार आहे. माझें हें गोरेंगोमटें बाळ, हाच माझा दागिना. ही माझी संपत्ति. ही मी जगाला दाखवीन व स्वतःला धन्य मानीन.

तान्हें बाळ वाढतें, मोठें होतें. तें रांगूं लागतें, हिंडूं फिरूं लागतें :

रांगुनी खेळुनी बाळ उंबऱ्यांत बसे
सोन्याचा ढीग दिसे तान्हें बाळ ॥

उंबऱ्यांत बसलेलें मूल आईला सोन्याची रास वाटते. इंग्रजींत "सिलास मार्नेर" म्हणून जगतप्रसिद्ध कादंबरी आहे. तो सिलास एकटा असतो. एके दिवशीं पहाटेच्या वेळीं त्याच्या दारांत एक लहान मूल ठेवलेलें आढळून येतें. सिलास म्हणतो "सोनें, माझें सोनें." हें सोनें निर्जीव नाहीं. हांसतें खेळतें सोनें आहे. बाळ रांगूं फिरूं लागला म्हणजे आईला आनंद होतो व काळजीहि वाटते. त्याच्या गुडघ्यांना खडे बोंचतील, रांगत कोठें दूर जाईल असें भय वाटतें :

अंगणीचे खडे मी ग लोटीतें नित्यानें
रांगतो गुडघ्यानें गोपूबाळ ॥
शेजारणीबाई दार घाली सडा
बाळ माझें ग रांगतें त्याला टुपेल हो खडा ॥

रांगणारा बाळ चालूं लागतो. त्याला पाय फुटतात, पंख फुटतात. तो तांदूळ उडवतो, फुलें कुसकरतो, पाणी सांडतो, पीठ उडवतो. मातेला आवरता आवरत नाहीं. शेजारीं जातो व खोडया करतो, शेजी रागावते :

दळणाची पाटी ठेवूं मी कोणीकडे
हिंडतें चोंहीकडे तान्हें बाळ ॥
शेजारिणी बाई आटप मोगरा
अचपळ माझा हिरा गोपूबाळ ॥

एकादे वेळीं शेजी रागावते व शिव्या देते. मातेची तगमग होते. ती शेजीच्या पायां पडते :

पुरे कर शेजीबाई किती क्षमा मागूं
आहेत तुझीं मुलें तुला मी काय सांगूं ॥

चुकलें माझें बाळ तुझ्या किती पायां लागूं
पुरे कर शेजीबाई आपण प्रेमानें ग वागूं ॥

तुलाहि मुलें आहेत. तुझें मातृहृदय आहे. असें आई शेजीला म्हणते. याहून आणखी बुद्धिवाद कोणता ? शेजीनें तरीहि तोंडाचा पट्टा सुरूच ठेवला तर माता म्हणते :

शेजीनें वाहिली शिव्यांची लाखोली
पुष्पपूजा झाली बाळराजा ॥
शेजीनें दिली शिवी लागली माझ्या जीवीं
आयुष्याची तुला ओंवी तान्हे बाळा ॥
शेजीनें दिली शिवी वेंचून घेतली
कळी मीं मानीली जाईजुईची ॥

शेजीच्या शिव्या म्हणजे बाळाला " शताउक्षी " म्हणणारे आशीर्वादच आहेत असें थोर समाधान माता स्वतःचें करून घेते.

बाळाच्या कामांत मातेचा सारा वेळ जातो. त्याला आंगडें टोपडें शिवायचें, बाळकडू घालायचें, त्याच्या टोपीला गोंडे लावायचे, त्याला न्हाऊं माखूं घालायचें, काजळ-तीट लावायची अशी या बालब्रह्माची सेवा करून माता मुक्त होते. ती सारें विसरते :

शेजी आली घरा बैस म्हणाया चुकल्यें
तुझ्या कामांत गुंतल्यें तान्हेबाळा ॥

बाळसुद्धां नाना हट्ट घेतो. त्याला नाना खेळणीं हवींत, सारें हवें. तो खेळणीं हरवतो. तीं शोधावीं लागतात, गायीच्या गोठ्यांत बाळाचीं खेळणीं पडतात. वासरांजवळ तो खेळतो. तेथें खेळणीं विसरतो.

गायीच्या गोठ्यांत सर्पांची वेटाळी
तेथें तुझा चेंडूफळी गोपूबाळा ॥

आतां ती चेंडूफळी कशी आणायची ? परंतु बाळाच्या हट्टापुढें काय ?

आणली चेंडूफळी सर्पाच्या जवळून
सर्प भुले सर्पपण मातेसाठीं ॥

मुलाच्या प्रेमासाठीं माता आली. तिला का साप चावेल ? कधीं गोठ्यांत वाघ बसलेला असावा. तेथें मुलासाठीं मातेला जावें लागतें :

गायीच्या गोठ्यांत वाघ डुंबरला
शेष दणाणला पाताळांत ॥

वाघाच्या डरकाळीनें पाताळांतला शेषहि घाबरला. माउलीला तें गायीचें डुंबरणेंच वाटतें. गायीच्या गोठ्यांतील वाघ क्रूर वाटत नाहीं. बाळाच्या प्रेमानें रंगलेली तिची सारी सृष्टि.

हट्टी बाळानें नाना छंद घ्यावे. त्याची समजूत घालतां घालतां आईला पुरेसें होतें :

छंदकर बाळ छंदाला काय देऊं
नको असा हट्ट घेऊं तान्हेबाळा ॥
छंदकर बाळ छंद घेतलासे रात्रीं
चंद्रमा मागे हातीं खेळावया ॥

मुलगा खेळत असला म्हणजे मातेला आनंद असतो. परंतु तिन्हीसांजा झाल्या म्हणजे ती त्याला शोधूं लागते. त्याला ती हांका मारते. त्याच्या कमरेंतल्या घागऱ्यांचा नाद ऐकते :

घागऱ्या घुळघुळ दणाणला सोपा
खेळतो प्राणसखा गोपूबाळ ॥
घागऱ्यांचा नाद पडतो माझ्या कानीं
खेळतो वृंदावनीं गोपूबाळ ॥

माजघर दणाणून सोडणारा बाळ बाहेर जातो. आई हांका मारून कानोसा घेते :

बाळ खेळूं जाई वडासाउलीये
घरीं माउलीये साद घाली ॥

गायी गोठ्यांत येऊन वासरांना चाटतात. पक्षी घरट्यांत जाऊन पिलांना भेटतात. परंतु आईचा बाळ कोठें आहे :

किती हांका मारूं उभी राहुनी दारांत
चंद्र कोणाच्या वाड्यांत गोपूबाळ ॥

दिवे लागले. वरतीं देवाचा चंद्र उगवला. परंतु माता म्हणते माझा चंद्र कोठें आहे ? शेवटीं बाळ येतो. परंतु त्याला खेळणें पुरें वाटत नाहीं. आई म्हणते :

तिन्हीसांजा झाल्या गुरांवासराची वेळ
वाटेवेगळा तूं खेळ गोपूबाळा ॥

खेड्यांत सायंकाळीं पहावें. गुरांची गर्दी असते. रानांतून गाबीगुरें परत येत असतात. म्हणून अजून खेळायचेंच असेल तर वाटेंत तरी खेळूं नको असें आई सांगत आहे.

तान्हेबाळाच्या ओंव्यांत सारी सृष्टि ओतलेली आहे. गाय व तिचें वासरूं; माय आणि तिचें लेंकरूं. गायीच्या ओंव्या किती गोड आहेत :

ये ग तूं ग गायी चरून वरून
तान्हेबाळाला म्हणून दूध पाजूं ॥
गायी ग चरती कोंवळीं कणीसें
तान्हेबाळाला नीरसें दूध पाजूं ॥
गायी ग चरती कोंवळा ग चारा
दुधाच्या चारी धारा वासरांना ॥
गायीचा ग गोन्हा मांडी वाळूनीयां बसे
वाडा शोभीवंत दिसे तान्हेबाळानें ॥

आई मुलाला भरवते तेव्हां गायी, म्हशी, चिमण्या, कावळे, फुलेंपानें सारें दाखवीत असते :

अंगणांत गाय दाखवीते माय
गोड घांस खाय तान्हेबाळ ॥
बघ रे चिमणी करीते चींव चींव
म्हणते तुला जेव तान्हेबाळा ॥

लहान मुलाबरोबर सारी सृष्टि बोलते, सारी सृष्टि खेळते. गांधीसेवासंघाचे थोर अध्यक्ष श्रीकिशोरलाल मश्रूवाला यांनीं “ केळवणीना पाया ”–शिक्षणाचा पाया म्हणून ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं इसापनीति वगैरे गोष्टी सत्याच्या दृष्टीनें अव्हेरिल्या आहेत. ते म्हणतात, “ कुत्रा [illegible] बोलतो,

घार का बोलते ? " होय. लहान मुलांजवळ चराचर बोलतें. इसापच्या गोष्टींचा यांतच तर मोठेपणा आहे. माणूस मोठा झाला म्हणजे त्याला माणसाचीच भाषा फक्त थोडी फार समजते. त्याची दृष्टि मर्यादित होते. तसें मुलाचें नाहीं. सारें चैतन्य त्याच्याजवळ हंसतें बोलतें :

माझ्या अंगणांत नाचते चिमणी
बाळाला खेळणीं देवाजीचीं ॥
माझ्या अंगणांत कावळा का का करी
बाळाला हांका मारी खेळायला ॥

रवीन्द्रनाथांच्या " शिशु " या काव्यात देवानें आकाशातील रंग, झाडावरचीं फुलेफळें हें सारें आपल्या या लेंकरासाठीं दिलें आहे अशी कल्पना आहे. ते म्हणतात, " आई आपल्या मुलाला रंगीत खेळणीं देते. तें पाहून आकाशांत सुंदर रंग कां हें आज मला समजलें." रवींद्रनाथाची ही कल्पना स्त्रियांनीं या ओंव्यात ओतली आहे. माता म्हणते " हीं पाखरें म्हणजे देवाघरचीं बाळासाठीं पाठविलेलीं खेळणीं. "

परंतु लहान बाळ केवळ कावळे, चिमण्या, वांसरें या निष्पाप प्राण्याजवळच का खेळतो ? नाहीं. तो सापाजवळसुद्धां खेळतो. विंचवाजवळ बसतो. लहान मुलाचा सर्वांवर विश्वास :

माझ्या अंगणांत पांचफणी नाग डोले
त्याच्या संगें खेळे तान्हें बाळ ॥

माता येऊन पाहते तों पांचफणांच्या सापाजवळ हा बाळकृष्ण खेळत आहे. हजारों फणांचा नाग आला तरीहि त्याच्याशीं बाळ खेळेल.

अंगणांत कावळ्यांची गर्दी व्हावी, का का, का का करीत असावेत. आई त्यांना म्हणते " कावळ्यानो कशाला हांका मारतां ? आज बाळाला बरें नाहीं हो. "

माझ्या अंगणांत कावळ्यांची गर्दी
बाळाला माझ्या सर्दी सांगा त्यांना ॥

घरीं मामा आलेला असतो. आई म्हणते " मामा, भाच्याला खेळव, हिंडव. त्याला नाना फुलें दाखव. पांखरें दाखव."

असा हा खेळकर बाळ कधीं खोड्या करतो. त्याच्या हातून चूक होते. लोक नावें ठेवतात म्हणूनं बाळ रडतो. आईचें हृदय गहिंवरतें :

टोंचून बोलती परके चटाचटा
बाळाच्या डोळ्यांना पाणी येई पटापटा ॥
इवलासा गुन्हा किती बाळाला बोलती
मेरु मोहरीचा करिती लोक मेले ॥

तसेंच मातींत वगैरे मळून जर बाळ आलें तर सारे रागावतात. परंतु भूमातेच्या मांडीवर लोळून आलेलें बाळ आईला अधिकच गोड वाटतें :

मातीनें मळलें मांडीये चढलें
मायेनें मानीलें मोक्षसुख ॥

ही ओंवी किती सहृदय आहे ! कालिदासाचा

॥ धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति ॥

हा चरणहि येथें मागें पडतो. मुलाच्या अंगाला लागलेली माती पाहून माता काय म्हणते ऐका :

माती का लागली माती ना तो रे बुका
चुंबीन तुझ्या मुखा तान्हेबाळा ॥
माती का लागली तिची झाली रे कस्तुरी
सोन्याच्या शरीरीं तुझ्या बाळा ॥

तुझ्या अंगाला माती लागली कीं तिचा पवित्र पंढरपुरचा बुक्का होतो. तुझ्या अंगाला माती लागली कीं ती पृथ्वीमोल कस्तुरी होते. लहान मुलाचें याहून कौतुक जगाच्या वाङ्मयात क्वचितच कोठें केलेलें असेल ? ज्या मातानीं हें अमर वाङ्मय अज्ञात राहून, जगासाठीं म्हणून नव्हे, बाजारांत मांडण्यासाठीं म्हणून नव्हे, तर स्वतःच्या आनंदासाठीं सहज निर्मिलें व घरोघर दरवळून ठेवलें, त्यांना कोण भक्तिभावानें व निरहंकारपणें प्रणाम करणार नाहीं ?

लहान बाळ उठतो लवकर परंतु रात्रीं झोंपत नाहीं लौकर. सकाळीं सूर्य वर आला, पांखरें किलबिल करूं लागलीं, फुलें फुललीं कीं उठलाच राजा :

पांखरें उडती फुलतात फुलें
उठतात मुलें उजाडत ॥

सूर्य उगवला कमळें फुललीं
बाळें उघडिली निजदृष्टि ॥

आईला सकाळीं कामधंदा, म्हणून ती त्याला नीज नीज म्हणते :

झोंप रे अजून कशाला उठशी
कोणी म्हणेल आळशी म्हणूनी का ॥

परंतु रात्रीं मात्र लौकर झोंपत नाहीं :

झाली आतां रात्र झोंप म्हणे आई
चंद्र कां वर येई माउलीये ॥
झाली आतां रात्र झोंप रे माझ्या तान्ह्या
नाचती चांदण्या माउलीये ॥

चंद्र झोंपत नाहीं, चांदण्या चमचम करीत आहेत, मग मीच कां झोंपावें अशी शंका हा लबाड घेतो. आईला अनेक प्रश्न विचारतो. संध्याकाळ झाली म्हणजे कोल्हे कुईकुई करूं लागतात. कोंकणांत तर अगदीं घराजवळ ही कोल्हेकुई ऐकूं येते. बाळ विचारतो आई, का ग हे कोल्हे ओरडतात ?"

कोल्हे–कुईकुई कां ग आई सांग मशीं
थंडी पडेल हो भारी बाळ घ्यावा म्हणती कुशीं ॥

किती सहृदय उत्तर. " आज थंडी पडेल, बाळाला कुशींत घ्या " असें कोल्हे सांगत आहेत असें मातेला वाटतें. बाळ विचारतो " आई, हे हजारों काजवे झाडांवर कां ग लुकलुक करतात ? " आईचें उत्तर वाचा व नाचा :

कां ग झाडांवर आई काजवे नाचती
तुला ओंवाळती झाडेमाडें ॥

वनदेवता बाळाला जणुं हजारों निरांजनें लावून ओंवाळीत आहे! आणखी कल्पना पहा :

काजवे फुलले फुलले लाखलाख
पहाया श्रीमुख तान्हेबाळाचें ॥
वनदेवतांचे काजवे जणुं डोळे
बघाया माझें बाळ त्यांनीं रात्रीं उघडीले ॥

आकाशांत हे तारे कां ग चमचम करतात ? या बाळाच्या प्रश्नाला आई उत्तर देते :

आकाशांत तारे काय आई म्हणताती
तुझीं राजा स्तोत्रें गाती अखंडीत ॥
आकाशांत तारे त्यांचे ओठ कां हालती
संगीत गाणीं गातीं तुला बाळा ॥

तारे थरथरत असतात, त्यावर त्यांचे ओठ हलत आहेत, ते गाणीं गात आहेत, तुझीं स्तोत्रें गात आहेत अशी ही मनोहर उत्प्रेक्षा केलेली आहे :

बाळाची ही एक शंका ऐका :

थुई थुई उडे कां ग कारंजें उसळे
तुझ्यामुळें उचंबळे तान्हेबाळा ॥

चंद्राला पाहून समुद्र उचंबळतो. परंतु माझ्या बाळाचा मुखचंद्र पाहून दगडी कारंजींहि उचंबळलीं व सारखीं उडूं लागलीं !

बाळाचे प्रश्न कधीं कधीं निराळेच असतात. बायका नवऱ्यासाठीं गादी घालतील, परंतु स्वतःसाठीं साधेंच अंथरूण करतात. बाळ विचारतो :

आई गादी कोणा साधें अंथरुण कोणा
गादी तुझ्या जन्मदात्या साधें मला माझ्या तान्ह्या ॥
गादीवर आपण निजूं बाप्पाजी निजो खालीं
वेडा कुठला म्हणे आई हळूच थापट मारी गालीं ॥

बाळ विचारतो " आई, तूं मारीत नाहींस. बाबा कां मारतात ? "

आई तूं मुका घेशी बाबा कां बोलताती
पुत्र होवो वाचस्पती म्हणूनीयां ॥
आई तूं मायेची बाबा कां कठोर
लेकानें व्हावें थोर म्हणूनीयां ॥

पित्याचा मोठेपणा मुलाच्या मनावर माता ठसवीत आहे. तिरुक्कुरल अथवा तामीळ वेद म्हणून एक प्रसिद्ध तामीळ ग्रंथ आहे. त्यांत म्हटलें आहे " बापाची पुत्रासंबंधीं इच्छा काय असते ? तूं कोणाचा मुलगा असें सभेंत पंडितांनीं कौतुकानें मुलाला विचारावें अशी असते. "

मुलानें शहाणे व्हावें, विद्वान् व्हावें असें बापाला वाटतें. पित्याची इच्छा पूर्ण कर असें माता त्याला सांगत असते. पाहुणे वगैरे घरीं आले तर त्यांना श्लोक म्हणून दाखव, त्यांची शाबासकी मिळव असें ती सांगते :

पाहुणे घरीं आले सांग त्यांना नांव नीट
नको लाजूं होई धीट तान्हेबाळा ॥
पाहुणे घरीं आले करितील तुझी स्तुति
अशी करावी हो कृती तान्हेबाळा ॥

पाहुणे नाना प्रकारचे असतात. एकदां एक नवखे गृहस्थ घरीं आले. बाळ विचारतो :

कोण बागुलबोवा बैसला माये ओटी
काका आले तुझ्या भेटी तान्हेबाळा ॥

उत्तर-रामचरित नाटकांत वाल्मीकींच्या आश्रमात वसिष्ठ ऋषि आलेले असतात. तेव्हां एक लहान शिष्य मोठ्या मित्राला विचारतो "कोण रे तो वाघोबा आला आहे." त्याची आठवण होते येथें. परंतु ही पुढील मजेची ओंवी ऐका :

मोठ्या मोठ्या मिशा भलीमोठी शेंडी
होतसे घाबरगुंडी तान्हेबाळाची ॥
काय रे झालें बाळा कांहीं नाहीं घेती मुका
रुतती दाढीमिशा काकाजींच्या ॥

आपला बाळ घरकोंबडा व्हावा असें आईला वाटत नाहीं. त्यानें बाहेर जावें, खेळावें, धीट व्हावें, असें तिला वाटतें. परंतु बाळ काय बोलतो तें ऐका :

बाहेर बाळा जाई लपंडाव खेळे
कुसकुरती माझे डोळे माउलीये ॥
बाहेर तूं जाई खेळ खेळ रे लंगडी
आई दुखते तंगडी खरोखर ॥
बाहेर तूं जाई खेळ हमामा हुतूतू
आई खेळूं मी तूं घरामध्यें ॥

मुलाला शाळेंत घालतात. आईला सोडून तासन्‌तास कोंडवाड्यांत बाळ जाणार. आणि त्या जुन्या काळच्या शाळा. 'छडी वाजे छमछम, विद्या येई घमघम' हें त्या वेळचे शिक्षणशास्त्रांतील महान् सूत्र. शाळेंतील पंतोजीचें हें मातृकृत वर्णन ऐका :

शाळेचा पंतोजी काय शिकवितो
सोडीतो बांधीतो चंचीलागीं ॥
शाळेचा पंतोजी शिकवी अकरकी
मुलांची मुखश्री कोमेजली ॥
शाळेचा पंतोजी वाजवितो छडी
येती रडकुंडी सारीं मुलें ॥
शाळेचा पंतोजी मुलांना वाटे यम
केलासे कायम कोंडवाडा ॥

मुलाचा विकास हा असा व्हायचा! मुलाला शाळेंत पाठवतांना आईला वाईट वाटे. परंतु बापापुढें काय चालणार?

शाळेसी जातांना रडें कशाचें रे आलें
पाटीदप्तराचें झालें ओझें आई ॥

परंतु खरें ओझें पंतोजीच्या मारण्याचें असे. आई मग मुलाच्या बापाला म्हणते :

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करावी सुपारी
नका मारूं हो दुपारीं तान्हेबाळा ॥
शाळेच्या पंतोजींना देऊं करा धोतरजोडा
सांगा नका देऊं खडा मानेवरी ॥

निदान दुपारच्या उन्हाच्या वेळेस तरी म्हणावें मारूं नका. तिरिमिरी यायची. मुलाला नीट चांगलें बारीक लिहायला पंतोजींनी शिकवावें असें मातेला वाटतें. नाहींतील पत्रांतील श्री बारीक म्हणून जांवयीबोवा रडूं लागले तसें पुढें बाळाचें व्हावयाचें :

शाळेच्या पंतोजींना देऊं करावी खारीक ॥
बाळ लिहाया शिकूं दे नीट अक्षर बारीक ॥

पंतोजीच्या व आईच्या मारण्यांतील फरक पुढील ओंवींत पहा कसा दाखवला आहे :

माउलीचा मार नसे पंतोजीसारखा
माउली मायेची असे पंतोजी पारखा ॥

जो प्रेम करतो, त्याला मारण्याचाहि हक्क पोंचतो. त्याचें मारणेंहि मधुर असतें, पवित्र असतें.

क्रोधो हि निर्मलधियां रमणीय एव

निर्मळ माणसांचा रागहि गोड असतो. परंतु जगांत मारण्याचा हक्क सर्वांना पाहिजे असतो. प्रेम करण्याचा हक्क क्वचित्‌च कोणास हवा असतो. असो.

कधीं कधीं आई मुलावर फार रागावते. ती अबोला धरते. लहान बाळ कावराबावरा होतो. त्याला काय करावें कळत नाहीं. मग तो शेजीकडे जातो व विचारतो :

शेजी मला सांगा आई प्रेमें कशी घेऊं
रडत उभा राही दीनवाणा ॥
शेजी मला सांगा कसें आईला हंसवावें
जाऊन मांडीवर बसावें एकाएकीं ॥
शेजी मला सांगा कसें हंसवूं आईला
धरि जाऊन डोळ्यांला तान्हेबाळा ॥

परंतु शेवटचा शेजीचा उपदेश ऐका :

शेजीला पुसतो माउली कां बोले ना
दुखविशी तिच्या मना घडीघडी ॥
शेजी मला सांगा आईचा जावा राग
चरणीं तिच्या लाग भक्तिभावें ॥

तुकाराममहाराजांनीं पाय धरण्याचा सार्वभौम उपाय सांगितला आहे.

तुका म्हणे कळ । पाय धरल्या न चले बळ

लहान मुलाला आईचा लळा अधिक असतो. त्याला आई प्रेमळ वाटते, बाबा कठोर वाटतात. परंतु पित्याच्या वरकरणी कठोरपणांत मुलाचें हितच

साठवलेलें असतें. आईबापांची तुलना ज्यांत आहे, त्या ओंव्या किती मार्मिक आहेत :

बाप्पाजी चंदन घांसलीया वास
आईचा सुवास आपोआप ॥
बाप्पाजी भास्कर माउली चंद्रमा
बाळाला वाटे प्रेमा माउलीचा ॥

किती गोड ओंव्या.

लहान मुलाला जर आई नसेल तर कोण घेणार त्याची काळजी ?

कोमळ रोपाला काय नको पाणी
नको का जननी तान्हेबाळा ॥

या पुढील ओंव्या वाचा-व नाचा :

माउली असावी रानींच्या पांखराला
चोंचीनें त्याला चारा भरवीते ॥
माउली असावी गोठ्याच्या वांसराला
आंग चाटायाला पान्हावोनी ॥

आई मुलासाठीं किती कष्ट काढते. तिचे उपकार कसे फिटणार ?

माउलीचे कष्ट कुठें रे फेडूं देवा
तळहाताचा पाळणा नेत्रांचा केला दिवा ॥
बापाचे उपकार फिटती काशी गेल्या
आईचे उपकार फिटती ना कांहीं केल्या ॥

कितीहि भाग्य जवळ असलें, परंतु जर बाळ जवळ नसेल तर मातेला तें विष आहे, वमनवत् आहे. मुलाशिवाय स्वर्गात राहण्याऐवजीं मुलांसंगें ती रस्त्याच्या कडेला उभी राहील व त्यात स्वर्ग मानील. मातेचे हे थोर उद्गार ऐका व मान लववा :

धन ग संपदा आग लागो त्या वस्तेला
माझ्या बाळाच्या ग संगें उभी राहीन रस्त्याला ॥

आणखी एक मधुरतम व सहृदय ओंवी पहा :

नदी वाहे झुळझुळ   परी पाण्यावीण मासा ॥
जीव माझा तोळामासा   बाळावीण ॥

संसारांत भाग्यसरिता वाहत असूनहि बाळ जवळ नसेल तर माता तडफडेल. पाण्यात असूनहि माशानें तडफडावें तसें हें आहे, अहाहा ! अशा ओंव्या प्रसवणाऱ्या मातांना कोण प्रणाम करणार नाहीं, ही पवित्र प्रतिभा पाहून मान डोलवणार नाहीं व आपला सारा कवित्वाचा अभिमान सोडून देणार नाहीं ?

आईचें वर्णन ज्या ओंव्यांत आहे, त्यांतील कोणत्या देऊं, कोणत्या दावूं ? त्या मुळांतच वाचा. राहवत नाहीं म्हणून दोनचार देतों :

माउलीचा मार   त्यांत अमृताचा चारा
बाळाच्या कल्याणाच्या   त्यांत कोटी कोटी धारा ॥
समुद्राचें पाणी   अहोरात्र नाचे
चित्त तसें माउलीचें   बाळासाठीं ॥
किती ओंव्यामध्यें गाऊं माउलीच्या मी प्रेमाला
कोण प्रदक्षिणा घाली   आकाशाच्या ग सीमेला ॥

असें हें मातृप्रेम बाळपणीं अनुभवावें :

फुलामध्यें फूल   फूल हुंगावें जाईचें
सुख भोगावें आईचें   बाळपणीं ॥

परंतु मी सावत्र आई ! भेसूर कल्पना सावत्र आईच्या दुष्टपणाच्या किती गोष्टी. माता काय म्हणतात तें ऐका :

सख्ख्या ग आईची   गोड लागे मारपीट
सावत्र आईची   कडू साखरेची मूठ ॥
सावत्र आईची   प्रीतीहि विषारी
कांटेच टुपतील   जरी बाभुळ मिठी मारी ॥

सावत्र आई म्हणजे बाळाला शाप. आईला सावत्र शब्द लावणें म्हणजे आई शब्दाचा अपमान आहे. सावत्र आई म्हणजे नागीण, पेटलेली खाई. इतक्यानेंच नाहीं समाधान होत :

सावत्र माउली माउली ती ना मृत्यु
तान्हेबाळाला जप तूं देवराया ॥

मातृप्रेमाचा प्रेमळ अनुभव घेत, पंतोजीजवळ शाळेंत व घरीं मायबापांजवळ शिकत बाळ असा लहानाचा मोठा होत असतो. जरा मोठा होऊं लागला म्हणजे त्याला मधून मधून शेजारींपाजारीं दुसऱ्याकडे जेवायला वगैरे जावें लागतें. परंतु पक्तींत मुलाची आबाळ होते. मुलांकडे कोणाचें लक्ष जात नाहीं. बिचारीं उपाशी राहतात. बाळ उपाशी घरीं येतो. तो भूक म्हणतो. मग आई विचारते :

जेवून आलास भूक इतुक्यांत कशी
आई तुझ्या हातच्या गे घांसावांणें उपवाशी ॥

आणखी आई प्रश्न विचारते, " श्लोक म्हटलास का, पक्वान्न काय होतें?" परंतु उत्तर काय मिळतें पहा :

जेवून आलास काय होते लाडू वडे
मला नाहीं आई ठावें लक्ष होतें तुझ्याकडे ॥
जेवून आलास श्लोक कोणता म्हटला
आई तुला आठवून पूर डोळ्यांना लोटला ॥

या प्रश्नोत्तररूप ओंव्या वाचून कोणाचें हृदय भरून येणार नाहीं ! शेवटीं बाळ म्हणतो :

आई नको धाडूं कधीं दुसऱ्याच्या घरी
यये तुझ्या ग हातची गोड कोरडी भाकरी ॥

आतां मुलगा आठा वर्षांचा झाला. त्याची मुंज होते. मुहूर्त पाहतात, मुंजीचीं बोलावणीं जातात :

नदीपलीकडे हिरव्या शालूच्या दोघीजणी
मुंजीचीं बोलावणीं गोपूबाळाच्या ॥
मला हौस मोठी सोन्याच्या जानव्याची
मुंज करा तान्हेयाची गोपूबाळाची ॥
मुंजीचा मुहूर्त मामा पुसतो जोश्याला
चंद्रबळ भाचेयाला गोपूबाळाला ॥

मुंज झाल्यावर भिक्षावळ होते :

पहिली भिक्षावळ मामा मावशीची
तुझ्या आजोळींची गोपूबाळ ॥

मग तो ब्रह्मचारी भिक्षा मागतो :

एका हातीं दंड दुजा हातीं झोळी
भिक्षा मागे ब्रह्मचारी गोपूबाळा ॥

आणि भटजी संध्या शिकवायला येतो. पंतोजींचीच ती तऱ्हा :

गायत्रीचा मंत्र भटजी पढवीतो
बाळाला रडवीतो दोन्ही वेळां ॥

कधीं कधीं बाळाची मुंज पांचवे वर्षींच करीत. कारण त्याचें लग्न लवकर करण्याची इच्छा :

पांचा वरसांचा मुंजीची काय घाई
वाटतें सून यावी मायबाईला ॥

अशा ह्या लहान मुलाला ब्राह्मण संध्या तरी कशी शिकवणार ? भटजी त्याला कडेवर घेऊन संध्या शिकवतात :

पांचा वरुषांचा मुंजा आहे लहान
कडे घेऊन ब्राह्मण संध्या सांगे ॥

हळुहळु बाळाला संध्येची गोडी लागते :

माझ्या आंगणांत चांदीची कावड
संध्येची आवड तान्हेबाळा ॥

मुलाच्या लग्नाची तयारी होऊं लागते. शाळेंत जाऊन त्याचें अक्षर बघत :

मुली सांगूं येती शाळेसी जाऊनी
तुझें अक्षर पाहुनी गोपूबाळा ॥

अशीं लहानपणींच लग्नें होत. जिच्याजवळ लग्न लागायचें त्या मुलीचें वर्णन, लग्नाचे सोहळे, रीती, तें सारें पुढील प्रकरणीं. या प्रकरणांत वात्सल्यरस लुटा. मातृप्रेमाच्या सागरांत डुंबा व कृतार्थ व्हा.

मायलेंकरें : ओंव्या

माझें तान्हेंबाळ देवाचें मंगल
अमृताचें फळ संसाराचें १
देवाजीचें देणें कोणतें सुंदर
तान्हेबाळ मांडीवर माउलीचे २
तान्हीया रे बाळा मंगलाच्या मूर्ती
संसाराची पूर्ती तुझ्यामुळें ३
तान्हें हें जन्मलें भाग्य ग उदेलें
आनंदीं बुडालें सारें जग ४
पाळणा बांधीला रंगीत सुंदर
तान्हा सुकुमार माउलीचा ५
पालख पाळणा मोत्यांनीं विणीला
मामानें धाडीला तान्हेबाळा ६
रंगीत पाळणा त्याला रेशमाची दोरी
हालवीते गोरी उषाताई ७
पाळण्याच्या वरी विचित्र आंकडा
गळां ताईत वांकडा तान्हेयाच्या ८
पाळण्याच्या वरी खेळणें कागदाचें
गोड बोलणें बाळाचें राजसाचें ९
पाळण्याच्या वरी विचित्र पांखरूं
नक्षत्र लेंकरूं तान्हेबाळ १०
पाळणा पालख वर खेळणें मोराचें
बाळ झोंपलें थोराचें गोपूबाळ ११
पाळणा पात्यांचा वर चेंडू ग मोत्यांचा
आंत बाळ नवसाचा झोंप घेइ १२
पाळणा बांधीला हस्तीणी दांताचा
आंत बाळ नवसाचा निद्रा करी १३

पाळणा पालखा   वर रावे रत्नागिरी
खेळ तुझे नानापरी   तान्हेबाळा   १४
पाळण्या ग वरी   राव्यांचा गलबला
आनंदाची झोंप तुला   तान्हेबाळा   १५
रंगीत पाळणा   त्याला रेशमाचा दोर
हळुहळु झोपा काढ   उपाताई   १६
रंगीत पाळणा   येताजातांना हलवा
कोठें गेली ती बोलवा   उपाताई   १७
पालख पाळणा   हलवीतो मामा
नीज तू परशरामा   पाळण्यांत   १८
पोपट पिंजऱ्यांत   म्हणूं लागे रामराम
बाळ घेईल आराम   पाळण्यांत   १९
निजूं दे ग बाई   बाळाला क्षणभर
घरांतील कामधंदा   आटपूं दे भराभर   २०
पाळणा पालख   येताजातांना हलवा
माझ्या राघूला नीजवा   तान्हेबाळा   २१
न्हाउनी माखुनी   पालखीं घातलें
शताउक्षी म्हणीतलें   तान्हेबाळा   २२
पाळण्याच्या दोऱ्या   वाजती करकरा
झोंप नाहीं चारी प्रहरा   गोपूबाळा   २३
पाळण्याचे दोर   जसे मोतियाचे सर
शोभिवंत घर   पाळण्यानें   २४
रंगीत पाळणा   बांधीला बहालीं
येतांजातां मुली   हालवीती   २५
आंथरुण केलें   पांघरुण शेला
निजवीतें तुला   गोपूबाळा   २६
आंथरुण केलें   जाई मोगऱ्याचें
बाळा गोजिऱ्याचें   अंग मऊ   २७

आंथरुण केलें मऊ ऊबदार
झोंप घे चारी प्रहर तान्हेबाळा २८
निद्रा आली बाळा आपुले पाळखीं
श्रीरामाला जानकी माळ घाली २९
निद्रा आली बाळा आपुले पाळखीं
आतां काम करूं सखी जरा वेळ ३०
बाळासाठीं केली चिमणीशी गादी
बाळाचें सारें आधीं कवतूक ३१
निजेला रे आले बाळा तुझे डोळे
भोरे विसांवले पाळण्याचे ३२
नीज रे बाळका आपुल्या पाळखीं
तुला रक्षण जानकी रघुनाथ ३३
अंगाई म्हणून बाळाला नीजवी
वाटींत नीववी दूधतूप ३४
सकाळच्या वेळीं किती असे कामधंदा
नको रडूं रे गोविंदा तान्हेबाळा ३५
सकाळच्या वेळीं झाडलोट कामधंदा
नको घेऊं वेड्या छंदा तान्हेबाळा ३६
सोड रे राजसा सारवूं दे वैलचूल
देईन तुला फूल मोगऱ्याचें ३७
सोड रे राजसा असा चिकटुन नको बसूं
होईल माझें हंसूं रामप्रहरीं ३८
सोड रे राजसा नको रडूं उजाडत
येतील ओरडत सासूबाई ३९
देव वर आला पडलीं किती उन्हें
उठलें माझें तान्हें झोंप झाली ४०
पांखरें उडती फुलतात फुलें
उठतात मुलें उजाडत ४१

सूर्य उगवला कमळें फुललीं
तान्हेबाळें उघडीली निज दृष्टी ४२
भानू उगवला उगवला लालगोळा
तान्हेबाळा जागा झाला पाळण्यांत ४३
झोंप रे अजून कशाला उठशी
कोणी म्हणेल आळशी म्हणून का ४४
झोप रे अजून करून गुरंगुटी
असें म्हणून थोपटी तान्हेबाळा ४५
मला वाटे बाळ आहे पाळखीं निजलें
जाऊन बघतें तोंच सुदकन् हांसलें ४६
उघडून डोळे पाय घालून तोंडांत
होतें तान्हुलें खेळत पाळण्यांत ४७
पहांटेची वेळ दूर कोंबडा आरवे
तान्हुल्या झोंपीं जावें लहान तूं ४८
पहांटेची वेळ कूऊ करिती रहाट
बाळा तू पाळण्यांत झोंप घेई ४९
पहांटेची वेळ कावळा का का करी
निजावें तान्ह्या परी पाळण्यांत ५०
पहांटेची वेळ तुला नाहीं परी काम
नीज रे आत्माराम तान्हेबाळा ५१
पहांटेची वेळ नीज रे बाळपणीं
ऊठ तूं मोठेपणीं तान्हेबाळा ५२
तान्हीया रे बाळा तुला मशीचा रे टिळा
कोणा पापिणी चांडाळा दृष्ट केली ५३
तान्ह्या रे तान्हिका बाळा रे माणिका
तुझ्या रे श्रीमुखा लिंबलोण ५४
घडीघडी कोण उतरी लिंबलोण
तान्ह्या बाळाची बहीण उषाताई ५५

लिंबलोण करूं दोन्ही या ग मुठी भरूं
बाळा बरोबरी शेजीचा बाळ उभा करूं ५६
लिंब ग लोण्याची आयती कोणी केली
तुझी मावशी रे आली तान्हेबाळा ५७
तान्हेबाळ खेळे ओसरीच्या कांठीं
जिउतीच्या हातीं निंबलोण ५८
कोणें दृष्ट केली तान्हेबाळा सोनटक्क्या
बिंदुल्या मनगट्या सैल झाल्या ५९
कोणें दृष्ट केली तान्हेबाळाला देखून
लिंबू देत्यें मी फेंकून दृष्टीवरी ६०
माळ्याच्या मळ्यांत विषबंद वेलीं गेला
दृष्टीसाठीं गोळा केला तान्हेबाळाच्या ६१
माळ्याच्या मळ्यांत विषबंद ग कोंवळा
तान्हेबाळाच्या जावळा दृष्ट पडे ६२
माळ्याच्या मळ्यांत पाचूबंदाचा एक वाफा
दृष्ट होईल बापलेका तिन्हीसांजा ६३
माळ्याच्या मळ्यांत सुगंध ये रोपारोपा
दृष्ट झाली बापलेका भाईराया ६४
एकापुढें एक चालती बापलेक
दृष्ट होईल मागें थोप गोपूबाळा ६५
माळ्याला ताकीद विसबंदाच्या रोपाची
तान्हेबाळा दृष्ट झाली सभेमधल्या लोकांची ६६
हात रे कुतऱ्या छूत रे मांजरा
तान्हेबाळाच्या काजळा दृष्ट पडे ६७
नका बाळाकडे असे पाहूं टकामका
चित्ताला लागे धका माउलीच्या ६८
दृष्ट उतरीली मीठमोहऱ्या नी मेथ्या
न्याहाळीत कोण होत्या तान्हेबाळाला ६९

एकापाठीमागें एक   येतील शित्रूमित्रू
माझ्या ग राजसांना   नको पापिणी दृष्ट लावूं   ७०
जळो जळो दृष्ट   तुझ्या पाळण्यावरून गेली
निंबलोणाची जल्दी केली   उषाताईनें   ७१
जळो जळो दृष्ट   मिठाचें झालें पाणी
बाळ माझें फुलावाणी   कोमेजलें   ७२
जळो जळो दृष्ट   मिठाचे झाले खडे
घडीघडी रडे   तान्हेबाळ   ७३
पापिणीची दृष्ट   चुलीमध्यें पडो
माझा कडुलिंब वाढो   तान्हेबाळ   ७४
कोणें दृष्ट केली   पापिणी ग वांझे
कोमेजलें तिन्ही सांजे   तान्हेबाळ   ७५
कोणें दृष्ट केली   तान्हेबाळाच्या डोळ्या
करूं पाळण्या   आंथरुण   ७६
कोणें दृष्ट केली   तान्हेबाळाच्या काजळा
रडून भागला   तान्हेबाळ   ७७
गोरीया गोरेपणा   नको भिऊं तूं जीवाला
तुझी काळजी देवाला   माउलीये   ७८
दृष्ट मी काढूं किती   मीठमोहऱ्या काळी माती
गोरेपणा जपूं किती   तान्हेबाळाच्या   ७९
तुला सांगितलें   उभें गंध लावूं नको
दृष्ट पडेल जाऊं नको   गोपूबाळा   ८०
तान्हियाचे दांत   जशी मोतियांची ओळी
हांसतां पडे खळी   मोड गालीं   ८१
तान्हियाचे दांत   जसे डाळिंबाचे दाणे
हांसवीतें कौतुकानें   उषाताई   ८२
पेरा झाला रानांतून   मोड काढी वरी मान
तसें हंसे माझें तान्हं   पाळण्यांत   ८३

गोऱ्या गालांवर मुलामा लाल लाल
जणुं गुलाबाचें फूल शोभिवंत ८४

रुप्याच्या वाटींत ठेवावें लाल फूल
तसे राजसाचे गाल तान्हेयाचे ८५

गोऱ्या गालांवर लाल शोभतो मुलामा
गोड हंसशी गुलामा तान्हेबाळा ८६

तान्हीया रे बाळा गोड तुझी हनुवटी
गोंडस तुझ्या मुठी नाचवीशी ८७

कुरळया केसांचा विरळ दातांचा
लाडका भाईचा तान्हेबाळ ८८

चंद्राची वाढे कला तसें बाळाचें बाळसें
लावण्या उणें नसे अणुमात्र ८९

कितीदां हांका मारूं लेकाच्या जिन्नसा
मोत्याच्या कणीसा तान्हेबाळा ९०

माझे दोघे बाळ पारावरी उभे
चंद्रसूर्य दोघे उगवले ९१

माझे दोघे बाळ उभे पारावरी
शेजीच्या दारावरी उजेड पडे ९२

माझा बाळ गोरा हळदीचा ओंडा
शोभतें गोरे तोंडा पिंपळपान ९३

माझा तान्हेबाळ हळदीचा ओंडा
पाठीवरती गोंडा रेशिमाचा ९४

माझें तान्हेबाळ हळदीनें न्हाई
त्याचें पाणी जाई शेवंतीला ९५

शेवंती फुलली फुलली लाखलाख
बाळाचें कौतुक कराावया ९६

शेवंती फुलली फुलली सोन्यावाणी
न्हाणाचें जातें पाणी तान्हेबाळाचें ९७

निळें ग गगन हिरवें ग रान .
आहे गोरें पान तान्हेबाळ ९८

काळी ग यमुना सांवळा ग कान्हा
गोरा गोरा माझा तान्हा गोपूबाळ ९९

काळा ग कालीया काळा ग घननीळ
सुंदर तान्हेबाळ माउलीचें १००

पिंवळें ग गहूं पिंवळी शेवंती
अंगाची शोभे कांती तान्हेबाळाच्या १०१

पिंवळें ग लिंबू पिंवळें वरण
किती गोड ग वदन तान्हेबाळाचें १०२

अंगणांत उभा कमळाचा जसा देठ
तसा तुझा अंगलोट तान्हेबाळा १०३

अंगणांत उभा कसा म्हणुं मी लोकांचा
वांकडा ताईत गोपाचा तान्हेबाळाचा १०४

मोठेमोठे डोळे भिंवया लांबरुंद
कपाळीं शोभे गंध केशराचें १०५

मोठेमोठे डोळे भिंवया चंद्रज्योती
शहाणा म्हणुं किती तान्हेबाळ १०६

तान्हेया रे बाळा तुला काय साजे
गळ्यांत बांधिजे वाघनख १०७

वाघाचें वाघनख सोन्यानें मढवीलें
गळां चढवीलें तान्हेबाळाच्या १०८

गळ्यांत हांसोळी कमरे सांखळी
मूर्ति साजिरी गोजीरी तान्हेबाळाची १०९

केलासे ताईत गळ्यांत घालावा
घालुनीयां न्यावा तान्हेबाळ ११०

सोनारा रे शेटी उघड अपुली पेटी
कडीतोडे कंठी करूं बाळा १११

सोनारा रे शेटी उघड अपुली पेटी
हसला कंठीसाठीं तान्हेबाळ ११२
आले आले पटवेकरी पटवाया काय देऊं
टोपीला गोंडे लावूं तान्हेबाळाच्या ११३
घातलीसे कुंची गझनीच्या कापडाची
मोत्यांच्या पिंपळपानाची त्यांत शोभा ११४
घातलीसे कुंची रेशमी जरतारी
त्यांतुन येताती बाहेरी कुरळे केस ११५
पिंपळपानाचीं मोतीं झालीं जुनीं
तुला शोभती बाळपणीं तान्हेबाळा ११६
माझिया घरांत मुलें लहानलहान
टोपीला पिंपळपान शोभा देई ११७
माझीया घरांत लहानलहान मुलें
टोपीला लावूं फुलें गुलाबाचीं ११८
माझ्या अंगणांत शिंपिणी जावाजावा
टोपीला गोंडे लावा तान्हेबाळाच्या ११९
मला हौस मोठी करगोटा सव्वाशाचा
पुत्र आहे नवसाचा तान्हेबाळ १२०
बापाचा लाडका चुलत्याचा आत्माराम
तुला जडित पिंपळपान तान्हेबाळा १२१
हातीं कडीतोडे कमरे करगोटा पेट्यांचा
मुलगा दिसतो मोठ्यांचा गोपूबाळ १२२
हातीं कडीतोडे कानांत भीकबाळी
आतां माझ्या तान्हेबाळा नको खेळूं सायंकाळीं १२३
हातीं कडीतोडे कमरे करगोटा मोराचा
पुत्र दिसतो थोराचा गोपूबाळ १२४
हातीं कडीतोडे गळ्यांत कंठीगोप
सावकाराचा ग लेक गोपूबाळ १२५

हातीं कडीतोडे पायठणी उभा
आजीबाई नातू तुझा गोपूबाळ १२६

तान्हीया रे बाळा तुझ्या पायीं वाळा
तुझा डोळा काळा काजळानें १२७

बिंदुल्यांचा हात ठेवी ताटापुढें
जेवतो मामापुढें गोपूबाळ १२८

श्रीमंतीचा डौल तुझा बाई पुरे कर
सोनेरी चंद्रकोर तान्हेबाळ १२९

नटव थटव तुझें श्रीमंत लेंकरू
मोहक वांसरूं बाळ माझें १३०

माझें तान्हेबाळ मला तें आवडे
लोकांना नावडे घडीभरी १३१

माझ्या ग बाळाळा नको हो दागीना
कोंवळ्या लावण्या पूर आला १३२

माझ्या राजसाला नकोत दागीने
शोभे अलंकारावीणें तान्हेबाळ १३३

कशानें नटवूं कशानें भूषवूं
कशानें शोभवूं तान्हेबाळ १३४

गरीब माउली काय बाळा लेववील
प्रेमानें पांघरवील तान्हेबाळ १३५

गरीब माउली काय बाळाला घालील
प्रेमानें रंगवील सर्वकाळ १३६

गरीब माउली कोठलें बाळलेणें
बाळाला वात्सल्यानें वाढवील १३७

आसवांची माळा गळां घालील बाळाचे
गरीब माउलीचें हेंची धन १३८

श्रीमंतांचीं मुलें शेजारीं शृंगारलीं
नाहीं तीं शोभलीं बाळापरी १३९

श्रीमंतांचीं मुलें पडलीं निस्तेज
पाहुनीया तेज तान्हेबाळाचें १४०

नाचती हांसती फुलें जशीं वेलीवर
तशीं माझ्या मांडीवर माझीं बाळें १४१

सखीया लेणें लेती आपले हारदोरे
आपण दाखवूं आपलें बाळ गोरें १४२

तरुलता वेली रानावनांत डोलती
माझ्या घरांत शोभती तान्हीं बाळें १४३

सरोवरामध्यें जशीं फुलती कमळें
तशीं शोभतात बाळें घरामध्यें १४४

समुद्राचे तळीं मोतीं झळाळती
तशीं घरांत शोभती तान्हीं बाळें १४५

तारे चमचम करिती आकाशांत
बाळें नाचती घरांत माउलीचीं १४६

रांगुनी खेळुनी बाळ उंबऱ्यांत बसे
सोन्याचा ढीग दिसे तान्हेबाळ १४७

अंगणींचे खडे मी ग लोटीतें नित्यानें
माझें रांगे गुढघ्यानें तान्हेबाळ १४८

अंगणींचे खडे झाडिल्यें निरियांनीं
बाळ रांगे गुडघ्यांनीं उषाताईचें १४९

शेजारिणी बाई दाट घाली सडा
रांगतो संवगडा तान्हेबाळ १५०

शेजीबाई तूं ग दाट दाट घाली सडा
माझें बाळ ग रांगतें रुतेल हो त्याला खडा १५१

शेजारिणी बाई आटप जाईजुई
अचपळ माझी सई कळ्या तोडी १५२

शेजारिणी बाई सडा टाक गे भिजूनी
अनाडी बाळ माझा येतो रांगोळी मोडूनी १५३

शेजारिणी बाई आंवर झाली साळी
अनाडें तान्हेबाळ नको देऊं शिवीगाळी १५४
शेजारणी बाई आटप मोगरा
अचपळ माझा हिरा गोपूबाळ १५५
शेजारिणी बाई आटप आपलें वाळवण
रेती करिल मिसळण तान्हेबाळ १५६
दळणाची पाटी ठेवूं मी कोणीकडे
हिंडतें चोंहीकडे तान्हेबाळ १५७
शेजी आली घरा बैस म्हणाया चुकल्यें
तुझ्या कामांत गुंतल्यें तान्हेबाळा १५८
किती सांगीतलें नको तूं जाऊं कोठें
लबाड झालें मोठें माझें बाळ १५९
माळ्याच्या मळ्यांत नको जाऊं तूं राजसा
माळीण अवदसा शिव्या देई १६०
शेजीनें दिली शिवी लागली माझ्या जीवीं
आयुष्याची तुला ओंवी तान्हेबाळा १६१
शेजीनें दिली शिवी ह्रदया झाला भेद
समजूं आशीर्वाद तान्हेबाळा १६२
शेजीनें रागानें तान्हेबाळा शिव्या दिल्या
पदरीं घेतल्या जाईजुई १६३
शेजी देते शिव्या तान्हेबाळा देखोनी
जाईमोगऱ्याच्या कळ्या ओटी घेत्यें मी वेंचोनी १६४
शेजीनें दिली शिवी जिची तिला पडो
माझा कडुलिंब वाढो गोपूबाळ १६५
शेजीनें वाहिली शिव्यांची लाखोली
पुष्पपूजा झाली बाळराजा १६६
शेजीनें दिली शिवी वेंचून घेतली
कळी मीं मानिली शेवंतीची १६७

शेजी आली घरा तुम्ही बसा वसा बाई
अन्याय केला काई तान्हेबाळानें १६८
शेजी आली घरा पाठ देऊं वसायाला
अन्याय पुसायाला तान्हेबाळाचे १६९
शेजी आली घरा धरीलें मनगटीं
अन्याय घाल पोटीं तान्हेबाळाचे १७०
आहेत तुझीं मुलें तुला मी काय सांगूं
पुरे कर ग शेजीबाई कितीदां मी क्षमा मागूं १७१
चुकलें माझें बाळ तुझ्या किती पाया लागूं
आतां माझे शेजीबाई विसर ग प्रेमें वागूं १७२
टोंचून बोलती परके चटाचटा
बाळाच्या डोळयांना पाणी येई पटापटा १७३
टोंचून बोलती कोंवळें तुझें मन
उगी रडून रडून दमशील १७४
इवलासा गुन्हा किती बाळाला बोलती
मेरू मोहरीचा करिती लोक मेले १७५
खेळशी खेळ गड्या विटीदांडू रे मोगऱ्या
तुझ्या दांडूला घागऱ्या तान्हेबाळा १७६
लहान लहान बाळ खेळती आट्या पाट्या
रंगीत तुझ्या गोट्या तान्हेबाळा १७७
लहान लहान मुलें खेळती विटीदांडू
रंगीत तुझा चेंडू तान्हेबाळा १७८
खेळशी खेळ गड्या विटीदांडू पैलथडी
भागले तुझे गडी गोपूबाळा १७९
अंगाई मंगाई तांबुळें गंगाई
तान्हेबाळानें दंगाई मांडीयेली १८०
लहान लहान मुलें खेळती हुतूतू
दमला परंतु तान्हेबाळ १८१

माझ्या अंगणांत बांधिलासे झोका
तेथें खेळवा बाळका गोपूबाळा १८२

माझ्या अंगणांत घातला मांडव
तान्हेबाळाला खेळव साउलींत १८३

माझे दोन्ही बाळ दुपारीं कोठें गेले
उन्हानें कोमेजले नागचाफे १८४

कोकंब पिकले पिकले लाललाल
खेळून तसे झाले तान्हेबाळाचे ग गाल १८५

उन्हाळ्याचें ऊन ऊन लागतें पाठीला
कंठी शोभते छातीला तान्हेबाळाच्या १८६

उन्हाळ्याचें ऊन ऊन लागतें गालांला
कंठी शोभते कंटाला तान्हेबाळाच्या १८७

दुपारचें ऊन टाळू तुझी रे तापली
उघड छत्री रे आपुली तान्हेबाळा १८८

करवंदी काळ्या झाल्या लाल पींवळे हो काजू
गेलें कोणत्या हो बाजू तान्हेंबाळ १८९

रानींवनीं किती भारावल्या बोरी
आणिती रानमेवा तान्हेबाळाला गोवारी १९०

रानींचा तो मेवा रानींच्या पांखरांना
दुधाच्या चारी धारा गायींच्या वासरांना १९१

बाळारे बागड शिवीन आंगडं
बिदीये उघडं जाऊं नये १९२

गायींच्या गोठ्यांत सर्पाची वेटाळी
तेथें तुझी चेंडूफळी तान्हेबाळा १९३

आणतें चेंडूफळी सर्पाच्या जवळून
सर्प भुले सर्पपण मातेसाठीं १९४

गायींच्या गोठ्यांत वाघ हंबरला
शेष दणाणला पाताळांत १९५

गायीच्या गोठ्यांत वाघ हंबरतो
बाळ दचकतो पाळण्यांत १९६

तान्हेबाळ खेळे विंचवाच्या संगें
त्याचें विष भंगे बाळापुढें १९७

माझ्या अंगणांत पांचफणी नाग डोले
त्याच्या संगे खेळे तान्हें बाळ १९८

तान्हें बाळ खेळे अंगण झालें थोडें
लाविलीं फुलझाडें काकारायांनीं १९९

सोन्याचा विटीदांडू भिंतीशीं उभा केला
खेळणारा कोठें गेला गोपूबाळ २००

दुरून दिसतो हालतो, मालतो
सखा नारिंग झेलतो गोपूबाळ २०१

मायेच्या पाठीवर बाळ बैसलें जाऊन
माय झाडीते वांकून अंगणाला २०२

छंदकर बाळ छंदाला काय देऊं
नको असा हट्ट घेऊं तान्हेबाळा २०३

छंदकर बाळ छंदाला दिल्या लाह्या
खेळतो माझा राया कौतुकानें २०४

छंदकर बाळ छंद घेतलासे रात्रीं
चंद्रमा मागे हातीं खेळावया २०५

पाळण्याच्या दोऱ्या धरून उभा राहे
चंद्रमा दे ग माये खेळावया २०६

माझ्या अंगणांत उडे, बागडे कावळा
जरी दिसतो बावळा बाळा गोड २०७

माझ्या अंगणांत कावळा का का करी
बाळाला हांका मारी खेळावया २०८

माझ्या अंगणांत कावळ्यांची गर्दी
बाळाला माझ्या सर्दी सांगा त्यांना २०९

माझ्या अंगणांत नाचते चिमणी
बाळाला खेळणीं देवाजीचीं २१०
माझ्या अंगणांत चिमणी वेंची दाणे
धांवून बाळकानें उडवीली २११
माझ्या अंगणांत हिरवा पोपट बोलतो
चोंचीला धरूं बघतो तान्हेबाळ २१२
माझ्या अंगणांत साळुंकी मंजुळ बोले
नाचतो प्रेमें डोले तान्हेबाळ २१३
चुलीच्या जवळी मनी मांजरीचीं पिलें
खेळती माझीं बाळें त्यांच्या संगें २१४
कुरकुरी मांजरी परी ना बाळा चावे
बाळ माझें हवें प्राणिमात्रा २१५
ओसरीच्या वरी मोत्या भू भू भू भुंकतो
तान्हा ग ओढतो त्याचे पाय २१६
माझ्या अंगणांत पिंवळया लाल ग कर्दळी
बाळाची वर्दळी चारी दिशां २१७
माझ्या अंगणांत लाविल्या तुळशी
नाहीं होणार आळशी तान्हेबाळ २१८
माझ्या अंगणांत तुळशीचा वाफा
गोविंद घाली खेपा मंजुळींना २१९
माझ्या अंगणांत शोभती दुर्वा, फुलें
खेळाया येती मुलें बाळासंगें २२०
अंगणांत किती नाचती फुलवेल
बाळाचा चाले खेळ त्यांच्यासंगें २२१
माझ्या अंगणांत वानरें येती जाती
वांकुल्या दाखविती तान्हेबाळा २२२
माझ्या अंगणांत कारंजें थुईथुई
रांगतसे भुई तान्हेबाळ २२३

माझ्या अंगणांत कारंजें नाचे उ
बघून जातें रडें तान्हेबाचें २२४

माझ्या अंगणांत वांसरें बागडती
बाळकें धांवती त्यांच्यासंगें २२५

घागऱ्या घुळुघुळु दणाणला सोपा
खेळतो प्राणसखा तान्हेबाळ २२६

घागऱ्यांचा नाद पडतो माझ्या कानीं
खेळतो वृंदावनीं तान्हेबाळ २२७

माझें तान्हेंबाळ खेळाया जाई लांब
हातावरी जांब पिकलेला २२८

माझें तान्हें बाळ खेळाया जाई दुरी
हातावरी पुरी साखर मागे २२९

घरांत काम करूं चित्त माझें नाहीं स्थीर
दारीं खेळे रघुवीर तान्हेबाळ २३०

तिन्हीसांजा झाल्या गुरावांसरांची वेळ
वाटेवेगळा तूं खेळ गोपूबाळ २३१

अंगणांत रावा परसावांत साळुबाई
मधुबाळा कमळाबाई हांक मारी २३२

पांखरें घरा गेलीं बाहेर सांजावलें
खेळून आलीं बाळें आईपाशीं २३३

गायी घरीं आल्या देव मावळला
बाळ नाहीं आला कैसा घरीं २३४

गायीच्या पान्ह्यासाठीं वांसरें हंबरती
खेळुनी बाळ येती तिन्हीसांजा २३५

तिन्हीसांजा झाल्या दिवे लागले घरांत
गायी चाटती गोठ्यांत वांसरांना २३६

तिन्हीसांजा झाल्या दिवे लागले घरांत
बाळा पाळण्यांत आंदुळती २३७

किती हांका मारूं उभी राहुनी दारांत
चंद्र कोणाच्या वाड्यांत तान्हेबाळ २३८

बाळ खेळूं जाये वडासाउलीये
घरीं माउलीये साद घाली २३९

पारवा दारावरी सारी रात्र निंद घाली
माझें बाळ गाणें गाई पाळण्यांत २४०

माझ्या माडीवरी पारवे घुमती
बाळें ग रमती घरांमध्यें २४१

गायींनीं भरला गोठा म्हशींना झाली दाटी
यशवंत तुझी काठी तान्हेबाळा २४२

गायी गोठीयांत म्हशी वाडीयांत
बाळ पाळण्यांत दुध मागे २४३

काळ्या ग गायीचें दुध गोड लागे
वाटीभर मागे तान्हेबाळ २४४

काळे ग गायीचें दुध गोडाईचें
बाळ बढाईचें ताईबाईचें २४५

ये ग तूं ग गायी चरशील कोंडा
तान्ह्या बाळाच्या ग तोंडा दुधमांडा २४६

ये ग तूं ग गायी चरून वरून
तान्ह्या बाळाला म्हणून दूध पाजूं २४७

गायी ग चरती कोंवळीं कणीसें
तान्हेबाळाला नीरसें दूध पाजूं २४८

गायी हंबरती प्रेमाचा पान्हा फुटे
गळ्याचें दावें सुटे वांसरांच्या २४९

गायीचा गोवारी म्हशीचा खिल्लारी
तान्हेबाळाचा कैवारी गोकुळींचा २५०

गायी ग चरती वांसरें कोठें गेली
गंगेच्या पाण्या नेलीं तान्हेबाळानें २५१

गायी ग चरती कोंवळा ग चारा
दुधाच्या चारी धारा वांसरांना २५२
गायी ग चरती वांसरें हुंबरती
वाडा आहे हा श्रीमंती तान्हेबाळाचा २५३
तान्हीया बाळाला कोणी ग काय केलँ
कडू मी भरविलें मायफळ २५४
तान्हीया बाळाला कोणी ग काय केलँ
रागानें धाडीलें निजावया २५५
तान्हीया रे बाळा पुरे कर आतां रडँ
दारींचे घेवडे जून झाले २५६
माझें तान्हे बाळ मला तें आवडे
दारींचे घेवडे जून झाले २५७
बाळा तुझी झोंप कावळ्यानें नेली
सारी रात्र गेली आंदुळतां २५८
कां ग हें रडतें तान्हें बाळ आज
त्याला आधीं पाज सूनबाई २५९
तान्हें बाळ रडे उगी ना मुळीं राही
त्याला आधीं घेई माऊलीये २६०
सोड सारें काम सोड सारे धंदे
तान्हेबाळ ग आक्रंदे पाळण्यांत २६१
कळवळलें ग तान्हें त्याला आधीं पाज
मग करी कामकाज सूनबाई २६२
मारूं नको बाळा किती कळवळे
असें म्हणून घेतलें आजीबाईनें २६३
झाली आतां रात्र झोंप म्हणे आई
चंद्र कां वर येई माऊलीये २६४
झाली आतां रात्र झोंप रे चिमण्या तान्ह्या
वर नाचती चांदण्या माऊलीये २६५

आई गादी ही कोणाला साधें आंथरुण कोणा
गादी तुझ्या जन्मदात्या साधें मला माझ्या तान्ह्या २६६
गादीवर आपण निजूं बाप्पाजी निजो खालीं
वेडा कुठला म्हणे आई हळूच थापड मारी गालीं २६७
कोल्हे कुई कुई आज कां तिन्ही सांजा
थंडी पडेल हो भारी जगा म्हणती बाळराजा २६८
कोल्हे कुई कुई आज कां सांगा मशीं
थंडी पडेल हो भारी बाळ घ्यावा म्हणती कुशीं २६९
कां ग हे काजव करिती लुकलुक
पहाया श्रीमुख तुझें बाळा २७०
काजवे फुलले फुलले लाख लाख
पहाया श्रीमुख तान्हेबाळाचें २७१
कां ग झाडांवर आई काजव नाचती
तुला ओवाळिती झाड माड २७२
वनदेवतांचे काजवे जणुं डोळे
बघाया माझें बाळ त्यांनी रात्रीं उघडीले २७३
वनदेवतांचे काजवे डोळे झाले
बाळा बघुन नाहीं तृप्ती पुनः पुन्हां उघडीले २७४
आकाशांत तारे काय आई म्हणताती
तुझीं राजा स्तोत्रें गाती अखंडीत २७५
आकाशांत तारे त्यांचे ओठ कां हालती
संगीत गाणीं गाती तान्हेबाळा २७६
थुई थुई उडे कां ग कारंजें उसळे
तुझ्यामुळें उचंबळे तान्हेबाळा २७७
तान्ह्या तुझ्या भातीं घालीन तोंडलें
आतां नको रे बोंडलें भात जेव २७८
रुप्याची ही वाटी आणि चांदीचें बोंडलें
तुझ्या आजीनें धाडलें तान्हेबाळा २७९

काल माझ्या ग बाळाचें शेजी केलें उष्टावण
आला होता मामाराया घांस भरवी आंगठीनं २८०
दुधादुधीं भरल्या वाट्या वर साखरेची मूठ
छंदखोर बाळा ऊठ जेवावया २८१
दह्यादुधीं भरल्या वाट्या वर साखर मावेना
छंदखोर हा जेवेना गोपूबाळ २८२
बापाचा लाडका साखर तोंडीं लावी
चुलत्यापुढें जेवी तान्हेबाळ २८३
बापाचा लाडका चुलत्याच्या कडे
तबकीं दूधपेढे तान्हेबाळा २८४
माझ्या अंगणांत ठेवीला दहीभात
जेवीला रघुनाथ तान्हेबाळ २८५
लाडका ग लेक भूक म्हणून नीजला
माझ्या राजसाच्या तूप वत्तासा थीजला २८६
वाटीये दूध तूप निवत मी घालीं
लहान बाळा हांका मारी उषाताई २८७
लोकांचीं तीं मुलं खाती ताककण्या
तुझ्या ताटीं साखरफेण्या तान्हेबाळा २८८
लोकांचीं तीं मुलं खाती ताकभात
तुझ्या हातीं लाडू नित्य तान्हेबाळा २८९
तान्हे ग बाळाला गोडसें जेवण
दुधाला विरजण साखरेचें २९०
हातीं दूधभात वर पेरतें साखर
तुझे जेवण प्रकार तान्हेबाळा २९१
अंगणांत गाय दाखवीते माय
गोड घांस खाय तान्हेबाळा २९२
बघ रे चिमणी करिते चींव चींव
म्हणते तुला जेव तान्हेबाळा २९३

दाखवी पांखरें चुटक्या वाजवी
माउली जेववी तान्हेबाळा २९४

माझें तान्हें बाळ मोठ्या ग मानाचें
त्याच्या जेवणाचे नाना रंग २९५

आळवून किती भरावते घांस
माऊलीला त्रास नाहीं त्याचा २९६

तान्हेबाळ खेळे आंगण ओसरी
त्याला संगत दूसरी ताईबाईची २९७

पाऊस पडतो मृगाआधीं रोहिणीचा
पाळणा हालतो भावाआधीं बहिणीचा २९८

समोर पाळणा हलग्यांशीं ग हालतो
बाळ बापाशीं खेळतो आनंदानें २९९

पिवळा पीतांबर कांठीं कमळाचा
कडे नातू घ्या जावळाचा गोपूबाळ ३००

हंस रे राजसा हंसशी किती गोड
देई आनंदाची जोड माऊलीला ३०१

मामाराया भाचा कडे घेतसे हिऱ्याला
हात घातला तुऱ्याला तान्हेबाळानें ३०२

पुरे आतां रडें डोळे झाले लाल लाल
मामा देईल रुमाल पुसावया ३०३

पुरे आतां रडें आतां दाखव हंसून
मामा आलासे दुरून तुझ्यासाठीं ३०४

पुरे आतां रडें ठेवील मामा नांवें
मामानें प्रेमें घ्यावें भाचेयाला ३०५

घे रे घे रे मामा जरा भाच्याला खेळव
त्याला बांसरें दाखव गोठ्यांतील ३०६

घे रे घे रे मामा तुझ्या भाच्याला हिंडव
त्याला दाखव मांडव तोंडलीचा ३०७

घे रे घे रे मामा तुझा भाचा छंदकर
दाखव झाडांवर पांखरांना ३०८
आवडत्या मामाराया आवडता भाचा घेई
गोडसा पापा घेई आनंदानें ३०९
मामेया भाचेया कौतुकें नाचव
वानर दाखव हुपूप करी ३१०
घे रे घे रे मामा छंदी भाच्याला डोलव
हिरवा राघू तूं बोलव पिंजऱ्यांत ३११
घे रे घे रे मामा आवडता तुझा भाचा
कोण लळा पुरवी त्याचा तुझ्यावीण ३१२

मामानें घेतला आश्चर्य हो झालें
उगी कीं राहीलें तान्हें बाळ ३१३

काय जादू केली मामा राया सांगे
हसूं कसें लागे तान्हें बाळ ३१४

मामा तो मातुल आईची बरोबरी
म्हणून कडेवरी हांसे बाळ ३१५

एक जसा एक कृष्णनाथ देवकीचा
तसा हा तान्हेबाळ आहे हो माऊलीचा ३१६

आई म्हणे बाळा नको रे खाऊं बोरें
खाती माये सारीं पोरें बाळ म्हणे ३१७

आई म्हणे बाळा नको खाऊं रे चिंचा गड्या
पाणी सुटे माझ्या तोंडा माऊलीये ३१८

आई म्हणे बाळा नको खाऊं रे आवळे
खाती ग सगळीं बाळें माऊलीये ३१९

बसरी सारखा तान्हेबाळा चुलीपाशीं
आवडे ना मशीं खरोखरी ३२०

बाहेर तूं जाई लपंडाव खेळ खेळे
कुसकरती माझे डोळे माऊलीये ३२१

बाहेर तूं जाई जरा खेळे छप्पापाणी
डोळ्यांना आणी पाणी तान्हेबाळ ३२२

बाहेर तूं जाई खेळ हमामा हुतूतू
आई खेळूं मी तूं घरामध्यें ३२३

बाहेर तूं जाई खेळ हुतूतू हमामा
तुझ्या करितां सांगे कामा माऊलीये ३२४

बाहेरी जाई रे खेळ रे लंगडी
दुखते तंगडी माऊलीये ३२५

घराचा घरकोंबडा होऊं नये बाळा
बाहेर खेळ जा मुलांमध्यें ३२६

चुलीचा चुलकोंबडा कोणाला आवडेल
नांवें तुला ठेवतील तान्हेबाळा ३२७

ऊठ नको बसूं खेळ जा बाहेर
आई तुझ्याबरोबर खेळेन मी ३२८

काम ग करून पाट घेईन बसायाला
माझें तान्हे बाळ मांडीवरी बिसाव्याला ३२९

रांगत खेळत बाळ आलें विसाव्याला
माझ्या ग राजसाला मांडी देत्यें बसायाला ३३०

खेळूनी ग आला धुळीनें माखला
माझा सोनुला दमला तान्हेबाळ ३३१

मातीनें मढलें मांडीये चढलें
मायेनें मानीलें मोक्षसुख ३३२

लोळलें मातींत घुसलें मांडींत
मायेच्या मनांत प्रेम दाटे ३३३

माती कां लागली माती ना तो रे बुका
चुंबीन तुझ्या मुखा तान्हेबाळा ३३४

माती का लागली लागूं दे शोभे तुला
फलंक चंद्राला तान्हेबाळा ३३५

माती का लागली   तिची झाली रे कस्तुरी
सोन्याच्या शरीरीं   तान्हेबाळाच्या   ३३६
माती का लागली   लागूं दे रे बाप्पा
घेतील प्रेमें पापा   बाप्पाराया   ३३७
लोकांचीं तीं मुलें   जसे भिंतींचे दगड
माझी सोन्याची लगड   तान्हेबाळ   ३३८
शाळेसी जातांना   रडें कशाचें रे आलें
पाटी दप्तराचें झालें   ओझें आई   ३३९
शाळेसी जाताना   कां रे राया रडूं आलें
भय माउला वाटलें   पंतोजींचें   ३४०
शाळेसी जातांना   डोळे येती कां भरून
केव्हां तुला मी भेटेन   माऊलीये   ३४१
शाळेच्या पंतोजींना   देऊं करा ताटवाटी
नका मारूं छडीकाठी   तान्हेबाळा   ३४२
शाळेच्या पंतोजींना   देऊं करावी सुपारी
नका मारूं हो दुपारीं   तान्हेबाळा   ३४३
शाळेच्या पंतोजींना   देऊं करावी खारीक
बाळ शिकूं दे लिहाया   आतां अक्षर बारीक   ३४४
शाळेच्या पंतोजींना   देऊं करा धोतरजोडा
सांगा, नका देऊं खडा   मानेवरी   ३४५
शाळेच्या पंतोजींना   देऊं करावी घागर
मारूं नका सुकुमार   तान्हेबाळ   ३४६
शाळेचा पंतोजी   उग्र हो मुद्रेचा
जीव घाबरे मुलांचा   क्षणोक्षणीं   ३४७
शाळेचा पंतोजी   त्याचा केवढा दरारा
मुलें कांपती थरारा   थंडीवीण   ३४८
शाळेचा पंतोजी   मुद्रा त्याची उग्र
मुलांना वाटे व्याघ्र   खरोखरी   ३४९

शाळेचा पंतोजी शिकवीतो पाढे
मुलांना येई रडें ओक्साबोक्शीं ३५०

शाळेचा पंतोजी शिकवी एक दोन
मुलें जाती कंटाळून ओरडून ३५१

शाळेचा पंतोजी पढवी बेकंवेला
मुलांचा जीव गेला म्हणतां म्हणतां ३५२

शाळेचा पंतोजी शिकवीतो लेखें
सुकतात मुखें बाळराजांचीं ३५३

शाळेचा पंतोजी शिकवी अक्षरकी
मुलांची मुखश्री कोमेजली ३५४

शाळेचा पंतोजी मुलां पर्वचा शिकवी
सारखा चाखवी महिमा छडीचा ३५५

शाळेचा पंतोजी वाजवीतो छडी
येती रडकुंडी तान्हीं बाळें ३५६

शाळेचा पंतोजी छडी वाजवीतो
मुलें रडवीतो घडीघडी ३५७

शाळेचा पंतोजी रडवीतो मुलें
कोमेजती फुलें देवाघरचीं ३·८

शाळेचा पंतोजी छडी का शीणवील
कळ्या का फुलतील पाण्यावीण ३५९

शाळेचा पंतोजी काय शिकवीतो
सोडीतो बांधीतो रुमालाला ३६०

शाळेचा पंतोजी काय शिकवीतो
सोडीतो बांधीतो चंचीलागी ३६१

शाळेचा पंतोजी मुलांचा हांकारी
गार्यीना गोवारी जसा रानीं ३६२

पंतोजी पंतोजी शाळा बाळाला आवडो
घरीं ना तो दडो तुमच्या धाकें ३६३

पंतोजी रे बाप्पा नसावा भारी धाक
ओंगणावीण चाक मोडतसे ३६४
शाळेचा पंतोजी मुलां वाटे यम
केलासे कायम कोंडवाडा ३६५
जा रे बाळा शाळे वरीं नको कटकट
पुरे तुझी वटवट सांगतें मी ३६६
आई नको शाळा मला घरींच शीकव
मुळीं ना पाठव शाळेमाजीं ३६७
अडाणी माऊली कसा शिकवील तान्हा
पाठवीते रानावना तान्हेबाळ ३६८
अडाणी माऊली कसा देईल ती धडा
रिकामा काय घडा उपयोगी ३६९
पंतोजी मारती हाताला येती फोड
आई तूं किती गोड ममताळू ३७०
हट्ट नको घेऊं बाळा शाळेला तूं जाई
विद्येला मिळवी तेंची धन ३७१
हट्ट नको घेऊं लिहाया घेई पाटी
खिरीची तुला वाटी तान्हेबाळा ३७२
हट्ट नको घेऊं अक्षरें शीक चार
विद्येला मान फार सभेमध्यें ३७३
हट्ट नको घेऊं बाबा मारतील काठी
माय रडेल तुझ्यासाठीं तान्हेबाळा ३७४
हातीं कडींतोडे कमरेला हिरवा शेला
सखा पंडित शाळे गेला गोपूबाळ ३७५
नागिणी सर्पिणी वाट दे मधुनी
सखा येतो शाळेंतूनी गोपूबाळ ३७६
आई तूं खाऊ देशी बाबा कां मारताती
बाळा तुझ्या बऱ्यासाठीं माय बोले ३७७

आई तूं मुके घेशी बाबा कां बोलताती
पुत्र होवो वाचस्पती म्हणुनीयां ३७८

आई तूं मायेची बाबा कां कठोर
लेकानें व्हावें थोर म्हणुनीयां ३७९

काय रे झालें बाळा कोणी रे मारिलें
बाप्पाजी गुरगुरले अंगावर ३८०

बाप्पाजी भास्कर माऊली चंद्रमा
बाळाला वाटे प्रेमा माऊलीचा ३८१

बाप्पाजी नारळ माउली द्राक्षघोस
बाळाला वाटे ओस आईवीण ३८२

बाप्पाजी चंदन घांसलीया वास
आईचा सुवास आपोआप ३८३

माता जरी मारी तान्हेयाला कोण
जाईल सुकून तान्हेबाळ ३८४

कोमल रोपाला काय नको पाणी
नको का जननी तान्हेबाळा ३८५

माता जरी मारी बाळानें कोठें जावें
दुःख कोणाला सांगावें तान्हयानें ३८६

माता जरी लोटी बाळ निराधार
स्नेहसूत्रावीण हार कोण गुंफी ३८७

माता धरी दूर तरी कोण घेई बाळ
त्याची होईल आबाळ घरोंदारीं ३८८

आई तूं हवीस हवीस जन्मोजन्मीं
असा अभागी ग कोण नको म्हणेल सुधा-उर्मी ३८९

आई तूं हवीस जन्मवेरी
सांग कोण कंटाळेल अमृताच्या ग सागरीं ३९०

आई तूं हवीस कशी पुरेशी होशील
असा कोण ग करंटा माउलीला कंटाळेल ३९१

माउली असावी रानींच्या पांखरांना
चोंचीनें त्यांना चारा भरवीते ३९२

माउली असावी गोठ्याच्या वांसराला
अंग चाटायाला पान्हावोनी ३९३

माउली असावी पिलापांखरांना
मुलावांसरांना संसारांत ३९४

फुलांमध्यें फूल फूल हुंगावें जाईचें
सुख भोगावें आईचें बाळपणीं ३९५

फुलांमध्यें फूल फूल हुंगावें चाफ्याचें
सुख भोगावें बापाचें बाळपणीं ३९६

फुलांमध्यें फूल फूल शोभतें कमळाचें
आईच्या प्रेमाचें माप नाहीं ३९७

गायींचा कीं डुबा गोठणीये उभा
माउलीच्या लोभा मीत नाहीं ३९८

माउलीचे कष्ट कुठें रे फेडूं देवा
तळहाताचा पाळणा नेत्रींचा केला दिवा ३९९

बापाचे उपकार फिटती काशी गेल्या
माउलीचे उपकार फिटती ना कांहीं केल्या ४००

माउलीची माया शेजी करायाला गेली
गुळाची ग गोडी साखरेला नाहीं आली ४०१

माउलीची माया नाहीं येत आणीकाला
कोंवळया माणीकाला रंग बहु ४०२

धन ग संपदा आग लागो त्या वस्तेला
माझ्या बाळाच्या ग संगें उभी राहीन रस्त्याला ४०३

धन ग संपदा नाहीं मला ती लागत
तुझ्या जीवाचें अगत्य तान्हेबाळा ४०४

नदी वाहे झुळझुळ परी पाण्यावीण मासा
जीव माझा तोळा मासा बाळावीण ४०५

जेथें तान्हेबाळ तेथें माऊलीचा स्वर्ग
तान्हेबाळावीण कडू वीख सुखभोग ४०६

देवाच्या देवळांत उभी मी जागत्यें
आयुष्य मागत्यें तान्हेबाळाला ४०७

देवाच्या देवळांत करितें मी धांवा
पुत्र माझा व्हावा शतावंत ४०८

तुळशीच्या पाशीं सांजवात मी लावीतें
आयुष्य मागतें तान्हेबाळा ४०९

अतिथाला अन्न गायीला देत्यें चारा
आयुष्य लेंकराला देवें द्यावें ४१०

माउली रागावली रागांत लोभ तीचा
असे गोळा ग पोटींचा तान्हेबाळ ४११

माऊलीचा मार त्यांत अमृताचा चारा
बाळाच्या कल्याणाच्या त्यांत कोटी कोटी धारा ४१२

माऊलीचा मार नसे पंतोजीसारखा
माउली मायेची असे पंतोजी पारखा ४१३

समुद्राचें पाणी अहोरात्र उचंबळे
माऊली तळमळे बाळासाठीं ४१४

समुद्राचें पाणी अहोरात्र नाचें
तसें चित्त माउलींचें बाळासाठीं ४१५

समुद्र उचंबळे होतां चंद्राचें दर्शन
माउली ग हेलावते होतां पुत्राचें स्मरण ४१६

किती ओव्यांमध्यें गाऊं मी ग माऊलीचें ऋण
हे ग कोणा मोजवती वाळवंटांतील कण ४१७

किती ओव्यांमध्यें गाऊं माउलीच्या मी गुणांला
या ग सागराच्या लाटा मोजवतील कुणाला ४१८

किती ओव्यांमध्यें गाऊं माऊलींच्या मी प्रेमाला
कोण प्रदक्षिणा घाली आकाशाच्या ग सीमेला ४१९

माउलीची माया कुणा ग वर्णवेल
प्रत्यक्ष भागेल ब्रह्मदेव ४२०

माउलीची माया कुणा ग वर्णवेल
पाताळींचाही थकेल सहस्रफणी ४२१

अंधारांत दिवा प्राणाला जशी हवा
मातृप्रेमा हवा तान्हेबाळा ४२२

आंधळ्याला दृष्टी पांगळ्याला काठी पाय
तशी असावी हो माय तान्हेबाळा ४२३

पाऊस शेताला माशाला तें पाणी
तशी असावी जननी तान्हेबाळा ४२४

वांसराला गाय पाडसा हरिणी
तशी असावी जननी तान्हेबाळा ४२५

भुकेल्याला अन्न तहानेल्याला पाणी
तान्हेबाळाला जननी तैशापरी ४२६

डोंगराचें पाणी नद्यांना पोसायाला
माउलीचें तसें सारें तान्हेबाळ वाढायाला ४२७

देवा रे ईश्वरा एक गोष्ट आईकावी
आई सावत्र नसावी तान्हेबाळा ४२८

सावत्र आईची प्रीतीहि कडू वीख
दृष्टींत बाण तीख भरलेले ४२९

सावत्र आईची प्रीतीहि विषारी
कांटेच बोचतील जरी बाभुळ मिठी मारी ४३०

सावत्र ती आई तान्हेबाळाची ग सासू
आणील डोळ्यां आसूं घडीघडी ४३१

सावत्र माउली माउली ती ना मृत्यू
तान्हेबाळाला जप तूं प्रभुराया ४३२

सावत्र आईची साऊली न पडावी
नागिणीची भेट कधीं सुद्धां न घडावी ४३३

सावत्र आईस छळील तान्हेबाळ
होईल त्याचा काळ अवदसा ४३४
सावत्र आईस संसाराचा शाप
देईल सदा ताप तान्हेबाळा ४३५
पेटलेली आग पेटलेली खाइ
तशी सावत्र ती आई खाष्टनष्ट ४३६
सख्ख्या ग आईची गोड लागे मारपीट
सावत्र आईची कडू साखरेची मूठ ४३७
सावत्र आईला आई तरी कशी म्हणूं
आईच्या नांवाला आपण त्यानें अवगणुं ४३८
माउली माउली माउली कामधेनू
माउली गोड वेणू गोविंदाची ४३९
माउली माउली माउली चिंतामणी
बाळाचें जें जें मनीं पुरवीते ४४०
माउली माउली कल्पवृक्षाची साउली
तान्हेबाळालागीं दिली देवाजीनें ४४१
माउली माउली देवा म्हणती साधुसंत
माउलीचा अंत कोण गाई ४४२
माउलीची सेवा कोण आणीक करील
सागराच्या पुढें कसें थिल्लर राहील ४४३
देवाच्या मायेची माउली मूर्ती झाली
बाळासाठीं ग रंगली भवपाशीं ४४४
तान्हेबाळासाठीं माउली ओंव्या म्हणे
या ग माउलीच्यासाठीं कोण करील कवनें ४४५
आई आई अशी तान्हेबाळ हांक मारी
मिळाली स्तुति सारी माउलीये ४४६
माता रागावली बोले ना एक शब्द
कंठ झालास सद्गद गोपूबाळाचा ४४७

शेजीला पुसतो माउली कां बोलेना
दुखवीशी तिच्या मना घडीघडी ४४८
शेजीला पुसतो शेजी माय कां रुसली
गोष्ट नाहीं तूं ऐकिली माउलीची ४४९
शेजी मला सांग आई प्रेमें कशी येई
रडत उभा राही दीनवाणा ४५०
शेजी मला सांग कसें आईला हंसवावें
जाऊन मांडीवर बसावें एकाएकीं ४५१
शेजी मला सांग कसें हंसवूं माउलीला
धरीं जाऊन डोळ्यांला तान्हेंबाळा ४५२
शेजी मला सांग सुखवूं कशी माय
जाऊन धरीं पाय दोन्ही हातीं ४५३
शेजी मला सांग आईचा जावा राग
चरणीं तिच्या लाग भक्तिभावें ४५४

जेवून आलास भूक इतुक्यांत कशी
आई तुझ्या हातच्या गे घांसावीणें उपवाशी ४५५
जेवून आलास पंगत होती मोठी
माउली तुझ्यावीण घांस जाईना गे पोटीं ४५६
जेवून आलास काय होते लाडू वडे
मला नाहीं आई ठावें लक्ष होतें तुझ्याकडे ४५७
जेवून आलास श्लोक कोणता म्हटला
आई तुला आठवून पूर डोळ्याला लोटला ४५८
आई नको धाडूं कुठें मला जेवायाला
माझें ग पोट भरे तुझ्या पाहून मुखाला ४५९
आई नको धाडूं कधीं परक्याचे घरीं
यये तुझ्या ग हातची गोड कोरडी भाकरी ४६०
आई नको धाडूं कधीं मला मोठ्यांकडे
विचारीना तेथें कोणी मग येतें मला रडें ४६१

जाईच्या फुलासाठीं   बाळें फांदी ओळंबली
देवपूजा खोळंबली   बाप्पाजींची   ४६२
जाईचा मंडप   नको मोडूं फांद्या
एक राजा रे गोविंदा   तान्हेबाळा   ४६३
फुलें वेंचूनीयां   तान्हेबाळानें आणीलीं
पूजेसाठीं झालीं   बाप्पाजींना   ४६४
हट्ट नको घेऊं   सूर्यनाथ डोक्यावर
तूं रे राजा सुकुमार   सुकशील   ४६५
हट्ट नको घेऊं   आहे दुपारचें ऊन
जाशील सुकून   तान्हेबाळा   ४६६
हट्ट नको घेऊं   शुभं करोतीला म्हण
होई नीट सुलक्षण   तान्हेबाळा   ४६७
हट्ट नको घेऊं   येईन मी उठाउठी
खाऊ देईन दोन्ही मुठी   भरूनीयां   ४६८
पाहुणे घरीं आले   सांग त्यांना नांव नीट
नको लाजूं होई धीट   तान्हेबाळा   ४६९
पाहुणे घरीं आले   श्लोक दाखवी म्हणून
घेतील कौतुकानं   तुला मांडी   ४७०
पाहुणे घरीं आले   स्तोत्र म्हण तोंडपाठ
थोपटतील तुझी पाठ   तान्हेबाळा   ४७१
पाहुणे घरीं आले   घरीं जरा नीट वाग
काम करायाला लाग   माउलीचें   ४७२
पाहुणे घरीं आले   नको ठेवूं देऊं नांव
हीच बाळा एक हांव   माउलीची   ४७३
पाहुणे घरीं आले   करितील तुझी स्तुति
अशी करावी हो कृती   तान्हेबाळा   ४७४
पाहुणे आलेले   गेले निघून हो काल
आवडलें माझें बाळ   पाहुण्यांना   ४७५

पाहुणे आलेले गेले निरोप घेऊन
खाऊ हातांत देऊन तान्हेबाळाला ४७६
पाहुणे आलेले गेले हो काल रात्रीं
रुपया दिला हातीं तान्हेबाळाच्या ४७७
कोण बागुलबोवा बैसला माये ओटी
काकाजी आले भेटी तान्हेबाळा ४७८
मोठ्या मोठ्या मिशा भली मोठी शेंडी
होतसे घाबरगुंडी तान्हेबाळाची ४७९
काय रे झालें बाळा कांहीं नाहीं घेती मुका
रुतती दाढी मिशा काकाजींच्या ४८०
हट्ट नको घेऊं त्रास नको देऊं
नीट वाग पाहूं तान्हेबाळा ४८१
सारखी किरकीर नको करूं राजा
फजीतवाडा माझा होई बाळा ४८२
टोंचून बोलतील हळवें माझें मन
छळूं नको रे रडून माउलीला ४८३
मला हौस मोठी सोन्याच्या जानव्याची
मुंज करा तान्ह्याची गोपूबाळाची ४८४
पांचा वरसांचा मुंजीची काय घाई
वाटते सून यावी मायबाईला ४८५
मुंजीचा मुहूर्त मामा पुसतो जोश्याला
चंद्रबळ भाचेयाला गोपूबाळाला ४८६
मुंजीचा मुहूर्त दशमी एकादशी
चंद्रबळ तुझ्या राशी गोपूबाळा ४८७
उखळी मुसळ पोहे कांडायाला
गोपूबाळाचे मुंजीला आणीयेलीं ४८८
भिंती सारवल्या वर काढिलीं केरमोरें
तुझ्या मुंजीचीं आमंत्रणें तान्हेबाळा ४८९

नदीपलीकडे हिरव्या शालूच्या दोघीजणी
मुंजीचीं बोलावणीं तान्हेबाळाच्या ४९०
भिंती सारवून वर काढावें ताम्हन
तुझ्या मुंजीचें सामान तान्हेबाळ ४९१
सोनाराच्या आळीं कशाची ठोकाठोकी
माझ्या ग बाळाच्या मुंजीची ताटवाटी ४९२
मुंजा ग मुलाला मोत्यांच्या मुंडावळी
ओंवीते चंद्रावळ उषाताई ४९३
मुंजीचें लगीन बापलेका लागे
वरके दारीं वागे मायबाई ४९४
पिवळ्या पाटावाची घडी उकलीतें नेस
मातृभोजना तूं बैस उषाताई ४९५
मातृभोजनाला पाट मांडीले चोवीस
मातृभोजनाला बैस उषाताई ४९६
पहिली भिक्षावळ आई घालते नारळ
शतायुषी होवो बाळ माउलीचा ४९७
पहिली भिक्षावळ मामा मावशीची
तुझ्या आजोळींची गोपूबाळ ४९८
पहिली भिक्षावळ माय घालीते बत्तासा
विजयी होई कसा तान्हेबाळा ४९९
एके हातीं दंड दुजा हातीं झोळी
भिक्षा मागे ब्रह्मचारी गोपूबाळ ५००
पिंवळा पीतांबर कांठोकांठीं ठसे
संध्येच्या वेळीं नेसे तान्हेबाळ ५०१
गायत्रीचा मंत्र भटजी पढवीतो
बाळाला रडवीतो दोन्ही वेळां ५०२
पांचा वरुषांचा मुंजा आहे लहान
कडे घेऊन ब्राह्मण संध्या सांग ५०३

पांचा वरुषांचा   मुंजा उभा केला
गायत्री मंत्र दिला   ब्राह्मणानें   ५०४

माझ्या अंगणांत   चांदीची कावड
तुला संध्येची आवड   तान्हेबाळा   ५०५

वाढतसे लेक   बापासंगें हिंडे फिरे
बापलेक जसे हिरे   झळाळती   ५०६

एकापुढें एक   चालती बापलेक
समुद्राला आलें पीक   मोतीयाचें   ५०७

वाघाचें ग पिलूं   वाघासंगें ग रानांत
बापासंगें बसे   तान्हेबाळ दिवाणांत   ५०८

माशाचें ग पिलूं   माशासंगें ग पाण्यांत
बापासंगें बसे   तान्हेबाळ दिवाणांत   ५०९

मुली सांगू येती   शाळेसी जाऊनी
तुझें अक्षर पाहुनी   तान्हेबाळ   ५१०

भुलतील कोणी   रूप बाळाचें पाहून
कोणी पाहताती गुण   तान्हेबाळाचे   ५११

रूपगुण दोन्ही   देवानें बाळ दीलें
नाहीं कांहीं कमी केलें   देवाजीनें   ५१२

एक रे करावें   त्रिभुवननाथा
बाळाच्या असो माथा   तुझा हात   ५१३

रूपगुण आहे   पुरतें देवा दे आयुष्य
माझ्या रे तान्हेबाळा   तुझ्या मागतें पायांस   ५१४

रसपरिचय

तान्हेबाळाचें वर्णन आपण पाहिलें. आतां तान्हेबाळीचें जरा पाहूं. या प्रकरणांत मुलीचें लग्न होऊन ती प्रथम सासरीं जावला निघाली तेथपर्यंतच्या ओंव्या दिल्या आहेत. आईकडची जीवनयात्रा संपवून आपल्या नवीन संसारास सुरुवात करावयास ती जाते येथपर्यंतच्या ओंव्या येथें आहेत. आपल्याकडे मुलग्यापेक्षां मुलगीचें माहात्म्य कमी मानतात. मुलगा झाली कीं, महोत्सव मानतात. मुलगी झाली तर जरा कष्टी होतात. या ओंव्यांत आरंभींच सांगितलें आहे कीं, मुलगी झाली म्हणून हे माते कष्टी नको होऊं :

कन्या झाली म्हणुन नको करूं हेळसांड
गोपूबाळाच्या शेजारीं उषाताईचा पाट मांड ॥

सासुबाई बहुधा सुनेला सांगत आहेत. मुलीचा पाट बापाजवळच मांड. मुलीची हेळसांड नको करूं. मुलगी झाली म्हणून काय झालें! कन्यादानाचें पुण्य घडेल :

कन्या झाली म्हणुन नको घालूं खालीं मान
घडेल कन्यादान काकारायांना ॥

कन्यादानाचें महत्त्व पुढील ओंवींत किती सुंदर रीतीनें सांगितलें आहे पहा :

कन्यादान करुनी कन्या एकीकडे
पृथ्वीदान घडे काकारायांना ॥

पृथ्वीदान दिल्याचें पुण्य कन्यादानांत आहे. पृथ्वी असेल तर फळेंफुलें होतील, धनधान्य वाढेल. स्त्री असेल तरच संसार, नाहींतर स्मशानच आहे.

अशा या कन्येचें माहात्म्य कमी नये मानूं. मुलगा हिरा असेल तर मुलगी हिरकणी आहे :

लेका ग परीस लेक ती काय उणी
हिरा नव्हे हिरकणी उषाताई ॥

या मुलीचें मोठें सुंदर वर्णन केलेलें आहे. पायीं पैंजण घातलेली ती मैना आहे, ती मखमल आहे, ती चंद्रज्योत आहे, किती तिला उपमा. तिला परोपरीनें खेळ आणून देतात :

शिंपली कुरकुली बुरुडाला सांगणार
मैना माझी खेळणार उषाताई ॥

बुरडाला लहान लहान सुपल्या तिच्यासाठीं करायला सांगतात. असें तिचें कौतुक होत असतें. तिला दागदागिने करतात :

सोनाराच्या शाळे ठिणगुल्या उडती
बिंदुल्या घडती उषाताईला ॥

सोनार फुंकणीनें फूं फूं करीत आहे, ठिणग्या उडत आहेत, असें हे हुबेहूब चित्र उभें केलें आहे :

मुलगी वाढूं लागते. तिचें रूपलावण्य खुलूं लागतें. तिचे काळेभोर केस, त्याची सुंदर वेणी दिसते. वेणीचें वर्णन ऐका :

पांचा पेडी वेणी मला वाटे काळा साप
पदराखालीं झांक उषाताई ॥
लांब लांब केस वेणी येते मोगऱ्याची
फणी आणा घागऱ्यांची उषाताईला ॥

मुलीच्या सौंदर्यावर दृष्ट पडेल अशी भीति वाटूं लागते :

मोकळे केस ग सोडून तूं ना जाई
दृष्ट होईल तुला बाई उषाताई ॥

केसांत घालण्यासाठीं बाप्पाजी गोंडे करतात. मुलीचें असें कोडकौतुक होत असतें. पाठच्या बहिणी असल्यास, त्यांचें प्रेम दाखविलें आहे :

कांचेची बांगडी कशी भरूं मी एकटी
आहे बहीण धाकुटी माझी घरीं ॥

मोठ्या बहिणीला एकटीला नको आहे चांगली बांगडी. केसाप्रमाणे इतरहि वर्णन आहे :

पिकलें तोंडलें तसे तुझे लाल ओठ
भरे ना माझें पोट पाहुनीयां

अशी सुंदर मुलगी आहे. तरीहि तिला गोंदतात. देवानें दिलेल्या सौंदर्यांत मानवी भर घालतात :

तुझ्या गालांवरी कुणी ग गोंदलें
फूल कुणी ग टोंचलें गुलाबाचें ॥

गुलाबासारखें सुंदर कोवळे गाल, ते टोंचण्याचे कोणी केलें धाडस असा हा प्रश्न आहे :

असें म्हणतात कीं, बापाला मुलगी आवडते व आईला मुलगा आवडतो. परंतु लाडकी मुलगी उद्यां सासरीं जायची असते. बाप तीव्र वेदनेनें म्हणतो :

बाप म्हणे लेकी लाडकी होऊं नको
जाशील परघरीं वेडी माया लावूं नको

किती करुण उद्गार! मुलगी शेवटीं दुसऱ्याची. घरीं सून येईल तीच आपली. आपली मुलगी दुसऱ्याची व दुसऱ्याची ती आपली :

बाप म्हणे लेकी तूं ग धर्माची पायरी
सून सत्तेची सोयरी वयनीबाई ॥

मुलगी वाढूं लागते व आईबापांच्या आनंदाबरोबर चिंताहि मनांत वाढूं लागते :

मुलगी वाढते जशी चंद्रम्याची कोर
बापाला पडे घोर अंतरंगीं ॥

आणि अशा बऱ्याच मुली असल्या म्हणजे मग किती चिंता असेल! परंतु मुली बापाला म्हणतात :

बाप्पाजी हो बाप्पा लेकी फार म्हणूं नका
जसा चिमणुल्यांच्या थापा उडुन जाई ॥

किती सहृदय व करुण ओंवी. चिमण्या क्षणभर अंगणांत खेळतील, निघून जातील. बापहि मग शेजीला म्हणतो :

सगळ्या झाल्या लेकी शेजी म्हणे झाल्या झाल्या
बाप ग म्हणतो दाही दिशा चिमण्या गेल्या ॥

परंतु चिमण्या सासरीं पाठवायला किती चिंता! लग्न जमवणें हिंदुस्थानांत किती कठीण. बाप म्हणतो :

बाप म्हणे लेकी लेकी गुळाचे घागरी
लावण्यरूप तूझें घालूं कोणाचे पदरीं ॥
बाप म्हणे लेकी माझे साखरेचें पोतें
तुझ्या नशीबाला जामीन कोण होतें ॥

बापाला मुलगी गुळाची घागर, साखरेचे पोतें असे वाटतें. परंतु असें हें रत्न कोणाच्या पदरीं घालायचें ?

मुलीला पाहायला येऊं लागतात. पूर्वी लहानपणीं लग्नें होत. जरीचे परकर घालूं वगैरे बोलणीं होतात. येणारे घरदार पाहतात. मुलीचा बाप म्हणतो :

नवरी पाहूं आले काय पाहतां कूडभिंती
मुलगी सुरतेचें मोतीं उषाताई ॥

आमचें घर नका पाहू. कुडाच्या भितीचें साधे घर. परंतु साध्या शिंपल्यांत मोती असतें. माझी मुलगी म्हणजे साधे मोती नसून गोलबंद पाणीदार सुरतेचें मोती आहे. तसेंच नवरा मुलगा पाहायला गेल्यावर मुलाच्या बापाला चार सज्जन म्हणतात :

नवरा पाहूं गेले काय पाहतां वतनाला
मुलगी द्यावी रतनाला उषाताई ॥

घरदार, वतनवाडी काय पाहता ? मुलगा चांगला असला म्हणजे झालें :

स्थळ पाहतांना नका बघूं घरदार
जोडा बघा मनोहर उषाताईला ॥

असें जरी असलें तरी आईची इच्छा मुलगी चांगल्या घरांत पडावी, दागदागिने अंगावर पडावे, गडीमाणसें कामाला असावीत अशी असते :

शेरभर सोनें गोठाभर गायी
तेथें आमुची उषाताई देऊं करा ॥
ज्याच्या घरीं हत्ती घोडे ज्याच्या घरीं कुळंबिणी
तेथें देऊं हिरकणी उषाताई ॥

नवरी मुलगी कशी आहे ऐका :

नवरी पाहूं आले सोपा चढून अंगणीं
नवरी शुक्राची चांदणी उषाताई ॥

नवरी पाहूं आले काय पाहतां नवरीस
माझी लाडकी ही लेक सोनें जणुं मोहरीस ॥
नवरी पाहूं आले सोपा चढून माडी गेले
नवरी पाहून दंग झाले उषाताई ॥

नवरी पाहून झाल्यावर शेवटीं हुंड्याच्या गोष्टी निघतातच :

मुलीच्या रे बापा हुंडा द्या पांच गाडया
शालूच्या पायघडया पाहिजेत ॥

परंतु एक श्रुतिस्मृतिशास्त्रज्ञ गृहस्थ म्हणतो :

गृहस्थ व्याहीया हुंडा दे पांच गायी
लेंकुरवाळा व्याही मामाराया ॥

पांच गायीच नवरदेवाला द्या. मोठें घर आहे. मुलेंबाळें आहेत. दुध-दुभतें होईल :

लग्न ठरतें. तयारी होऊं लागते. घरांत दळण पापड होऊं लागतें :

जातें घडघडे उडीदाच्या डाळी
पापडाचें दळी अक्काबाई ॥

दळण दळतांना ओंव्या म्हणतात :

वाटेवरलें घर ओंवियांनीं गर्जे
लगीनघर साजे बाप्पाजींचें ॥

लग्नासाठीं तेलफळाचे, रुखवताचे लाडू तयार करावयाचे असतात. हे लाडू कोणी वळावे ? ज्यांना सासूसासरे आहेत, अशा भरलेल्या घरांतील बायकांनीं लाडूला हात लावावे :

सासूसासऱ्यांची येऊं द्या मांडवा
हात लागूं दे लाडवा शांताताईचा ॥
सासूसासऱ्यांच्या बोलावा पांचजणी
नवरा आहे देवगणी गोपूबाळ ॥

लग्नाला मांडव घालायचा त्याचें वर्णन सुंदर आहे. एका ओंवींत मुक्तेश्वराप्रमाणें विशाल प्रतिभेचें वर्णन आहे :

मांडव घातला पृथिवीचा मेज
लेकी कन्यादान तुझं उषाताई ॥

अहेर देतात घेतात. नवरी मुलगी असते लहान. ती बिचारी थकून जाते :

अक्षतांनीं जड झाला उषाताई तुझा माथा
अहेर देतां घेतां दमलीस ॥

पुढें नवरा मुलगा निघतो. हत्तीवर अंबारींत तो असतो. सर्वत्र उजेड पडतो. नवरदेवाची प्रभा फांकते :

नवरा मुलगा हत्तीवर चढे
दोन्ही बिदी उजेड पडे चकचकाट ॥

लग्नाच्या सोहळ्याचें वर्णन सुरेख आहे. मैत्रिणी सांगतात :

वाजत गाजत आलें गृहस्थाचें बाळ
ऊठ सखे घाल माळ उषाताई ॥

लहानशी नवरी. ती थरथरत असते. परतु पाठीशीं मामा असतो :

लगनाच्या वेळे नवरी कांपे दंडाभुजा
पाठीशीं मामा तुझा उषाताई ॥
लगीनाच्या वेळे नवरी कांपते दंडांत
साखर घालावी तोंडांत उषाताईच्या ॥

वधूवरें परस्परांस माळ घालतात. मग होम, सप्तपदी वगैरे प्रकार. लहानगी मुलगी दमून जाते. ती रडवेली होते :

मंत्र उच्चारिती चाललासे होम
डोळ्यां जातो धूम उषाताईच्या ॥
कोंवळी सांवळी जशी शेवंतीची कळी
दमली भागली उषाताई ॥

नवऱ्या मुलीला दागदागिन्यांनीं नटवतात. जणुं लहानशी बाहुली :

नाकीं मोठी नथ तोंडा पडली साउली
चित्रशाळेची बाहुली उषाताई ॥

लहानग्या मुलीचें तें लहानसें नाक. परंतु त्यांत मोठी नथ घालतात. सारें तोंड झाकून जातें. कोंवळें नाक दुखतें :

करवंदी मोत्यांची नथ लाखाच्या मोलाची
आहे कोवळ्या नाकाची उषाताई ॥

कांहीं कांहीं वर्णनें काव्यमय आहेत :

पिंवळी नागीण चंदनवेलीला
तसा पट्टा कमरेला उषाताईच्या ॥
दागिन्यांनीं वांके जशी लवली ग केळ
नाजूक फूलवेल उषाताई ॥

पंक्तींत नवरी नवऱ्याच्या पानांत बसते. एकमेकांस घांस देतात. जणुं पहिली तोंडओळख. ओखाणा घेऊन घांस देतात. तें वर्णन पहा कसें गोड आहे :

घेऊन ओखाणा नवरी घांस देई
हळूच वर बघे पुन्हां मान खालीं होई ॥

नंतर वरात निघते :

झांपाळ्याच्या वरातीला मोत्याचे घोस लावूं
प्रेमाचें गीत गाऊं उषाताईला ॥

वरात येते. नवीन नांव ठेवलें जातें. माहेर तुटलें, सासर जोडलें :

माउलीच्या डोळां घळकन पाणी आलें
नांव बदलीलें उषाताईचें ॥
माहेर तूटलें सासर जोडीलें
नांव नवीन ठेवलें उषाताईला ॥

आतां सासरीं जायचें. केवढा करुण प्रसंग. या सर्व ओंव्या कारुण्यानें थबथबलेल्या आहेत. वाचतांना डोळे डबडबतात :

काळी कपिला गाय अपुल्या कळपाला चुकली
मला मायेनें टाकीली परदारीं ॥
नऊ मास होत्यें मायबायेच्या उदरीं
आतां मी परघरीं लोक झाल्यें ॥

या ओंव्या हृदयाला घरें पाडतात. डोळ्याला झरे फोडतात, भाऊ समजावतो, बहिणीच्या पदरीं पेढे बांधतो. बाप म्हणतो शहाणी आहेस रडूं नकोस. परंतु आईला राहवत नाहीं :

सासऱ्या जातांना माय धरिते पोटाशीं
तान्ह्ये कधीं ग भेटशी उषाताई ॥

सासरच्या मंडळीस आई म्हणते :

पदरीं घातला पोटचा मीं हो गोळा
भरून येतो डोळा माय म्हणे ॥

शेवटीं गाडी निघते. नवरी मुलगी मागें पहात असते :

सासरीं जातांना बघते मागेंपुढें
जीव गुंते आईकडे उषाताईचा ॥

भाऊ दुरून खुणावीत असतो :

सासरीं जातांना गाडी लागे चढणीला
ये हो म्हणे वहिणीला भाईराया ॥

सासरीं जातांना डोंगर आले आड
जातांना उषाताईला मागें पाहून येतीं कड ॥

आईबापांना कसें कसें होतें. मुलीपेक्षां आतां मुलीच्या सौभाग्याची काळजी वाटूं लागते. मुलगीचा पति सुखी असणें म्हणजे मुलगी सुखी असणें. मातेचे हे परमोदार उद्गार ऐका :

माझें हें आयुष्य उणें करी रे गणया
घाल सखीच्या चुडेया उषाताईच्या ॥

बापाला उद्देशून लोक म्हणतात :

लेकीच्या रे बापा धन्य धन्य तुझी छाती
काळजाचा घडा देतोस परक्या हातीं ॥

बाप विरघळतो :

बाळ म्हणे लेकी साखरेचा घडा
जाशी परघरा जीव होई थोड़ाथोडा ॥

गाडी दिसत नाहीं. बैलांच्या घंटांचा आवाजहि हवेवर विरून जातो :

गाडी आड गेली दिसेना नयनांला
माहेरच्या मंडळीच्या पाणी लोटलें डोळ्यांला ॥

गाडी आड गेली ऐकूं ना येई कांहीं
परतती मायबाप परते रडत भाई ॥

लोक आईबापांना शांत करतात. आईबापच हौसेनें लग्न करतात; परंतु मुलगी सासरीं जायला निघाली कीं तेच कष्टी होतात :

संसारीं सुखांत आहे दुःख मिसळलें
लगीन थाटानें करिती परि डोळ्यां पाणी आलें ॥

सारांश काय, तर—

सुखामध्यें दुःख दुःखामध्यें सुख
असें संसारीं कौतुक देवाजीचें ॥

अशा रीतीनें मुलगी सासरीं जाते. संसार पुढें सुरू होतो. संसारांतील ते बरेवाईट अनुभव पुढील प्रकरणीं :

मुलगी : ओंव्या

पुत्र झाला म्हणुन साखर वाटली
पुत्र नाहीं कन्या झाली शांताबाईला १

कन्या झाली म्हणुन नको करूं हेळसांड
गोपूबाळाच्या शेजारीं उषाताईचा पाट मांड २

कन्या झाली म्हणुन नको घालूं खालीं मान
घडेल कन्यादान काकारायांना ३

लेका ग परीस लेक ती काय उणी
हिरा नव्हे हिरकणी उषाताई ४

लाडकी झाली लेक घांस जाइना तिच्या तोंडा
बापाशेजारीं पाट मांडा उषाताईचा ५

लाडकी झाली लेक लाड करूं मी कशाचा
चंद्रमा आकाशींचा मागतसे ६

साळ्यांच्या दुकानीं देखीली फडकी
बापाची लाडकी उषाताई ७

साळ्यांच्या दुकानीं उंच गज्जन मोलाची
बहीण भावाच्या तोलाची उषाताई ८

कापड-दुकानीं देखीली लाल साडी
बापाची झोंप मोडी उषाताई ९

अंबा मोहरला मोहरला पानोपानीं
बापाच्या कडे तान्ही उषाताई १०

लाडकी ग लेक लाड मागते बापाला
माझी उषाताई मोती मागते कापाला ११

माझ्या अंगणांत शेजींचे पांच दाजी
पायीं पैंजण मैना माझी उषाताई १२

माझ्या अंगणांत शेजींचे पांच लाल
त्यांत माझी मखमल उषाताई १३

माझ्या अंगणांत शेजींचे पांच पुत्र
त्यांत माझी चंद्रज्योत उषाताई १४

माझ्या अंगणांत शेजीबाईचीं माणकें
उषाबाई ग सारखें एक नाहीं १५

माझ्या अंगणांत सांडली दूधफेणी
जेवली उषाताई शोभे शुक्राची चांदणी १६

माझ्या अंगणांत ठेवीली तूपपोळी
जेवीली चाफेकळी उषाताई १७

लांब लांब केस मला वाटे काळा साप,
अंग गोरें गोरें झांक उषाताईचें १८

गोऱ्या ग अंगाला शोभती काळे केस.
काळोख्या रात्रींत शोभे चंद्रमा सुरेख १९

लांब लांब केस तुझ्या केसाची पडली छाया
देतें चौरंग बैस न्हाया उषाताई २०

लांब लांब केस वेणी येते मोगऱ्याची
फणी आणा घागऱ्यांची उषाताईला २१

लांब लांब केस आईनें वाढवीले
बापानें गोंडे केले उषाताईला २२
मोठेमोठे केस मुठींत मावती ना
लिंबावांचून न्हाईना उषाताई २३
मोकळे केस ग सोडून तूं ना जाई
दृष्ट होईल तुला बाई उषाताई २४
गोंडीयाची वेणी पाठीवरी लोळे
भावंडांत खेळे उषाताई २५
पांचा पेडी वेणी मला वाटे काळा साप
पदराखालीं झांक उषाताई २६
घागऱ्या घुंगुर दणाणे माझी आळी
खेळुन आली चाफेकळी उषाताई २७
सोनाराच्या शाळे ठिणगुल्या उडती
बिंदुल्या घडती उषाताईला २८
उषाताई खेळे तुळशीच्या मागें
केवड्याला ऊन लागे गोपूबाळाला २९
माते माते म्हणून मातेच्या पाठी लागे
कुड्यांना मोतीं मागें उषाताई ३०
माझ्या दारावरनं कोण गेली परकराची
हातीं आंगठी हिऱ्याची उषाताई ३१
झोपाळ्यावर बसूं हिरव्या साड्या नेसूं
सारख्या बहिणी दिसूं उषाताई ३२
कांचेची बांगडी कशी भरूं मी एकटी
आहे बहीण धाकुटी माझ्या घरीं ३३
कांचेची बांगडी कशी भरूं मी हातांत
आहे हो घरांत लहान बहीण ३४
दोघी ग बहीणी जोडीजोडीनें चालती
परकर ते हालती रेशमाचे ३५

नदीच्या पलीकडे हिरव्या परकराची कोण
पैंजण वाळ्यांची माझी धाकुटी बहीण ३६

लाडक्या लेकीचें नांव ठुमक बिजली
पायीं पैंजण सुंदर ओसरीला कीं निजली ३७

लाडकी ग लेक लेक उपाशीं निजली
ऊठऊठ आतां साखर तुपांत थिजली ३८

चाहुलीं बुडकुलीं भिंतीशीं उभीं केलीं
खेळणार कोठें गेली उपाताई ३९

शिंपलीं कुरकुलीं बुरुडाला सांगणार
मैना माझी खेळणार उपाताई ४०

तुझ्या गालांवरा सांग कोणीं ग गोंदलें
फूल कोणीं ग टोंचलें गुलाबाचें ४१

पिकलें तोंडलें तसे तुझे बाळे ओठ
भरे ना माझें पोट पाहुनीया ४२

बापाची लाडकी बाप म्हणे कोठें गेली
हांसत दारीं आली उपाताई ४३

मुलगी वाढते जशी चंद्रम्याची कोर
बापाला पडे घोर अंतरंगीं ४४

मुलगी वाढते दिवसेंदिवस
घोर लागतो जिवास बाप्पाजींच्या ४५

मुलगी वाढते मनीं चिंताही वाढवी
चिंता संतत रडवी मायबापां ४६

बाप म्हणे लेकी लेकी गुळाचे घागरी
लावण्यरूप तूझें घालूं कोणाचे पदरीं ४७

बाप म्हणे लेकी माझें साखरेचें पोतें
तुझ्या नशिबाला जामीन कोण होतें ४८

बाप म्हणे लेकी लाडकी होऊं नको
जाशील परघरीं वेडी माया लावूं नको ४९

बाप म्हणे लेकी तूं ग धर्माची पायरी
सून सत्तेची सोयरी वैनीबाई ५०

लेकीचें जन्मणें जसा पानांचा पानमळा
ज्याची त्यानें नेली बया शोषला ग तुझा गळा ५१

बाप्पाजी हो बाप्पा लेकी फार म्हणूं नका
जसा चिमणुल्यांचा थापा उडुनी गेला ५२

सगळ्या झाल्या लेकी शेजी म्हणे झाल्या झाल्या
बाप ग म्हणतो दाही दिशां चिमण्या गेल्या ५३

बाळपट्टी खण रुपयाला एक
परकराजोगी लेक आक्काबाईची ५४

बाळपट्टी खण रुपयाला दोन
परकराजोगी सून अक्काबाईला ५५

मुलगी पाहूं आले पुण्याचे पुणेकर
जरीचे परकर घालूं केले ५६

मुलीला पाहूं आले पुण्याचे वाईचे
नानाफडणीसांचे कारकून ५७

मुलीला पाहूं आले आधीं करा चहा
मग मुलगी पहा उषाताई ५८

मुलगी पाहूं आले पुण्याचे पुणेकर
बिंदीपट्टा अलंकार घालूं केले ५९

नवरी पाहूं आले काय पाहतां कूडभिंती
मुलगी सुरतेचें मोती उषाताई ६०

नवरी पाहूं आले सोपा चढून अंगणीं
नवरी शुक्राची चांदणी उषाताई ६१

नवरी पाहूं आले सोपा चढून माडी गेले
नवरी पाहून दंग झाले उषाताईला ६२

नवरी पाहूं आले काय पाहतां नवरीस
माझी लाडकी ही लेक सोने जणुं मोहरीस ६३

उषाताई ग नवरी पुतळीचें जणुं सोनें
जिची सून होईल तीनें पुण्य केलें ६४
उषाताई ग नवरी कोणा भाग्यवंता द्यावी
हिऱ्याला जडवावी हिरकणी ६५
नवरा पाहूं गेले काय पाहतां वतनाला
मुलगी द्यावी रतनाला उषाताई ६६
मुलगा पाहूं येती काय पाहतां घरदार
मुलगा आहे वतनदार गोपूबाळ ६७
मुलगा पाहूं येती आक्काबाई तुझ्या गुणा
लेकी तशा सुना वागवीशी ६८
नवरा पाहूं गेले हुंडा द्यावा पांचशाचा
नवरा मुलगा नवसाचा गोपूबाळ ६९
स्थळ पाहतांना नका बघूं घरदार
जोडा बघा मनोहर उषाताईला ७०
स्थळ पाहतांना नका पाहूं धनबीन
एक पहावें निदान कुंकवाला ७१
स्थळ पाहतांना पहा गणगोत्र कूळ
मुलगी दिल्यावर काढूं नये कुळबिळ ७२
शेरभर सोनें गोठाभर गायी
तेथें आमची उषाताई देऊं करा ७३
ज्याच्या घरीं हत्ती घोडे ज्याच्या घरीं ग पालखी
तेथें देऊं ग लाडकी उषाताई ७४
ज्याच्या घरीं हत्ती घोडे ज्याच्या घरीं कुळंबिणी
तेथें देऊं हिरकणी उषाताई ७५
मुलीच्या रे बापा नको भिऊं करणीला
घालूं तुमच्या हरणीला गोटतोडे ७६
मुलीच्या रे बापा हुंडा द्या पांच गाड्या
शालूच्या पायघड्या पाहिजेत ७७

लगनाच्या बोली　　बोलती पाराघरीं
नवरा हुंड्याचा माझ्या घरीं गोपूबाळ　　७८
गृहस्थ व्याहीया　　हुंडा दे पांच गाग्री
लेकुरवाळा व्याही　　मामाराया　　७९
गृहस्थ गृहस्थ　　विचार करिती बाजारीं
माझ्या बाप्पाजींच्या　　हुंडा शेल्याच्या पदरीं　　८०
भिंती सारवून　　वर काढावी सुखड
तुझ्या लग्नाचे पापड　　उपाताई　　८१
भिंती सारवून　　वर काढीले नारळ
तुझ्या लग्नाचे फराळ　　उपाताई　　८२
भिंती सारवून　　वर काढूं केरमोरें
तुझ्या लग्नाचे सोयीरे　　जमताती　　८३
भिंती सारवून　　वर काढावा पोपट
तुझ्या लग्नाची खटपट　　उपाताई　　८४
भिंती सारवून　　वर काढावी परात
तुझ्या लग्नाची वरात　　उपाताई　　८५
लगीन ठरलं　　करीती केळवण
जगींच मिळती खण　　उपाताईला　　८६
करा केळवण　　आहे मुहूर्त समीप
आला घाईचा निरोप　　मामारायांचा　　८७
करूं केळवण　　लाडक्या भाचीला
मनांत आनंदला　　मामाराया　　८८
ओल्या हळदीचें　　वाळवण दारीं
केळवण घरीं　　उपाताईला　　८९
ओल्या हळदीचें　　वाळवण घाला
केळवण तुला　　उपाताई　　९०
दिवसा दळूं कांडूं　　रात्रीं पापडाचें
लगन नांनडीचें　　उपाताईचें　　९१

दिवसा दळूं कांडूं रात्रीं पापडपीठी
धाडूं लग्नचिठी आप्पारायांना ९२
जातें घडघडे उडदाच्या डाळी
पापडाचें दळी अक्काबाई ९३
वाटेवरलें घर आंबीयांनीं गर्जे
लगीनघर साजे बाप्पाजींचें ९४
हळद कुटीतां मुसळें घुमती
तुला बाशिंगें शोभती गोपूबाळा ९५

सासू-सासऱ्यांची येऊं द्या मांडवा
हात लागूं दे लाडवा शांताताईचा ९६
सासू-सासऱ्यांच्या बोलवा पांचजणी
नवरा आहे देवगणी गोपूबाळ ९७
लगन उतरलें उतरलें तळ्याकांठीं
नवरी जडावाची पेटी उषाताई ९८
लगन उतरलें आंबराईच्या पिंपळाखालीं
नवरी पिवळ्या छत्राखालीं उषाताई ९९
मांडव घातला पृथिवीचा मेज
लेकी कन्यादान तूझं उषाताई १००
मांडवाला मेढी घालाव्या ठेंगण्या
बहिणी चिमण्या उषाताईच्या १०१
मांडवाला मेढी सरशा सूत्रधारी
चुलता कारभारी उषाताईचा १०२
घातला मंडप त्याला लावीयलें छत्र
नवरी शोभते घरांत उषाताई १०३
घातला मंडप हंड्या झुंबरें लावती
तेथें झालरी सोडीती रेशमाच्या १०४
मंडपाला खांब शंभर लावीले
लाल कापडें मढवीले रातोरात १०५

मांडव घातला ओल्ये कीं हिरांचा
वैनीबाईच्या दीरांचा पराक्रम १०६
मांडव घातला ओल्या पोफळीचा
व्याही केला कोंकणीचा मामारायांनीं १०७
मांडव घातला ओल्ये ओलेल्यांनीं
उषाताईच्या चुलत्यांनीं परी केल्या १०८
मांडवाला मेढी घालाव्या दुसऱ्या
बहिणी दुसऱ्या गोपूवाळांच्या १०९
खांद्यावर कुऱ्हाडी कुठें जाता हो वऱ्हाडी
मांडवाला मेढी चंदनाच्या ११०
घाणा भरीयेला विडा ठेवीयेला
आधीं नमीयेला गणराज १११
घाणा भरीयेला खंडीच्या भाताचा
आमुच्या गोताचा गणराय ११२
आधीं मूळ धाडा दूरी दूरीचीये
आम्हां कुळीचीये जोगेश्वरीला ११३
आधीं मूळ धाडा घुंगुराची गाडी
शालजोडीचे वऱ्हाडी गणराय ११४
आधीं मूळ धाडा चिपळूण गांवा
परशुराम देवा आमंत्रण ११५
नागवेली बाई आगरीं तुझा वेल
कार्य मांडलें घरीं चल भाईरायांच्या ११६
अहेर कीं आला शेला शालू संबायीत
चल सखी मंडपांत उषाताई ११७
अहेर कीं आला माहेरींचा शेला
शेल्यावरी झेला मोतीयांचा ११८
अहेर कीं आला माहेरींची चोळी
चोळीवर जाळी मोतीयांची ११९

अहेर कीं आला माहेरींची शाल
शालीवरी लाल पीतांबर १२०
अहेर कीं आला माहेरींची घटी
घटीवर मुठी मोतीयांच्या १२१
अक्षतांनीं जड झाला उषाताई तुझा माथा
अहेर देतां घेतां दमलीस १२२
माडीखालीं माडी माडीखालीं तळघर
तेथें तुझा गौरीहर उषाताई १२३
अष्टपुत्री कांचोळी आजोळींची नेस
गौरीहरीं बैस उषाताई १२४
हौसदार मोठे कमळाबाईचे चुलते
गौरीहरीं ग फुलते नागचाफे १२५
आणीलें रुखवत मुलीची आई उभी
उघडून पाहूं दोघी ताईबाई १२६
आणील रुखवत मंडपीं राहूं द्या
वडील मानाची येऊं द्या ताईबाई १२७
आणीलें रुखवत बत्तीस ताटांचें
नवऱ्येमुलीचें गोत मोठें उषाताईचें १२८
वाजत गाजत आलें रुखवत
भोंवतीं मैत्र येत गोपूबाळाचे १२९
आलें रुखवत आतां उठा घाई करा
घोडा आहे उभा दारा शृंगारलेला १३०
सजलेला घोडा वर वर बसवीला
एकच घोष झाला वाजंत्र्यांचा १३१
नवरा मुलगा हत्तीवर उभा करा
करवलीला चुडा भरा कमळाताईला १३२
नवरा मुलगा हत्तीवर चढे
दोन्ही बिदी उजेड पडे चकचकाट १३३

चौघडे कडाडती उडतात बार
चालला हो वर उषाताईचा १३४

शिंगें वाजवीती कुणी वाजवीती झांजा
मुहूर्त तिन्हीसांजा गोरजाचा १३५

वरापाठीमागें मानाच्या वऱ्हाडणी
अप्सरा स्वर्गांतुनी उतरल्या १३६

निघाल्या बायका अपुला करून शृंगार
पैठण्या पीतांबर झळकती १३७

धन्य धन्य वाटे मनांत वरूमाये
आनंद न समाये हृदयांत १३८

घोडा सजलेला घोड्याला शोभे तुरा
बसला वर हिरा गोपूबाळ १३९

घोडा सजलेला त्याच्यापायीं चांदी तोडा
वराच्या पायीं जोडा शोभतसे १४०

उषाताईचा नवरा आला रे घाटीशीं
भाईराया दिवटीशीं तेल घाली १४१

उषाताईचा नवरा आला हो घाटीये
भरूं हे पाटीये तेलफळ १४२

वाजत गाजत बाळ गृहस्थाचें आलें
दारांत ओवाळीलें वधूमायें १४३

तोरणाच्या दारा कशाचें रुसणें
चीर मागते दुसरें आक्काबाई १४४

तोरणाच्या दारा चिखल कां झाली
वरूमाय न्हाली वयनीबाई १४५

बाशिंगाची कळी लागते तोरणा
नवरा मुलगा शहाणा गोपूबाळ १४६

बाशिंगाची कळी लागली अनन्ता
नवरा मुलगा नेणता गोपूबाळ १४७

पिवळें नेसली पिवळे तिचे पाय
मुलांची वरुमाय शांताबाई १४८
नवऱ्या मुलाची करवली कोण
नेसली सूर्यपान शांताताई १४९
चला जाऊं पाहूं मधुपर्के सोहळ्याला
कंठी देतो जांवयाला भाईराया १५०
मधुपर्की एक बैसलासे हिरा
तो तुझा नवरा उषाताई १५१
मधुपर्की एक बैसलेसे मोती
तो तुझा लक्ष्मीपती उषाताई १५२
वाजत गाजत येऊं दे उभ्या बिद्री
माळ घेऊन आहे उभी उषाताई १५३
वाजत गाजत आलें गृहस्थाचें बाळ
ऊठ सखे माळ घाल उषाताई १५४
वाजत गाजत बाळ गृहस्थाचें आलें
हाती धरून त्याला नेलें बाप्पाजींनी १५५
वाजंत्री वाजती चला जाऊं पहायला
वस्त्र देतो जांवयाला अप्पाराया १५६
लगनाच्या वेळे भट करिती सावधान
होतसे कन्यादान उषाताईचें १५७
नेस ग अक्काबाई हिरवें पाचूचें
कन्यादान ग लेकीचें उषाताईचें १५८
पांचा ग पेडी वेणी मामांनीं उकलीली
कन्यादाना उभी केली उषाताई १५९
कन्यादान करुनी पुण्य आहे भारी
हातीं आहे झारी बाप्पाजींच्या १६०
कन्यादान करुनी बाप बोले पांच मायी
चुलता बोले उषाताई अर्धें राज्य १६१

कन्यादान करुनी कन्या एकीकडे
पृथ्वीदान घडे काकारायांना १६२

कन्यादाना वेळे कन्या उच्चारिली
बापें पाचारीली उषाताई १६३

मंडप भरला जमले छोटे मोठे
लगीन होतें थाटें उषाताईचें १६४

मंडप भरला लागे पागोट्या पागोटं
लगीन होतें थाटें उषाताईचें १६५

भिक्षुकांची दाटी मांडवांत झाली
लगीनाची वेळ झाली उषाताईच्या १६६

गोरज मुहूर्त मुहूर्त पवित्र
उच्चारिती मंत्र ब्रह्मवृंद १६७

मंगळ अष्टकें भटभिक्षुक म्हणती
होतसे शुभ वृष्टी अक्षतांची १६८

लगनाच्या वेळे अंतरपाटाला दोरवा
मामा सरदार बोलवा उषाताईचा १६९

लगनाच्या वेळे नवरी कांपे दंडाभुजा
पाठीशीं मामा तुझा उषाताई १७०

लगनाच्या वेळे नवरी कांपते दंडांत
साखर घालावी तोंडांत उषाताईच्या १७१

लगनाच्या वेळे नवरी कांपे थरथरा
मामा येऊं दे धीर धरा उषाताईचा १७२

वाजंत्रीं वाजती फुलती फूलबाजा
उषाताई कोणा राजा माळ घाली १७३

रुपयांची वाटी बोहल्याच्या कोना
तुझ्या वराला दक्षिणा उषाताई १७४

वाजवा वाजवा वाजवा झाली वेळ
घालती गळां माळ वधूवर १७५

कडाका उडाला घोष जातो अंबरांत
गर्दी उडे मांडवांत बाप्पाजींच्या १७६
ताशे तडाडती उडती किती बार
सोहळा होतो थोर लग्नाचा १७७
सनया सुस्वर धिमधिम चौघडे वाजती
शिंगें जोरांत फुंकती शिंगवाले १७८
पानसुपारीचीं अत्तरफुलांचीं
तबकें चांदीचीं झळाळती १७९
आणिती साखरा तबकीं भरभरून
गर्दीत घुसून वांटतात १८०
मंत्र उच्चारिती चाललासे होम
डोळ्यां जातो धूम उषाताईच्या १८१
मंत्र उच्चारिती चाललासे होम
होतसे भारी श्रम उषाताईला १८२
कोंवळी सांवळी जशी शेवंतीची कळी
दमली भागली उषाताई १८३
कोंवळी कोंवळी सुंदर सांवळी
घामाघूम भारी झाली उषाताई १८४
आणिले दागिने तबकीं भरून
शोभेल चौगुण उषाताई १८५
आधींच सोन्याची आणि सोन्यानें मढली
अत्यंत शोभली उषाताई १८६
हातीं गोटतोडे भाळी बिंदी बोजवर
गळां शोभे चंद्रहार उषाताईच्या १८७
नाकीं मोठी नथ तोंडा पडली साउली
चित्रशाळेची बाहुली उषाताई १८८
कुशापेट्यांखालीं कंठ्याचे बारा सर
दिल्या घरीं राज्य कर उषाताई १८९

तुशापेट्यांखालीं तन्मणीला बारा घोंस
दिल्या घरीं सुखें अस उषाताई १९०

पिवळी नागीण चंदन वेलीला
तसा पट्टा कमरेला उषाताईच्या १९१

गोंडस सुकुमार हात त्रिमणें कोंवळे
जड तोड्यांनीं वांकले उषाताईचे १९२

तोडीच्या वाकीनीं शोभती दोन्ही भुजा
फांकते तेजःप्रभा उषाताईची १९३

पांच पेडी वेणी वेणीला फन्हळ
मुद राखडी सांभाळ उषाताई १९४

करकंदी मोत्यांची नव लाखाच्या मोलाची
कोंवळ्या नाकाची उषाताई १९५

नक्षत्रीं आकाश फुलांनीं फुलवेल
भूषणीं शोभेल उषाताई १९६

फुलांच्या गुच्छांनीं वांकतो कोंवळा वेल
तशी नवरी लवेल दागिन्यांनीं १९७

वाजत गाजत हळदीला नेती
अंगाला लाविती वधूवरांच्या १९८

नवऱ्यापरीस नवरी आहे गोरी
हळद लावा थोडी उषाताईला १९९

नवऱ्यापरीस नवरी आहे काळी
आणा फुलांची हो जाळी उषाताईला २००

दागिन्यांनीं वांके जशी लवली न केळ
नाजूक फुलवेल उषाताई २०१

नवऱ्यापरीस नवरी उजळत
सोन्याचे तिला गोट शोभतात २०२

सूनमुख पाहतां मांडवीं आलें ऊन
शालूखालीं झांका सून उषाताई २०३

सूनमुख बाहतां मांडवीं आलें ऊन
कडे घ्यावी सून आक्काबाई २०४

सूनमुख पाहतां मांडवीं आलें ऊन
उभी छाया हो करून आक्काबाई २०५

विहिणीविहिणींच्या रस्त्याविदीं झाल्या भेटी
गुलाल तुझ्या ताटीं वैनीबाई २०६

चाल माझ्या वैनीबाई पायघड्यांवरून
व्याही तुला ग दुरून हात जोडी २०७

पायघड्या घालिती परटीणी जावाजावा
पायघड्यांचा मान घ्यावा आक्काबाई २०८

पायघड्या घालिती परटीणी सासवासूना
पायघड्यांचा मान तुम्हां वैनीबाई २०९

एका छत्रीखालीं दोन वरूमाया
नणंदा भावजया विहिणी झाल्या २१०

वाजंत्री वाजती सनया आलापती
बैसल्या हो पंगती जेवावया २११

हातांतील घांस कां हो हातांत रहाती
सूनेला आणिती मांडवांत २१२

बघतात सारे बघती टकमक
नवरी लखलख उषाताई २१३

घेऊन ओखाणा नवरी घांस देई
हळूच वर बघे पुन्हा मान खालीं होई २१४

घेऊन ओखाणा नवरीला घांस देई
घांस पटकन् तोंडीं घेई उषाताई २१५

प्रीतीच्या जांवयाला देऊं करा ताटवाटी
वाळे सारे तुझ्यासाठीं उषाताई २१६

चोळी शिव रे शिंप्या मोतीं लाव परातींत
चोळी जाते वरातींत उषाताईच्या २१७

कसले हे बार कशाचें वाजतें
आतां वरात निघते उषाताईची २१८
झोंपाळ्याच्या वरातीला मोत्यांचे घोस लावूं
प्रेमाचें गीत गाऊं उषाताईला २१९
नळे चंद्रज्योती शेंकडों लाविती
अंबारींत शोभती वधूवर २२०
नळे चंद्रज्योती त्यांची फांकतसे प्रभा
वरातीसाठीं निघा लागवेगं २२१
नवरानवरी बैसलीं पालखींत
फुलें उधळित हौसेसाठीं २२२
हत्तीच्या सोंडेवरी शोभे मोतीयांची जाळी
वर बैसली सांवळी उषाताई २२३
नक्षत्रांसारखे हे ग दीप झळाळति
झाल ओंवाळिती वधूवरां २२४
हत्तीच्या सोंडेवरी मोतीयांची झाल
वर शोभे बाळ भाग्यवंत २२५
माहेर तूटलें सासर जोडलें
नांव नवीन ठेवीलें उषाताईला २२६
माउलीच्या डोळां घळकन पाणी आलें
नांव हो बदलीलें उषाताईचें २२७
सासूसासऱ्यांच्या वधूवरें पायां पडती
आशीर्वादा मिळवीती वडीलांच्या २२८
जवळ घेउनी बैसवीती मांडीं
घालतात तोंडीं साखरेला २२९
पाठीराखी कोण जाईल बरोबर
सांभाळील अष्टौप्रहर उषाताईला २३०
नको नको रडूं पाठराखीणीला धाडूं
आसवें नको काढूं उषाताई २३१

नको नको रडूं पाठराखीण येईल
प्रेमें तुला समजावील उषाताई २३२
नको नको रडूं सत्वर तुला आणूं
डोळ्यां नको पाणी आणूं उषाताई २३३
काळी कपिला गाय अपुल्या कळपा चुकली
मला मायेनें टाकीली परद्वारीं २३४
काळी कपिला गाय रेशमी तिला दावें
आंदण मला द्यावें बाप्पाराया २३५
नऊ मास होत्यें मायबायेच्या उदरीं
आतां मी परघरीं लोक झाल्यें २३६
नऊ मास होत्यें मायबाईच्या पोटांत
चिरेबंदी कोटांत वस्ती केली २३७
नऊ मास होत्यें माउलीच्या डाव्या कुशी
उणें उत्तर बोलूं कशी मायबाईला २३८
नऊ मास होत्यें कळकीच्या बेटा
कन्येचा जन्म खोटा मागीतला २३९
सासरीं जातांना डोळयांना येतें पाणी
सखा भाईराया पुसून टाकीतो शेल्यानीं २४०
सासरीं जातांना डोळ्यांना येतें पाणी
सासरीं जाते तान्ही उषाताई २४१
सासरीं जातांना करीते फुंदफुंद
डोळे झाले लालबुंद उषाताईचे २४२
सासरीं जातांना डोळयांना येतें पाणी
बाप म्हणे शहाणी लेक माझी २४३
सासरीं निघाली पहिल्या पहिल्यानें
शब्दही भावाच्यानें बोलवेना २४४
सासरीं जातांना उषाताई रडे
पदरीं बांधी पेढे भाईराया २४५

सासरीं जातांना डोळ्यांना आल्या गंगा
महिन्याची बोली सांगा बाप्पाराया २४६

सासरीं जातांना बघते मागेंपुढें
जीव गुंते आईकडे उषाताईचा २४७

सासऱ्या जातांना माय धरीते पोटाशीं
तान्हे कधीं ग भेटशी उषाताई २४८

सासरीं जातांना उषाताई मुसमुशी
शेल्यानें डोळे पुशी भाईराया २४९

सासरीं जातांना गाडी लागली जाईला
हांका मारीते आईला उषाताई २५०

सासरीं जातांना गाडी लागे चढणीला
ये हो म्हणे वहीणीला भाईराया २५१

सासरीं जातांना डोंगर आलं आड
जातांना उषाताईला मागें पाहुन येती कड २५२

सासरीं जातांना डोळ्यांना नाहीं पाणी
आई म्हणे लेक शहाणी उषाताई २५३

घातली पदरीं पोटची मी लेक
करा देखरेख माय म्हणे २५४

पदरीं घातला पोटचा मी हो गोळा
भरून येतो डोळा माय म्हणे २५५

पोटच्या मुलीपरी करा माझ्या हो तान्हीला
काय फार सांगू माय म्हणे हो तुम्हांला २५६

मायेच्या डोळ्यांना सुटल्या शतधारा
कन्येच्या पाठीवरुन फिरवी कांपऱ्या हाताला २५७

बाप म्हणे लेकी साखरेचा घडा
जाशी परघरा जीव होई थोडाथोडा २५८

लेकीच्या रे बापा धन्य धन्य तुझी छाती
काळजाचा घडा देतोस परक्या हातीं २५९

लेकीच्या रे बापा धन्य धन्य तुझें मन
काळजाचा घडा करिशी परक्या आधीन २६०
लेकीच्या बापाचें धन्य धन्य हो धारिष्ट्र
लेक देऊनीया केला जांवई वरिष्ठ २६१
आयुष्य चिंतीतें परक्याच्या पुत्रा
सखे तुझ्या मंगळसूत्रा उपाताई २६२
आयुष्य चिंतीतें परक्या मुलास
सखे तुझ्या कुंकवास उपाताई २६३
आयुष्य मी चिंती परके ब्राह्मणा
सखी तुम्हां दोघांजणां उपाताई २६४
आयुष्य मी चिंती लेकीआधीं जांवयाला
साउलीचें सुख तुला उपाताई २६५
माझें हें आयुष्य उणें करी रे गणया
घाल सखीच्या चुडयां उपाताईच्या २६६
होऊन लगीन कन्या सासरीं निघाली
संसाराची यात्रा निराळी सुरू झाली २६७
होऊन लगीन निघाली पतिघरीं
होई कावरीबावरी उपाताई २६८
बापानें दिल्या लेकी जन्माच्या सांठवल्या
ब्रह्म्यानें दिल्या गांठी जन्मवेरी २६९
निघालीसे गाडी संसारा सुरवात
सखीचें मंगळसूत्र मंगल करो २७०
निघालीसे गाडी होवो संसार सुखाचा
माझ्या तान्ह्या ग बाळीचा उपाताईचा २७१
गाडी आड गेली दिसेना नयनांला
माहेरच्या मंडळीच्या पाणी लोटलें डोळयांला २७२
गाडी आड गेली घंटेचा येई नाद
त्याचा ऐके पडसाद भाईराया २७३

गाडी आड गेली येतो खडखड आवाज
आतां भाईराया घरीं जायाला रे नीघ २७४
गाडी दूर गेली ऐकूं ना येई कांहीं
परतती मायबाप परते रडत भाई २७५
लोक बोलताती नका करूं कांहीं चिंता
लेक दिली भाग्यवंता बाप्पाजींनीं २७६
लोक बोलताती नका आतां रडूं
लेक लाडकी तुमची आतां भाग्यावर चढूं २७७
लोक समजावीती मायबाप झाले शांत
परी आंतून मनांत कड येती २७८
संसारीं सुखांत आहे दुःख मिसळलें
लगीन थाटानें करिती परि डोळ्यां पाणी आलें २७९
सुखामध्यें दुःख दुःखामध्यें सुख
असें संसारीं कौतुक देवाजीचें २८०
गणया रे देवा कर सखीचं चांगलं
आहे सारं रे मंगल तुझे हातीं २८१

सुखदु:खाचे अनुभव : ४

रसपरिचय

मागील प्रकरणांत आपण मुलीचें लग्न लागून ती प्रथम सासरीं जाते तोंपर्यंतचा प्रकार पाहिला. आतां या प्रकरणांत संसारांतील सारे बरेवाईट अनुभव ओंव्यांत ओतलेले तुमच्यापुढें ठेवले आहेत. सासुरवास हा शब्दच किती भयंकर आहे. परंतु कितीहि सासुरवास असला तरी सासरीं राहावयाचें. माहेरीं फार तर दोन दिवस. स्त्रिया सांगतात :

सासरीं सासुरवास माहेरीं माहेरवास
सत्तेचा परी घास सासऱ्यास ॥

लग्न लावून एकदां सासरीं मुलगी गेली म्हणजे मग माहेरीं कोणती सत्ता ? कधीं एखादें· लुगडें, खण फार तर मिळायचा. वटसावित्रीच्या त्या अमर गाण्यांत सावित्री यमदेवाला म्हणते :

मापिलेंच देई माता मापिलेंच देई पिता
माझा उमोप दाता देई रे आतां ॥

आई मोजकें देईल, बाप मोजकें देईल, परंतु पति हा मोजमाप न करतां देणारा आहे. अशा या पतिदेवाकडे पाहूनच सारे सासरचे इतर हाल नववधू विसरते. सासरच्या वर्णनांत स्त्रियांनीं किती सुंदर उपमा दिल्या आहेत. सासरचे बोल म्हणजे कार्ल्यांचे वेल, रेशमाच्या गांठी, वळचणीचा येतां जातां लागणारा वांसा, सडसड येणारे पाण्याचे शितोडे, मिरच्याचे वा निवडुंगाचे कांटेरी घोस, विषाचे पेले–कोणती द्यावी उपमा ? परंतु असे हे सासरचे हाल मुलगी कां सोसते ? सारीं कटु बोलणीं मुकाट्यानें कां सहन करते ? आपल्या आई-बापांच्या नांवाला कमीपणा येऊं नये म्हणून :

सासरचे बोल कडू विषाचे ग प्याले
तुझ्यासाठीं गोड केले मायबाई ॥

सासूचा सासुरवास रडवीतो पदोपदीं
लेक थोराची बोलेना कोणाशीं परी कधीं ॥
सासरचे बोल जसे निवडुंगाचे घोस
शीलवंताच्या मुली सोस उषाताई ॥

सासरीं माहेरचा भाऊ आलेला असावा. त्याच्या कानांवर घरातले बोल येतात. आपल्या बहिणीला कसें टोचून बोलतात हें तो चोरून ऐकतो. त्याचे डोळे भरून येतात :

सासरचे बोल भाऊ ऐकतो चोरोनी
नेत्र येतात भरोनी भाईरायाचे

लग्नापूर्वी वडिलांनीं नीट पाहिलें असतें तर. परंतु वडिलांनीं फार काळजी घेतली नाहीं :

बापें दिल्या लेकी आपण बसले सुखें ओटीं
मायेला चिंता मोठी वागण्याची ॥

बाप ओटीवर पानसुपारी खात बसला तरी मुलीला कसें वागवतील यान्वी आईला काळजी; आणि मुलगीहि सासरच्या हालांत कशी वागते तीहि काळजी. परंतु मुलगी आईबापांस निश्चित करते :

चंदनासारखी देह मी झिजवीन
लेक तुमची म्हणवीन बाप्पाजी हो ॥

चंदन आपला सुगंध पसरतें, त्याप्रमाणें सासरच्या हालांनीं झिजून माझ्या चारित्र्याचा सुगंध पसरेल. सासरीं गेलेली लहान मुलगी. तिला भूक लागते. तिचें वाढण्याचें वय, परंतु कोणाजवळ बोलणार? ती पोट आंवळून बांधते :

भूक लागे माझ्या पोटा पदरवंटा देत्यें गांठी
तुमच्या नांवासाठीं बाप्पाजी हो ॥

सासरीं सारीच बोलणार. सासुसासरे, दीरनणंदा सर्वांचाच बोलण्याचा अधिकार. पहांटेपासून प्रहरभर रात्र होईपर्यंत राबराब राबावें. भारतीय स्त्रिया काय म्हणतात ऐका :

सासूरवाशिणी तूं ग वाड्यांतला बैल
कधीं रिकामी होशील उषाताई ॥

स्त्रियांचा हा जन्म नको घालूं सख्या हरी
रात्र ना दिवस परक्याची ताबेदारी ॥
नाचण्यांचा कोंडा नाहीं कशाच्या काजाकामा
मुलगीचा जन्म रामा देऊं नये ॥

आपण किती म्हटलें कीं, आम्हीं स्त्रियांना देवतांप्रमाणें वागवतों, तरी स्त्रियांचा अभिप्राय तोच खरा. या भारतात स्त्रियांचा जन्म नको असें आपण म्हणायला लावलें. याची लाज भारतीय पुरुषांना वाटली पाहिजे, सासरच्या मंडळींस वाटली पाहिजे.

सकाळीं उठून सडासारवणाचें काम असतें. देवा-तुळशीला नमस्कार असतो :

सकाळीं उठून सडा घालूं गोमूत्राचा
माझ्या ग कंथाचा वाडा आहे पवित्राचा ॥

माझ्या पतीचा वाडा पवित्र आहे. सर्वत्र स्वच्छता ठेविली पाहिजे. शिवाय आमच्या घरावरून देवळाचा रस्ता जातो. सकाळीं लोक देवदर्शनाला जातील, रस्ता ठेवला पाहिजे :

सकाळीं उठून काम करित्यें घाईघाई
माझ्या ग दारावरुन मंदिराची वाट जाई ॥

सकाळीं भगवान् सूर्यनारायण अंगणांत येऊन उभे राहतात. त्यांना का गलिच्छ अंगणात उभें करावयाचें ? सूर्याच्या किरणाचें स्वच्छ अंगण स्वागत करील. किती सुरेख कल्पना व पवित्र भावना :

सकाळीं उठून काम सडा-सारवण
दाराशीं उभे राहती देव सूर्यनारायण ॥

दळण-कांडण, दुरून पाणी आणणें, मसाला कुटणें, सारीं कामें ती करते. तिला कंटाळा नाहीं. आईच्या तालमींत ती तयार झालेली :

दळण सडण नित्य माझें ग खेळणं
माझ्या मायेनें वळण लावीयलें ॥

सासरीं कसें वागावें तें आईनें शिकविलेलें असतें. आई गुरु :

मला शिकवीलें माय त्या माउलीनें
परक्याच्या साउलीनें जाऊं नये ॥
मी ग शिकलेली ययाबाईच्या शाळेला
काम आपुलें करावें सदा वेळच्या वेळेला ॥

साऱ्याच ठिकाणीं सासुरवास असतो असें नाहीं. कांहीं सासवा आयांसारख्या असतात :

घराची घरस्थिति काय पाहशी परक्या
लेकी सुना त्या सारख्या माझ्या घरीं ॥

अशी प्रेमळ सासू सुनेचे लाड करते. बांगड्या भरणारे कासार आले तर बांगड्या भरविते, पटवेकरी आले तर सुनेचे बाजूबंद पटविते :

आले आले पटवेकरी पटवाया काय देऊं
बाजूबंदा गोंडे लावूं सूनबाईच्या ॥
आले हो वैराळ वसूं घालावी घोंगडी
चूडा भर नागमोडी सूनबाई ॥

सासू सूनबाईला नटवते. सूनहि सजते. परंतु कुणी म्हणतें :

किती तूं नटशील एवढें नटून काय होतें
रूप सुंदर कुठें जातें उपातांई ॥

सूनबाईलहि तें समजतें. मुख्य अलंकार म्हणजे शेवटीं स्वतःचें सौभाग्य हें ती ओळखते :

सासूबाई तुम्हीं एक हो बरें केलें
कपाळींचें कुंकू रत्न माझ्या हातीं दिलें ॥

पतीला आनंद व्हावा म्हणून ती झटते. सारें दुःख गिळून पतीसमोर हंसते. पति सुखी असला म्हणजे पत्नीला सारें मिळालें :

सासूचा सासुरवास सारा मनांत गिळीते
कंथाशीं हांसते उपातांई ॥
होवो माझें कांहीं नाहीं मला त्याचें दुःख
माझ्या कुंकवाला मिळूं दे ग परी सुख ॥

कपाळीचें कुंकू हें पत्नीचें भाग्य. हे तिचें सारं बळ. ती एकच मागणें देवादिकांजवळ, वडील माणसांजवळ मागते: कीं माझे चुडे अभंग ठेवा:

माझे हे कीं चुडे वत्तीस वंद्यांचे
तेतिस कोटी देवाजींचे आशीर्वाद ॥
देशील रे देवा देशील तें थोडें
मी मागतें रोकडें हळदीकुंकू ॥

ही पुढील ओंवी वाचा:

चुडयांच्या बळें न भीं कवणाला
लंकेच्या रावणाला देईन जाप ॥

माझे सौभाग्य आहे तोंवर कोणाचें भय! लंकेचा रावण आला तरी त्यालाहि उत्तर देईन व जाप समर्थान.

सून मोठी होते, ती वयात येते. न्हाण, गर्भाधान होते. देवाजवळ ती पुत्र मागते:

देवाच्या देवळांत नंदीला घाली माळ
मागते तान्हें बाळ उषाताई ॥

पुढे तिला दिवस जातात. पूर्वीचा तो काळ. पति कोठें तरी चोरून विचारतो की किती महिने झाले:

पहिल्यानें गर्भार कंथ पुसतो आडभिंती
तुला महिने झाले किती उषाताई ॥

पहिल्यानें गर्भार. तिला प्रसन्न ठेवावी, तिची इच्छा पुरवावी. कारण बाळंतपणाचा नवीन अनुभव घ्यावयाचा असतो. तिचे सारे डोहाळे पुरवले जातात:

तीनशें साठ पाट काढीले कारणाला
तुझ्या डोहाळ-जेवणाला उषाताई ॥

तोंडावर तेज दिसूं लागतें:

गरभार नारी गर्भच्छाया तोंडावरी
हिरवी चोळी दंडावरी उषाताईच्या ॥

त्या पहिलटकरणीला चिंता वाटते. अनुभवी बाया म्हणतात :

पहिल्यानें गर्भार कां ग नारी चिंताक्रांत
उद्यां होशील पुत्रवंत उषाताई ॥

असा धीर दिला जातो. शेवटीं मुलगा होतो.

पळी पंचपात्री कोठें जातोस ब्राह्मणा
पुत्र झाला यजमाना दादारायांना ॥

असा मग संसार रंगूं लागतो. सासूबाईना धन्य धन्य वाटूं लागतें. घर गोकुळासारखें दिसतें. आपल्या कर्त्यासवरत्या मुलाचें माता कौतुक करते :

माझें घर मोठें पन्नास येती जाती
हातीं रुपयांची वाटी माझ्या बाळाच्या ॥
मोठे मोठे लोक उठून उभे राहती
लोडाशीं जागा देती माझ्या बाळा ॥
मोठे मोठे लोक सरकारें अडवीले
एका शब्दें सोडवीले माझ्या बाळें ॥

तो नोकरी करीत असला तर साहेबांची त्याच्यावर मर्जी आहे वगैरे ती सांगते. तो खोताचा, जमीनदाराचा मुलगा असेल तर खंड मोजून घेतो :

बारा बैल वहाती एवढा कोण शेती
चार गांवाची ग खोती माझ्या बाळाची ॥
आवाज मोठा आला मोठा गाडा घडघडला
खोतीचा गल्ला आला माझ्या बाळाचा ॥

मुलगा सावकारी करतो. सावकारांचें वर्णन ऐका :

पैशानें पायली सवाईची झाली दिढी
कंठी छातीला भिडली माझे बाळाच्या ॥
हातींच्या आंगठ्या कशानें झिजल्या
राशी मोहरांच्या मोजील्या माझ्या बाळें ॥
पाटील पट्टी करी येतील सचणीळा
हिरवी शाल खोतीणीला आक्काबाई ॥

असा हा खोता सावकारांचा थाट आहे.

घरांत मूलबाळ, धनधान्य, आणखी काय पाहिजे ? पतिपत्नींना मग स्वर्ग दोन बोटें राहतो त्याचे प्रेमरंग रंगवतात :

भ्रतार पुसतो कोठें गेली प्रियसखी
मागें उभी हंसतमुखी उपाताई ॥
भाईराया घोड्यावर बयनी माडीवरी
तेथून खुणा करी विड्यासाठीं ॥
तांबडें पागोटें बांधीतो सोडीतो
राणीला खुणावीतो गोपूबाळ ॥

एखादे वेळेस नवरा रागावला तर राग शांत कसा करावा तिला ठाऊक असतें :

भ्रताराचा राग दुधासारखा उतूं गेला
हंसूनी शांत केला उपाताईनें ॥

किती सुंदर दृष्टांत ! पतीजवळ ती आपली हौस सांगते, काळी चंद्रकळा घ्या म्हणते, दागिने घ्या म्हणते :

काळी चंद्रकळा शोभे माझ्या गोऱ्या अंगा
म्हणाल आली रंभा स्वर्गांतून ॥
दागिना मागत्यें म्हणून म्हणतां वेडी
कोण माझी हौस फेडी तुम्हांवीण ॥

परंतु कोणता दागिना खरोखर तिला पाहिजे आहे ? सोन्यारुप्याचा हिऱ्यामोत्याचा का ? नाहीं :

दागिना मागत्यें कंथा नाहीं म्हणूं नका
पत्नी प्रेमाची भुकेली नको तिला पैसा रुका ॥

प्रेमाचा दागिना ती मागत आहे.

पहिली सून म्हणजे लक्ष्मी. जणुं तिच्या रूपानें लक्ष्मीच घरी आली. भाग्यदेवता घरीं आली. तिचें वर्णन फार सुंदर आहे. लक्ष्मी ही चंचल, परंतु माझ्या बाळाच्या घरीं आतां ती विश्रांति घेणार. पांगळी लक्ष्मी माझ्या बाळाच्या घरीं आली, आतां जाईल कशी ?

लक्षुमी चंचळ घर शोधतां भागली
तुझ्या घरा मानवली गोपूवाळा ॥
लक्षुमी कीं आली पांगळ्या पायांची
बाळाजवळ बोली केली कधीं नाहीं मी जायाची ॥

लक्ष्मी उगीच नाहीं आली. बाळ शेतांत काम करतो, गोफण घेऊन पाखरें हांकलतो. तिनें "अरे शेती करणाऱ्या" अशी बाळाला हाक मारली :

लक्षुमीबाई आली शेताचा बांध चढे
हातीं गोफण पायां पडे गोपूवाळ ॥
लक्षुमी कीं आली शेताच्या बांधावरी
"शेत्या" म्हणून हांका मारी माझ्या बाळा ॥

भाग्यदेवता कोणाचा हात धरावा म्हणून बाजारांत हिंडत होती परंतु माझा बाळच तिला आवडला :

लक्षुमी चंचळ हिंडते बाजार
धरिते पदर गोपूवाळाचा ॥

असें हें धनधान्यसंपन्न घर. आल्यागेल्याचाहि नीट पाहुणचार तेथें होतो. कृपणपणा नाहीं. सूनबाई अतिथअभ्यागताचें मनापासून करते. कुळाची कीर्ति वाढविते :

वाटेवरलें घर आल्या गेल्या गूळपाणी
वडिलांची सून शहाणी उषाताई ॥
वाटेवरलें घर आल्यागेल्याचें माहेर
मिळे मीठ ग भाकर सर्व लोकां ॥

अशा सूनबाईला कोठें ठेवूं कोठें न ठेवूं असें सासऱ्याला होतें. किती काम करतेस तूं असें म्हणतो :

लक्षुमी लक्षुमी हांका मारीतो सासरा
तुझ्या कामाचा पसारा वैनीबाई ॥
मामंजी म्हणती धन्य ग सूनबाई
कुळाला कळा येई तुझ्यामुळें ॥

सासुसासरे, सासरचीं सर्व माणसें चांगलीं मिळालीं म्हणून सून म्हणते :

काय मीं पुण्य केलें वहीणीसारखी नणंद
कमळीं गोविंद पूजीयेला ॥
काय मीं पुण्य केलें भावासारखा हो दीर
कमळीं रघुवीर पूजीयेला ॥

पुण्य पदरीं असल्याशिवाय थोडेंच हें भाग्य मिळणार? कृतज्ञतेनं सूनबाई सासूसासऱ्यास म्हणते :

मामंजी सासूबाई तुम्ही तुळशीचीं झाडं
आम्ही तुमच्या उजेडं राज्य करूं ॥

तुमची पुण्यपरंपरा, तिच्या प्रकाशात आम्हीं पावलें टाकूं.

पूर्वी लहानपणीं लग्नें होत. पतीचे धाकटे भाऊ भावासारखेच वाटत. कांहीं हवं असलें तर दिराजवळ मागायाचें. वैनीबाई भावोजींस म्हणते :

भावोजी हो दिरा माझ्या मनींचें जाणावें
माझ्या वेणींतलें आणावें गंगावन ॥
भावोजी हो दिरा माझ्या मनींचें एक करा
दारीं बाग पेरा द्राक्षियांची ॥

सासरीं किती सुख असलें तरी माहेरची आठवण यावयाचीच. माहेरच्या वर्णनाच्या ओंव्या अति सहृदय आहेत. आई म्हणते :

माहेरा आलीस रहावें चार मास
येऊं दे थोडें मांस अंगावरी ॥

आईला मुलगी सुकून गेलेलीच दिसायची. माहेराहून कोणी येईल याची सासुरवाशीण वाट पहात असते :

पाऊस पाण्याची धरणी माय वाट पाहे
तशी मला आस आहे माहेराची ॥

माहेरचा रस्ता कितीहि वाईट असला तरी तो मृदु वाटतो. सासरचा कितीही चांगला असला तरी वाईट असतो :

माहेरच्या वाटे मऊ गार हरीक दाटे
सासरच्या वाटे टोंचती कुचकुच काटे ॥

हरिकांचें गवत थंडगार व मऊ असतें. माहेरीं गेल्यावर आई म्हणते, "दुधावरची साय घे, कल्मी आंबा ग्वा, लौकर उठूं नको, नीज अजून." परंतु माहेरींहि ती काम करते.

जाईन माहेरीं वाप्पाजी घरा
घुसळीन डेरा अमृताचा ॥

माहेरीं भावांजवळ गोष्टी सांगते, आईच्या हातचें गोड जेवण जेवते. माहेरचें पाणीहि अमृतासारखें लागतें :

जेवण मी जेवीं जेवण जेवल्यें पोळीचें
पाणी माहेरच्या गांवीचें गोड लागे ॥

माहेरीं गेल्यावर तिला जणुं पवित्र तीर्थक्षेत्रीं आल्यासारखें वाटतें.

बाप तो ईश्वर मायबाई काशी
नंदी आहे पायांपाशीं भाईराया ॥

शेजारीणबाईसंबंधींच्या ओंव्याहि मोठ्या समर्पक व गोड आहेत. पुष्कळसें सुखदुःख शेजारीं माणसें कशीं असतात यावर अवलंबून असतें. माहेराहून आलेली, सासरीं कोणी ओळखीचें नाहीं. अशा वेळेस शेजारीणबाई जर चांगली असली तर किती आधार वाटतो :

शेजारिणी बाई तुझा शेजार चांगला
नाहीं मला आठवला मायबाप ॥
शेजारिणी बाई धन्य तुझ्या शेजाराची
सय नाहीं माहेराची बारा वर्षें ॥

माहेराला आसावलेली सासुरवाशीण शेजीला म्हणत्ये :

शेजारिणी बाई माझी वेणी हो घालावी
आईच्या हातांची आठवण मज द्यावी ॥

"आई केंस तडतडूं न देतां हलक्या हातानें वेणी घाली. तशी तुम्ही घाला" असें प्रेमार्थ भुकेलेली ती म्हणते. परंतु शेजी नेहमींच चांगली वागत्ये असें नाहीं :

शेजीच्या घरीं गेल्यें शेजी बोलली रागानें
कोंवळें मन माझें नेत्र भरले पाण्यानें ॥

गर्विष्ठ शेजीला ती म्हणते :

शेजारिणी बाई , नको करूं गर्व फार
रोज ग बघत्यें दिव्याखालीं अंधकार ॥

केळीचीं पानें मऊ असतात तों फाटत नाहींत. परंतु तीं कठोर टरटरीत झालीं कीं वाऱ्यानें फाटतात : शेजीबाई, मृदु स्वभावाची रहा, ताठ नको होऊं

शेजारिण बाई गर्वानें दाटली
पानें केळीचीं फाटलीं वारियानें ॥

शेजारच्या बायका कधीं प्रेमानें भाजी वगैरे देतात. परंतु भांडण झालें म्हणजे तें सारें काढतात.

शेजीनें दिली भाजी दिली अंगणांत
काढी भांडणांत वारंवार ॥

परंतु नेहमीं शेजीच चुकत्ये असें नाहीं. स्वतःचीहि चूक असते. शेवटीं भांडणें मिटतात. पुन्हा एक होतात :

नीळ घे गूळ घे विसर मागील भांडण
शेजी आतां हें अंगण तुझें माझें ॥
शेजारिणी बाई एका दारीं दोघी वागूं
माझी मैना तुझा राघू खेळतील ॥

आपलीं दोघींचीं मुलें एकत्र खेळतील. प्रेमानें नांदूं.

शेजीच्या ओंव्यांहून मैत्रिणीसंबंधींच्या ओंव्या अधिकच सुंदर आहेत. लहानपणच्या मैत्रिणी एकदां लग्न झालें म्हणजे थोड्याच पुन्हा भेटणार? पत्र कोण लिहिणार? आधीं त्या वेळेस लिहिता येत नसे, आणि लिहितां येत असलें तरी लिहिण्याची चोरी :

आपण मैत्रीणी जाऊं ग बारा वाटे
जसे नशिबाचे फांटे फुटतील ॥
आपण मैत्रिणी पुन्हा भेटूं कधीं
आठवूं मनामधीं एकमेकी ॥
वारियाच्या संगें आपण पाठवूं निरोप
पोंचतील आपोआप मैत्रीणींला ॥

मैत्रिणी एकदां गेल्या म्हणजे कोठें सिंहस्थांत, कन्यागतांत किंवा आषाढी कार्तिकीला यात्रेंत भेटावयाच्या :

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत देशोदेशीं
आषाढी एकादशी भेटी झाल्या ॥

कोणी जाणारा येणारा असला तर मैत्रिणीला माझें दुःख सांगूं नका असें ती म्हणते :

जीवाला माझ्या जड नका सांगूं एकाएकीं
घाबरी होईल सखी शांताताई ॥

माझ्या रडकथा कशाला तिला सांगतां ! सांगायच्याच झाल्या तर हळूहळू सांगा. ती फार कोंवळ्या मनाची आहे. दूर पडलेल्या मैत्रिणीचें पत्र आलें तर ती अर्धी भेटच जणुं झाली :

दूरच्या देशींची काळी रेघ आली
अर्धी भेट झाली मैत्रिणीची ॥

पुष्कळ वर्षांनीं जर कधीं लहानपणच्या मैत्रिणी माहेरीं भेटल्या तर किती आनंद ! त्या एकमेकींना म्हणतात :

तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एका ताटीं दोघी जेऊं मनूबाई ॥
तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एका घोटें पाणी पिऊं मनूबाई ॥

मैत्रिणी मनें मोकळीं करतात. सासरचीं सुखदुःखें बोलतात. त्यांच्या त्या बोलण्याचे वेळेस दुसरें तिसरें कोणी त्यांना नको असतें. तो तटस्थ दिवाहि नको वाटतो :

आपण गूज बोलूं कशाला हवा दिवा
आहे चांदण्याची हवा शांताताई ॥

मैत्रिणीला ती म्हणते, "काय सांगूं मी ? सगळीकडे तेंच. पळसाला कोठें गेलें तरी तीन पानें. आमच्या घरीं कधीं सुखाची, प्रेमाची पूर्णिमा, तर कधीं दुःखाची भांडणाची अवस असते :

कधीं उजळे पुनव कधीं काळी ग अवस
मैत्रिणी काय सांगू मिळे सुधा मिळे वीख ॥

संसार म्हणजे सुखदुःखांचे मिश्रण. अमृताचे व विषाचे पेले. घरांत पतीबरोबर कधीं प्रेमाला रंग चढतो, तर कधीं भांडण होऊन अबोले निर्माण होतात. मैत्रिणीला ती म्हणते, " आपण आधणाच्या पाण्यांत भात शिजवितो. मी रागाने फणफणणाऱ्या पतीच्या सहवासांतहि प्रेम समाधान पिकवितें " :

आधणाचें पाणी त्यांत भात शिजवीतें
रुसवे फुगवे त्यांत सुख पिकवीतें ॥

किती समर्पक दृष्टान्त ! एखादी मैत्रीण म्हणते, " माझा पति म्हणजे लाखांतील माणिक : "

शत ग जन्मांची पुण्याई आली फळा
माझ्या कुंकवाची कळा सूर्यावाणी ॥
लाखांत एखादा तसा सखी माझा पती
अनुरक्त परी व्रती भाग्य माझें ॥

पतीचें प्रेम आहे मजवर, परंतु तें प्रेम संयमी आहे. त्या प्रेमांत पावित्र्य आहे. परंतु दुसरी एखादी सांगते :

रूप ना लावण्य सोडीना कधीं माडी
करीना नासाडी जीवनाची ॥
रात्र ना दिवस चंदन झेलीला
विळखा मारून राहिला साप मेला ॥

असे कांहीं अमर्याद व विषयासक्त पति असतात. दुःखाने ती सती म्हणते :

समुद्राच्या कांठीं मोतीं पोवळ्याच्या वेली
दैवाची उणीव कडू वेल हातीं आली ॥

जगांत का थोडे चांगले तरुण होते ? परंतु माझ्या नशिबीं असेंच रत्न यायचें होतें ! ती मैत्रिणीला म्हणते, " असे आहे तरीहि मी प्रेम देत्यें. परंतु त्यांना कांहीं नाहीं. ना प्रेम, ना माया : "

जीवाला देत्यें जीव जीव देऊन पाहीला
पाण्यांत पाषाण अंतीं कोरडा राहीला ॥

फोडीलें चंदन त्याच्या केल्या बारा फोडी
स्त्रियांची जात वेडी पुरुषांना माया थोडी ॥

किती हृदयभेदक आहेत ह्या ओव्या.

पुष्कळ वर्षांनीं भेटलेल्या मैत्रिणींना परत जायचें असतें सासरीं. त्या शेवटचें रडून घेतात :

गळां घालूं गळा ये ग रडूं पोटभरी
पुन्हां जायचें सासरीं चारां दिशीं ॥

त्या एकमेकींना धीर देतात. अवसेची पुनव होईल सांगतात.

नको ग रडूं गडे होईल सारें भलें
अवसेचें काळें कोठें राहे ॥

संसारांत नाना दुःखें. परंतु त्यांत पोटच्या बाळाचें मरण. त्या दुःखाला सीमाच नाहीं. आई मुलीला म्हणते :

पुरे हो रडणें धीर ना सखी सांडी
शोभेल पुन्हां मांडी तान्हेबाळानें ॥
नको नको रडूं पुन्हा कळी ग फुलेल
पुन्हा पाळणा हलेल तुझ्या घरीं ॥
आंबे मोहरती सारे कोठें ग फळती
फळती तितुके ना पिकती किती सांगूं ॥

आजोळच्या कौतुकाचें वर्णन आहे. परंतु आई मुलाला म्हणते " मामाकडे बोलाविल्याशिवाय जाऊं नये :

मामाच्या रे घरा नको जाऊं लडालडा
येऊं दे गाडी घोडा गोपूबाळा ॥
मामाच्या रे घरा नको जाऊं कामावीण
येऊं दे बोलावणं गोपूबाळा ॥

गांवांतल्या गांवांत जर सासर-माहेर असलें तर मजा. लहानपणीं लग्न झालेलें असावें. मग त्या लहानशा बहिणीला आणण्यासाठीं मोठ्या बैलांची गाडी कशाला? लहान भाऊ लहान बहिणीला आणण्यासाठीं वासरांच्या गाडीनें जात :

गांवांतल्या गांवांत उषाताईचें सासरें
गाडिला जुंपिलीं वांसरें भाईरायांनीं ॥

कधीं कधीं भावजया भावजया भांडतात. हीं भाडणें पुष्कळवेळां लहान मुलांवरून असावयाचीं. त्या गोड बाळाला तीं भांडणें समजतहि नाहींत :

धाकटी वैनी मोठी वैनी भांडती कडाकडा
मध्यें साखरेचा खडा गोपूबाळ ॥

गांवात लग्नें असावींत. माहेरीं आलेली नणंद वैनीस म्हणते :

लगीनसराई कापडाची महागाई
नेस तूं ग वैनीबाई पीतांबर ॥

अशा रीतीनें वैनीला नणंदाबाई आनंदवितात. लेकी सुना घरांत आल्या म्हणजे म्हातारबाईला कोण समाधान. ती म्हणते :

लेकी झाल्या लोकी सुना झाल्या लेकी
हातींचें काम घेती मायबाईच्या ॥

स्वतःच्या मुली परक्याच्या झाल्या. परक्याच्या मुली सुना होऊन घरच्या सारख्या झाल्या. सासूबाईना त्या आता काम करूं देत नाहीत. भाग्याची म्हातारी आजीबाई आता नातवंडे पंतवडें खेळवते :

नातवंडें पंतवंडें भरली ओसरी
दैवाची बैसली आजीबाई॥
नातवंडांची आजी पंतवंडांना दूध पाजी
दैवाची आहे माझी आजीबाई ॥

असें एकत्र कुटुंबपद्धतींतील हे वर्णन आहे. घर म्हणजे जसें गोकुळ. मुलांबाळांनीं, लेकीसुनांनीं, गडीमाणसांनीं गजबजलेलें. भांडणें तंडणे आहेत. परंतु त्यांतहि शेवटीं संयम बेऊन सारें पुन्हा गोड व्हायचें, समाधान मिळावयाचें, असो. आतां तुम्ही प्रत्यक्षच त्या ओंव्या वाचा :

सुखदुःखाचे अनुभव : ओंव्या

सासरीं सासुरवास माहेरीं माहेरवास
सत्तेचा परी घास सासऱ्यास १

सासरचे बोल   कडु कारल्याचा पाला
गोड बोलून दिली मला   बाप्पाजींनीं   २
सासरचे बोल   जसे कारल्याचे वेल
गोड कधीं का होतील   कांहीं केल्या   ३
सासरचे बोल   जशा रेशमाच्या गांठी
मैल कर माझ्यासाठीं   भाईराया   ४
सासरचे बोल   जशा रेशमाच्या गांठी
माने बसल्या न सुटती   कांहीं केल्या   ५
सासरचे बोल   जसा वळचणीचा वांसा
लागतो ठसाठसा   येतांजातां   ६
सासरचे बोल   जसे पाण्याचे शितोंडे
पहावें माझ्याकडे   भाईराया   ७
सासरचे बोल   कडू काडेकिराईत
जरी नाहीं गिळवत   गोड मानी   ८
सासरचे बोल   कडू विषाचे ग प्याले
तुझ्यासाठीं गोड केले   मायबाई   ९
सासरचे बोल   जसे निवडुंगाचे घोंस
जातीवंताच्या मुली सोस   उषाताई   १०
सासरचे बोल   जसे मिरियांचे घोंस
शीलवंताच्या ग लेकी   तूं सारें सुखें सोस   ११
सासरचे बोल   भाऊ ऐकतो चोरोनी
नेत्र आले ग भरोनी   भाईरायाचे   १२
दीर बोलती दीरपणीं   नणंदा बोलती टाकूनी
वाग पायरी राखूनी   उषाताई   १३
सासूचा सासुरवास   नणंदाबाईची जाचणी
कशी कोमेजून गेली   माझी शुक्राची चांदणी   १४
सासूचा सासुरवास   रडवी पदोपदीं
लेक थोराची बोलेना   कोणाशीं परी कधीं   १५

बापें दिल्या लेकी कामाच्या खळाळयाला
हिरवी लवंग मसाल्याला चला कुटूं १६
बापें दिल्या लेकी वाटेवरल्या गोसाव्याला
पालखींत बैसायाला दैव तिचें १७
बापें दिल्या लेकी नाहीं पाहिलें घरदार
पाहणार परमेश्वर दुसरें कोण १८
बापें दिल्या लेकी नाहीं पाहिलें धनबीन
एक पाहिलें निधान कुंकवाला १९
बापें दिल्या लेकी आपण बसले सुखें ओटीं
मायेला चिंता मोठी वागण्याची २०
माझे ग मायबाई नको करूं माझा घोर
रत्न दिलेंस तूं थोर लेकीहातीं २१
बाप्पाजी हो बाप्पा मी तुमच्या पोटींची
मला कोणत्या गोष्टींची चिंता नाहीं २२
बाप्पाजी हो बाप्पा आम्ही तुमच्या कीं पोटा
लेकासारखाच वांटा आम्हां द्यावा २३
चंदनासारखी देह मी झीजवीन
लेक तुमची म्हणवीन बाप्पाराया २४
चंदनासारखी देह घालीन करवतीं
तुमच्या नांवासाठीं बाप्पाजी हो २५
हवलाहि बोल मला लागूं न देईन
लेक तुमची म्हणवीण बाप्पाराया २६
माझे ग मायबाई नका करूं माझी चिंता
दिलीस भाग्यवंता लेक तुझी २७
सासुरवाशिणीचें तोंड कां कोमेजलें
कोण कडू हो बोललें उषाताईला २८
भूक लागे माझ्या पोटा परवंटा देत्यें गांठीं
तुमच्या नांवासाठीं बाप्पाजी हो २९

लेकीचा हा जन्म देव घालून चूकला
बैल घाण्याला जुंपला जन्मवेरी ३०

स्त्रियांचा हा जन्म नको घालूं सख्या हरी
परक्याची ताबेदारी जन्मवेरी ३१

स्त्रियांचा हा जन्म नको घालूं सख्या हरी
रात्र ना दिवस परक्याची ताबेदारी ३२

सासुरवाशिणी तूं ग वाड्यांतला बैल
कधीं रिकामी होशील उषाताई ३३

नाचण्यांचा कोंडा नाहीं कशाच्या काजाकामा
मुलगीचा जन्म रामा देऊं नये ३४

सकाळीं उठून काय म्यां काम केलें
वृंदावन सारवीलें तुळशीचें ३५

सकाळीं उठून काम सडा सारवण
दाराशीं राहूनी उभे देव सूर्यनारायण ३६

सकाळीं उठून गायीच्या गोठ्या जावें
पवित्र नांव घ्यावें गोविंदाचें ३७

सकाळीं उठून लागल्यें कामाला
माझा निरोप रामाला नमस्कार ३८

सकाळीं उठून मुख पाहावें गायीचें
दारीं तुळशीमाईचें वृंदावन ३९

सकाळीं उठून देवापुढें सारवीलें
रांगोळीनें काढीयेलें रामनाम ४०

सकाळीं उठून सडा घालूं गोमूत्राचा
माझ्या ग कंथाचा वाडा आहे पवित्राचा ४१

सकाळीं उठून काम करित्यें घाईघाई
माझ्या ग दारावरनं मंदिराची वाट जाई ४२

सकाळीं उठून सूर्याला हात जोडी
कपाळीं रेघ ओढी कुंकवाची ४३

सकाळीं उठून कामधंद्याला लागल्यें
सूर्याला विसरल्यें नमस्कार ४४

सकाळीं उठून सूर्याला नमस्कार
मग करीत संसार उषाताई ४५

मला शिकवीलें वयाबाई माउलीनं
असें उभं राहूं नये परक्याच्या साउलीनं ४६

मी ग शिकलेली वयाबाईच्या शाळेला
काम आपुलं करावं सदा वेळच्या वेळेला ४७

माळ्यानें मळ्यांत पेरीलें उगवलें
माय ग माउलीनें शिकवीलें कामा आलें ४८

मला शिकवीलें बाप्पाजी ज्ञानवंता
भरल्या पाणवठा जाऊं नये ४९

मला शिकवीलें माय त्या माउलीनें
परक्याच्या साउलीनं जाऊं नये ५०

दळण सडण नित्य माझें ग खेळणं
माझ्या मायेनें वळण लावीयेलें ५१

दळण मी दळीं माझ्या बाह्या लोखंडाच्या
माय ग माउलीनं मुळ्या चारिल्या वेखंडाच्या ५२

दळण सडण नित्य माझें ग खेळणं
दूर पाणीयाला जाणं अवघड ५३

दळण दळतांना अंगाच्या झाल्या गंगा
माय ग माउलीनें मला चारिल्या लवंगा ५४

दळण दळावें जसा चंदन खिसावा
माउलीला ग पुसावें कसा परदेश कंठावा ५५

नाकींच्या नथीला नको लावूं टीकफुली
आपण गृहस्थाच्या मुली उषाताई ५६

परक्े पुरुषाचा नये घेऊं कातचुना
आपण गृहस्थाच्या सुना वैनीबाई ५७

परके पुरुषाशीं नये बोलूं एकाएकीं
आपण गृहस्थाच्या लेकी उषाताई ५८
किती मी सांगूं तुला एवढा पदर घे अंगावर
परक्या ग पुरुषाची नजर असते दूरवर ५९
किती तूं नटशील एवढें नटून काय होतें
रूप सुंदर कोठें जातें उषाताई ६०
सोनाराच्या शाळे खुट्ट खुट्ट वाजे
नवा बिंदीपट्टा साजे वैनीबाईला ६१
पायांत तोरड्या नवी नवरी कोणाची
सखा शाळे जातो त्याची गोंविंदबाळाची ६२
हातींच्या पाटल्या मागें पुढें सारी
बोटांना जागा करी उषाताई ६३
हातीं मोट पाटल्या हातरीच्या वांकी
आपण गृहस्थाच्या लेकी उषाताई ६४
आले हो वैराळ बसूं घालावा कांबळा
चुडा भरावा जांभळा उषाताईला ६५
आले हो वैराळ बसूं घालावी घोंगडी
चुडा भर नागमोडी सूनबाई ६६
आले आले पटवेकरी पटवाया कांहीं नाहीं
पटव सूनबाई तुझ्या पेट्या ६७
आले आले पटवेकरी पटवाया काय देऊं
बाजूबंदा गोंडे लावूं सूनबाईच्या ६८
आले आले पटवेकरी नको घेऊं मुली छंद
पटव बाजूबंद सूनबाई ६९
आले आले पटवेकरी नको घेऊं मुली चाळा
पटव तुझ्या माळा उषाताई ७०
माझ्या अंगणांत सासुबाईचा ठेवारेवा
सीते सारख्या आम्ही जावा चौघीजणी ७१

गोटपाटल्यांच्या या मुली ग कोणाच्या
माझ्या ग मायबाईच्या लेकीसुना ७२
घराची घरस्थिति काय पाहशी परक्या
लेकीसुना त्या सारख्या माझ्या घरीं ७३
लेकी-सुना घेऊन नको बसूं तूं अंगणीं
दृष्ट लागेल म्हणूनी अक्काबाई ७४
माझ्या दारावरनं हत्ती गेले एकदोन
पालखींत लेकसून मायबाईची ७५
माझ्या अक्काबाईची वडील सून कोण
कारल्याची खूण शांताबाई ७६
सासूबाई तुम्हीं एक हो बरें केलं
कपाळीचें कुंकू रत्न माझ्या हातीं दिलं ७७
सासूचा सासुरवास सारा मनांत गिळीतें
कंथाशीं हांसते उषाताई ७८
माझें सारें दुःख मी ग मनांत ठेवीन
कंथाला पाहून गोड गोड मी हांसेन ७९
होवो माझें कांहीं मला नाहीं त्याची पर्वा
माझा कंथ ग रहावा आनंदांत ८०
होवो माझें कांहीं मला नाहीं त्याची चिंता
मिळूं दे ग माझ्या कंथा समाधान ८१
होवो माझें कांहीं मला नाहीं त्याचें दुःख
माझ्या कुंकवाला मिळूं दे ग परी सुख ८२
आंतून जळते मनांत रडते
परी वरून हांसते उषाताई ८३
पावसावांचून पीक नाहीं जमिनीला
कंथा ग वांचून सुख नाहीं कामिनीला ८४
पावसावांचून कसा भरारेल मळा
कंथा ग वांचून कामिनीला नाहीं कळा ८५

सुनेला सासुरवास नको करूं माझे आई
आपल्या घरीं चाफा परक्याची आली जाई ८६
सुनेला सासुरवास नको करूं माझे गंगा
आपल्या घरीं चाफा परक्याची आली रंभा ८७
जांवयाची जात जसा पेटाऱ्यांत्ला नाग
त्याज्या मर्जीनें तूं वाग उपाताई ८८
जांवयाची जात जात खायाची जायाची
पुत्राची ग बोली अस्थि गंगेला न्यायाची ८९
जांवई देइल मान जाऊन बैसेल लोकांत
आपला ग पुत्र पाणी घालील तोंडांत ९०
जांवयाची जात माजोरी मस्तवाल
आतां मी उपाताई तुझ्यासाठीं आल्यें काल ९१
जांवयाची जात रागीट तामसी
त्याच्या मर्जीनें वागसी उपाताई ९२
भ्रताराचा राग जसा त्रिस्तव इंगळ
त्याची मर्जी तूं सांभाळ उपाताई ९३
देवाच्या देऊळीं नंदीला घाली माळ
मागतें तान्हेंबाळ उपाताई ९४
शिवाची केली पूजा नंदीला कोरा शेला
पुत्रासाठीं नवस केला उपाताईनें ९५
देवाच्या देवळीं पुत्राची फळ-वाटी
शालूची कर ओटी उपाताई ९६
वडाच्या झाडाला सदा प्रदक्षणा घालते
तान्हेबाळाला मागते उपाताई ९७
तिन्ही ग त्रिकाळ पूजा करिते गायीची
आस तान्ह्या ग बाळाची उपाताईला ९८
देवाच्या देऊळीं सहज गेल्यें होत्यें काल
प्रसाद दिला मला दोन मोतीं एक लाल ९९

देवाच्या देऊळीं सहज गेलें माझ्याऱ्यांत
प्रसाद दिला मला दोन मोतीं अंगठ्यांत १००

देवाच्या देऊळीं उभी मी केव्हांची
वाट बघतें ब्राह्मणाची पूजेसाठीं १०१

अश्वत्थाचा पार कुणीं ग बांधीला
पुत्रासाठीं नवस केला उषाताईनें १०२

पिंपळा प्रदक्षणा कोण घालीते एकली
आहे पुत्राची भुकेली उषाताई १०३

नवस मीं केला अंबाबाईला पाळणा
पुत्र होऊं दे खेळणा उषाताईला १०४

देवाच्या देऊळीं पुत्रांचें पर्वत
एक यावा हो त्वरित उषाताईला १०५

नारायण देवाजीचा आईत होतें जामदारखाना
सांपडला मोतीदाणा गोपूबाळ १०६

नारायण देवाजीचा झाडीत होतें पलंगपोस
सांपडला मोतींघोस गोपूबाळ १०७

लाखावरी सावकार तुझ्या माडीला आरसे
पोटीं नाहीं पुत्रफळ झाले द्रव्याचे कोळसे १०८

लाखावरी सावकार तुझ्या ओसरी दिवा जळे
पोटीं नाहीं पुत्रफळ तुझ्या ओटीवर कोण खेळे १०९

वाजंत्री वाजती कोणत्या आळीला
ताईबाई सावळीला न्हाण आलें ११०

देवाच्या देऊळीं मोकळ्या केसांची
न्हालेल्या दिवसांची उषाताई १११

पहिल्यानें न्हाण न्हाण आलें तें आजोळीं
मखराला जाळी मोतीयांची ११२

पहिल्यानें न्हाण हिरव्या साडीवरी
मखर माडीवरी घालतात ११३

पहिल्या न्हाणाची सासु करीतसे हौस
सखे मखरीं तूं बैस उषाताई ११४

पिंवळें पातळ साळ्याला सांगीतलें
न्हाण आलें आईकीलें उषाताईला ११५

केळी कंडारल्या तेथें कां ग उभी
पहिल्या न्हाणाजोगी उषाताई ११६

पहिलें न्हाण आलें आलें तें सासरा
केळी धाडिल्या उशीरा मखराला ११७

पहिल्यानें न्हाण आलें हांसतां खेळतां
मखर गुंफितां रात्र झाली ११८

पहिल्यानें गर्भार हिरवा शालू घेऊं
बागेमध्यें नेऊं उषाताईला ११९

पहिल्यानें गर्भार नारळी हिचें पोट
डाळींबी नेस चीट उषाताई १२०

पहिल्यानें गर्भार आली माहेराला
आनंद मनीं झाला मायबापां १२१

पहिल्यानें गर्भार औषधें ठेवा घरीं
बाळी आहे सुकूमारी उषाताई १२२

हिरव्या खणासाठीं रुपया सारीला
चोळी भर्भार नारीला उषाताईला १२३

पहिल्यानें गर्भार कंथ पुशीतो आडभिंती
तुला महिने झाले किती उषाताई १२४

पहिल्यानें गर्भार कंथ पुशीतो गोठ्यांत
हिरवें डाळिंब ओठांत उषाताईच्या १२५

गरभार नारी गर्भच्छाया तोंडावरी
हिरवी चोळी दंडावरी उषाताईच्या १२६

गरभार नारी उकाडा होतो भारी
झोपाळा बांधा दारीं अप्पाराया १२७

पहिल्यानें गर्भार डोहाळे धाड मला
माझ्या बागेचे पेरू तुला उषाताई १२८

तीनशें साठ पाट काढीले कारणाला
तुझ्या डोहाळ जेवणाला उषाताई १२९

डोहाळे तुला होती सांगून धाड मला
बागेचीं लिंबें तुला पाठवीन १३०

आंबे आले पाडा चिंचबाई कधीं येशी
डोहाळे पुरवीशी उषाताईचे १३१

आंबे आले पाडा पहिल्या पिकाचे
डोहाळे लेकाचे उषाताई १३२

बांगड्या भर रे कासारा हिरवा कारला
तुला नववा ग लागला उषाताई १३३

बांगड्या भर रे कासारा बांगडी हिरवी दुधार
पहिल्यानें गर्भार उषाताई १३४

सोनसळे गहूं ठेवीले कारणाला
डोहाळजेवणाला उषाताईच्या १३५

हिरव्या खणाची मला गरज लागली
गर्भिणी ऐकिली उषाताई १३६

रुपया मोडला हिरव्या खणाला
तुझ्या डोहाळजेवणाला उषाताई १३७

आणावी घोंगडी आणावें कांबळ
येईल माझी बाळ बाळंतपणा १३८

बाज करा नीट करा साफसूफ खोली
येईल माझी बाळी बाळंतपणा १३९

पहिल्यानें गर्भार नको भिऊं तूं जिवाला
तुझी काळजी देवाला उषाताई १४०

पहिल्यानें गर्भार कां ग नारी चिंताक्रान्त
उद्यां होशील पुत्रवंत उषाताई १४१

पळी पंचपात्री कुठें जातोस ब्राह्मणा
पुत्र झाला यजमाना दादारायांना १४२

पुत्र झाला म्हणून दादाराया खोता
रणका केला मोठा सोहळ्याचा १४३

पुत्र झाला म्हणती आम्हां कळलें अर्वांवरी
साखर गांवावरी वांटीयेली १४४

पुत्र झाला म्हणती आम्हां साखर नाहीं आली
पुत्र नाहीं कन्या झाली उमाताईला १४५

जोशाला बोलवा आधीं पंचांग बघावें
जातक करावें तान्हे बाळाचें १४६

पांचवी सहावी करावी आधीं पूजा
नको दृष्ट माझ्या तान्हे बाळा १४७

नातू झाला म्हणून वांटतात पेढे
मानपानासाठीं वेडे लोक होती १४८

बाळंतिणी बाई नको येऊं दारा
लागेल तुला वारा दक्षिणेचा १४९

बाळ बाळंतीण आहेत खुशाल
उमाताईच्या पतीला भाईराया पत्र घाल १५०

चला सखियांनो हळदी कुंकवाला
माझ्या ग उमाताईला भाग्याचा पुत्र झाला १५१

सोळा सोमवार केले सतरावा उजवा
रत्नाच्या पाळणीं माझ्या बाळाला नीजवा १५२

मला हौस मोठी ताईबाईला पुत्र व्हावा
बाळंतवीडा न्यावा कडीतोडे १५३

मला हौस मोठी ताईबाईला पुत्री व्हावी
बाळंतवीड्यावरी जरीची कुंची न्यावी १५४

तुम्हां घरीं ग कारणें आम्हां घरीं ग बारसं
माझं येणं होतं कसं शांताताई १५५

देवाघरचें बाळ आलें आकार घेऊन
त्याला ठेवूं नांव सखी पाळखीं घालून १५६
देवाघरचें बाळ आलें सगुण साकार
नांव ठेवा मनोहर उषाताई १५७
सवाष्णींची दाटी बाळ पाळखीं घालती
रामकृष्णाच्या म्हणती पाळण्यांना १५८
पाळखीं घालून सखीया झोंके देती
पाळणे गोड गाती आंदुळतां १५९
माझें घर मोठें केर लोटतां लोटेना
सभा बैसली उठेना गोपू बाळाची १६०
माझें घर मोठें हंडेघंगाळांचें
वडील मामंजींचें नांव मोठें १६१
माझें घर मोठें धुराचा कोंडमार
कोमेली सुकुमार उषाताई १६२
माझें घर मोठें हिंडती दारीं गडी
भरली मोठी माडी पाहुण्यानीं १६३
माझें घर मोठें पन्नास बाहालांचें
पाहुण्याउण्यांचें वावरण १६४
माझें घर मोठें पन्नास येती जाती
हातीं रुपयांची वाटी गोपू बाळाच्या १६५
मोठेमोठे लोक उठून उभे राहती
लोडाशीं जागा देती माझ्या बाळा १६६
मोठे मोठे लोक सामोरे येतात
स्वागत करितात माझ्या बाळाचें १६७
मोठे मोठे लोक सरकारें अडवीले
एक्या शब्दें सोडवीले माझ्या बाळें १६८
कचेरीच्या पुढें हिरवा कंदील डोलतो
नवा साहेब बोलतो माझा बाळ १६९

कचेरीच्या पुढें हिरवा कंदील कोणाचा
नवा साहेब पुण्याचा माझा बाळ १७०
कचेरीच्या पुढें काय गुलाबा तुझी हवा
वास घेणार गेले गांवा दादाराया १७१
बारा बैल वहाती एवढा कोण शेती
चार गांवाची ग खोती गोपू बाळाची १७२
बारा ग बैलांची दावण आली घरा
निजला जागा करा गोपूबाळ १७३
बारा बैल वहाती बाप्पाजींच्या नांगराला
जिरेसाळ डोंगराला पेरीयेली १७४
आवाज मोठा आला मोठा गाडा घडघडला
खोतीचा गल्ला आला बाप्पाजींचा १७५
बाप्पाजी काकाजी करा भाताचा व्यापार
मोत्यांचा चंद्रहार द्यावा मज १७६
मावण्यांनो तुम्ही कोंकणीचे राजे
त्यानें भाई माझे सावकार १७७
मावण्यांनो तुम्ही कोंकणीचे गहूं
अंतर नका देऊं भाईरायाला १७८
सभेमध्यें ग बसले उंच पगडी लहानथोर
सभेमध्ये माझे वीर शोभतात १७९
पशानें पायली सवाईची विढी झाली
कंठी छातीला भीडली दादारायांच्या १८०
पिकलेला अननस हिरवा त्याचा देठ
खोतांना आली भेट अप्पारायांना १८१
पाटील पट्टी करी येतील सवणीला
हिरवी शाल खोतीणीला अक्काबाई १८२
माझ्या ओटीवरी खोतापाटलांची दाटी
तुमच्या नांवासाठीं बाप्पाजी हो १८३

हातींच्या आंगठ्या कशानें झीजल्या
राशी मोहरांच्या मोजील्या गोपूबाळानें १८४

माझ्या ओटीवर चांदीचे गडवे पेले
मैत्र तुझे पाणी प्याले गोपूबाळा १८५

माझ्या ओटीवर सतरंज्या लोळती
मैत्र तुझे रे खेळती गोपूबाळा १८६

माझ्या ओटीवर कशाचा केर झाला
जाई मोडून तुरा केला भाईरायाला १८७

माझ्या ओटीवर कागदाचा केर
लिहिणार सुभेदार मामराया १८८

माझ्या ओटीवर कागद किती फाडूं
लिहिणार माझा भाऊ कारभारी १८९

अंगांत सदरा कोट पायांत कुलपी बूट
तुझ्या चालण्याची पेट गोपूबाळा १९०

लहानसा कारकून साहेबाच्या डावीकडे
पहिल्या पगाराचे तोडे उषाताईला १९१

लहानसा कारकून साहेबापुढें उभा
तुमच्या स्वारीजोगा गोपूबाळ १९२

लहानसा कारकून साहेबाला आवडला
पगार वाढवीला गोपूबाळाचा १९३

लहानसा कारकून साहेबाची खुशी
पहिल्या पगाराची ठुशी उषाताईला १९४

लहानसा कारकून बैसे साहेबाच्या कडे
पहिल्या पगाराचे पेढे वांटीयेले १९५

माझ्या अंगणांत बैसलासे हिरा
सखे तुझा ग नवरा उषाताई १९६

कचेरीच्या पुढें आंबळीचें झाड
सांवळा सुभेदार गोपूबाळ १९७

दळणाची पाटी अखंड जात्यावरी
अन्नछत्र तुझ्या घरीं गोपू बाळा १९८
कारागीरी टोपी आली दारावरी
गोपूबाळा पारावरी मोल करी १९९
शेरभर सोनें लेखणीच्या टांका
हिशोब देतो बापा गोपू बाळ २००
मंदिरीं सप्ताह भागवत चाले
बाप्पाजी तेथें गेले ऐकावया २०१
मंदिरीं सप्ताह झालासे आरंभ
मामंजी त्यांत दंग ऐकावया २०२
हरदास आले पुण्याचे वाईचे
अलोट लोकांचे जाती थवे २०३
आले हरदास राजधानीहून
ऐकाया कीर्तन संत जाती २०४
संत आले गांवा दर्शना चला जाऊं
घरीं नका कथा राहूं सखी सांगे २०५
संत आले गांवा चला त्यांची करूं सेवा
हेत माझा पुरवावा एवढा कीं २०६
दागीना मागत्यें म्हणून म्हणतां वेडी
कोण माझी हौस फेडी तुम्हांवीण २०७
काळी चंद्रकळा घेऊन मला द्यावी
हौस माझी पुरवावी तुम्ही कंथा २०८
काळी चंद्रकळा शोभेल गोऱ्या अंगा
म्हणाल आली रंभा स्वर्गांतून २०९
नको हो पैठणी नको मला शालू शेले
भाळ असो भरलेलें कुंकवानें २१०
नको मज बिंदी नको तो चंद्रहार
पुरे एक अलंकार मंगळसूत्र २११

दागिना मागत्यें एक आज तुम्हांपाशीं
जन्मोजन्मीं ठेवा द्यसील या पायापाशीं २१२

दागिना मागत्यें कंथा नाहीं म्हणूं नका
पत्नी प्रेमाची भुकेली नको तिला पैसा रुका २१३

दागिना मागत्यें परखीला माना मात
कंथा आपण साधूं या संसारांत परमार्था २१४

देशील रे देवा देशील तें थोडें
मी मागतें रोकडें हळदीकुंकू २१५

पुतळ्यांची माळ पडते भिंन्यांवरी
कंथाच्या राज्यावरी उषातमई २१६

आयुष्य मी चिंतीं सासुबाईच्या ह्या नोरी
माझ्या कुंकवाची चिरी जन्मवेरी २१७

देई देवा मज देशील तितुकें पुरे
अक्षय माझे चुडे जन्मवेरी २१८

देई देवा मज संततीला सोनें
विश्रांतीला बाळ तान्हें मांडीवरी २१९

देई देवा मज हळदीचें तेज
कुंकवाचें राज्य जन्मवेरी २२०

देवाच्या देऊळीं उभी मी जागत्यें
आयुष्य मागत्यें चुडेयांना २२१

माझे हे कीं चुडे वज्रीं घडवीले
साक्ष ठेवीयेले चंद्रसूर्य २२२

माझे हे कीं चुडे बत्तीस चंदांचे
तेतिस कोटी देवाजीचें आशीर्वाद २२३

चुडेयांच्या बळें न भीं कवणाला
लंकेच्या रावणाला देईन जाप २२४

माझे चुडेयांचें सोनें आहे सुरतेचें
वडिलांच्या पारखीचें दादारायांच्या २२५

माझे चुडेयांचें सोनें बरफीची वडी
गारख्यांना शालजोडी बाप्पाजींना २२६

सासुरवाशिणीचें तोंड दिसे हंसतमुख
तिला भ्रताराचें सुख उषाताईला २२७

गळ्यांत मंगळसूत्र गळा दिसे तालेदार
कंथ तुझा सुभेदार उषाताई २२८

काळी गळेसरी देवानें मला दिली
भूषणासाठीं केली सोनीयाची २२९

आमच्या वैनीबाई गंगाबाई कोठें गेल्या
उन्हानें कोमेजल्या जाईजुई २३०

भोळा कीं भ्रतार माझ्या उषा ग बाईचा
तिनें पिंपळ दारींचा पूजायेला २३१

शेजी देई फूल सखी घाली ना केसांत
आपुल्या कंथाच्या नेऊन देतसे-हातांत २३२

शेजी देई फूल सजवाया वेणी
नेऊन देतसे निज कंथाला कामिनी २३३

कंथ ग रुसला कशानें समजवावा
हातानें विडा द्यावा उषाताई २३४

भ्रताराचा राग दुधासारखा उतू गेला
हंसूनी शांत केला उषाताईनें २३५

तोंडांत तोंड घाली राघूची लाल चोंच
आवडीची मैना तूंच उषाताई २३६

तोंडांत तोंड घाली उषाबाई वेडी
आली राघवाची उडी दादारायांची २३७

दादाराया घोड्यावर वयनीबाई माडीवरी
तेथून खुणा करी विड्यासाठीं २३८

तांबडें पागोटें बांधीतो सोडीतो
राणीला खुणावीतो दादाराया २३९

माडीखालीं माडी माडीखालीं झरा
नेथें तोंड धुतो हिरा उषाताईचा २४०

माडीखालीं माडी माडीला चंदन ताटल्या
नवकीं तुझ्या पाटल्या उषाताई २४१

माडीखालीं माडी माडीखालीं शिडी
पुतळी आहे जाडी उषाताईची २४२

भ्रताराची सेवा काय करीतां चुकली
पायां पडतां देखली उषाताई २४३

भ्रताराची सेवा करावी आदरानें
पाय पुशी पदरानें उषाताई २४४

भ्रतार पुसतो कोठें गेली प्रियसखी
मागें उभी हंसतमुखी उषाताई २४५

भ्रतार पुसतो कोठें गेली राणी राधा
हंसत मुख सदा उषाताईचें २४६

कंथ विचारीतो राणी वल्लभा कोठें गेली
नंदादीपा तेल घाली उषाताई २४७

कंथाची ग खूण दोघींच्या मधून
देत्ये सुपारी शोधून उषाताई २४८

चिकणी सुपारी तुझ्या कंथाला आवड
दिवा घेऊन निवड उषाताई २४९

चिकणी सुपारी दादारायांना लागली
वारा घालतां भागली उषाताई २५०

पांचपानी खाई विडा त्याची बत्तीशी रंगली
त्याची सुरत चांगली गोपूबाळाची २५१

पांचपानी खाई विडा डेखापासून लावी चुना
बापापरीस लेक शहाणा गोपूबाळ २५२

रात्रीची चांदणी जाते कापुराला
विडा देत्यें चतुराला उषाताई २५३

दिवाणपर्शी जातां   वैरी पाहती तोंडाकडे
माझ्या ग कंथाच्या   विड्याला रंग चढे   २५४
टिचकी वाजवीतो   खिडकी उघडीतो
राणीला खुणवीतो   गोपूबाळ   २५५
काळी चंद्रकळा   ठेवुन ठेवून नेसावी
कुंकवाची चिरी   माझ्या जन्माला असावी २५६
काळी चंद्रकळा   ठेवुन ठेवून नेसावी
साऱ्या जन्माला असावी   माझ्याई   २५७
काळी चंद्रकळा   पदरीं मोतीजाळी
नेसली सायंकाळीं   उमाताई   २५८
काळी चंद्रकळा   कन्हेरी कांठाची
बुधवार पेठेची   आणीयेली   २५९
काळी चंद्रकळा   पदरीं रामबाण
नेसली सूर्यपान   उमाताई   २६०
काळी चंद्रकळा   जशी काजळाची वडी
त्याची आज घडी मोडी   उमाताई   २६१
काळी चंद्रकळा   ठेऊन ठेऊन नेसावी
साऱ्या जन्माला पुरवावी   उमाताई   २६२
काळी चंद्रकळा   नेसतां लागे मऊ
भूषणाजोगे भाऊ   राज्यधर   २६३
काळी चंद्रकळा   कशी नेसूं मी एकटी
माझी वहीण धाकुटी   आहे घरीं   २६४
काळी चंद्रकळा   धुवुन धुऊन वीटली
माझी हौस ग फीटली   उमाताईची   २६५
काळी चंद्रकळा   धुऊन धुऊन झाला येळा
रुपये दिले साडेसोळा   बाप्पाजींनीं   २६६
काळी चंद्रकळा   धुऊन धुऊन झाला कचरा
रुपये दिले साडेसतरा   काकारायांनीं   २६७

काळी चंद्रकळा ठेवीली भूईवरी
रुसली आईवरी उषाताई २६८

काळी चंद्रकळा ठेवीली बाकावरी
रुसली काकावरी उषाताई २६९

काळी चंद्रकळा ठेवीली दारावरी
रुसली दीरावरी उषाताई २७०

काळी चंद्रकळा ठेवीली जात्यावरी
रुसली आत्यावरी उषाताई २७१

काळी चंद्रकळा ठेवीली खुंटीवरी
रुसली कंथावरी उषाताई २७२

काळी चंद्रकळा ठेवीली मापावरी
रुसली बापावरी उषाताई २७३

काळी चंद्रकळा दोन्ही पदरीं रामसीता
नेसली पतिव्रता उषाताई २७४

काळी चंद्रकळा जसें काजळाचें बोट
घेणाराचें मन मोठं दादारायाचें २७५

काळी चंद्रकळा जसें रात्रींचें गगन
घेणाराचें मोठें मन दादारायांचें २७६

मला हौस मोठी जरीच्या पातळाची
पेठ धुंडिली साताऱ्याची मामारायांनीं २७७

मला हौस मोठी गोटापुढें ग तोड्याची
काळी चंद्रकळा चोळी धोतरजोड्याची २७८

गोटपाटल्याची घडणं साताऱ्याची
लाडकी भ्रताराची उषाताई २७९

हातीं गोटपाटल्या मागें पुढें सारी
तापत्या चोळीवरी बाजूबंद २८०

हातीं कांकणपाटल्या जवे दोरे गजरे गोठ
सुभेदारिणी तुझा थाट उषाताई २८१

कशीदाची चोळी अंगीं झाली तंग
सखी चवळीची शेंग उषाताई २८२
मोठेमोठे डोळे हरिणीबाईचे
तसे तुझ्या रे आईचे गोपूबाळा २८३
ठुशाटीकांखालीं सरीबाई तूं दोराची
राणी जहागीरदाराची उषाताई २८४
जोडव्यां झणत्कार बिरवल्यांना वारा ठसे
चालतांना रूप दिसे उषाताईचें २८५
कशीदाची चोळी अंगीं कीं फाटली
सखी सासऱ्या भेटली उषाताई २८६
ठुशापेट्यांखालीं कंठीचें झालें पाणी
मागते तन्मणी उषाताई २८७
ठुशापेट्यांखालीं कंठ्याचें झालें जाळें
मागते तायतळें उषाताई २८८
उठा उठा जाऊबाई दिवा लावावा तुपाचा
दारीं पलंग रुप्याचा भावोजींचा २८९
उठा उठा जाऊबाई दारीं उजाडलें
आपल्याला वाण आलें हळदीकुंकू २९०
उठा उठा जाऊबाई रथाचें धरूं चाक
शंभरी करूं आंख चुडेयांना २९१
उठा उठा जाऊबाई रथाची धरूं दोरी
शंभरी करूं पुरी चुडेयांना २९२
सहांच्या पंगतीला पितांबराचे झळाळ
तूप वाढते वेल्हाळ उषाताई २९३
सहांच्या पंगतीला कशाला हव्या तिघी
आपण वाढूं दोघी उषाताई २९४
सहांच्या पंगतीला नको भिऊं परातीला
येतें तुझ्या संगतीला उषाताई २९५

माझ्या दारावरनं कोण गेला झपाट्याचा
कुसंबी पागोट्याचा अप्पाराया २९६
माझ्या दारावरनं कोण गेली पातळाची
गळां माळ पुतळ्यांची उषाताई २९७
माझ्या दारावरनं मुलांचा मेळा मेला
त्यांत मीं ओळखीला गोपूबाळ २९८
माझ्या दारावरनं हळदी कुंकवाचा नंदी गेला
खडा मारून उभा केला भाईरायांनीं २९९
पुतळ्यांची माळ गोपूबाळाच्या नारीला
सून शोभते गौरीला आक्काबाईला ३००
हात भरले अंगठीनें कान भरले कुडक्यांनीं
शृंगार केला चुलत्यांनीं उषाताईला ३०१
मागील दारीं आंबा पुढील दारीं चिंच
माडी बांधा उंच दादाराया ३०२
दादाराया घर बांधी वैनीबाई तो बोलेना
तेथें उपाय चालेना कांहीं केल्या ३०३
दादाराया घर बांधी आपुल्या हिंमती
वाडा शोभतो श्रीमंती थाटमाटें ३०४
दादाराया घर बांधी आपुल्या हिंमती
किती पारवे घुमती माडीवरी ३०५
माडीवरतीं माडी माडीला दहा दारें
बैसुनी घेती वारं वैनीबाई ३०६
माडीवरतीं माडी माडीला चंदनशिडी
पुतळी केस झाडी उषाताई ३०७
माडीवरतीं माडी माडीला तक्तपोशी
तबकीं तुळशी ठुशी उषाताई ३०८
मामाराया माडी बांधी सुतारांना दिला वहा
माडीचा बेत पहा वैनीबाई ३०९

हौशानें हौस केली जाई लावल्या जिन्यामध्यें
फुलें पडती मेण्यामध्यें देवाजीच्या ३१०
हौशानें हौस केली फुलें लाविलीं जिन्यांत
फुलें पडती ताम्हनांत बाप्पाजींच्या ३११
हौशानें हौस केली फुलें लाविलीं दारांत
फुलें पडती हातांत उषाताईच्या ३१२
हजाराचा घोडा त्याला पन्नासाची झूल
वर बसणार जणुं गुलाबाचें फूल ३१३
हजाराचा घोडा त्याला विसांचा चाबूक
वर बसणार फुलावाणी ग नाजुक ३१४
धुणें धुवी रे परीटा लिंबं घे ताजीं ताजीं
धोतरजोडा अमदाबादी गोपूबाळाचा ३१५
धुणें धुवी रे परीटा धुण्याला काय तोटा
माझ्या ग अप्पारायांचा रुपयांनीं भरला लोटा ३१६
धुणें धुवी रे परीटा लिंबु साबण लावी त्याला
नेसणारा भाऊ माझा अप्पाराया ३१७
धुणें धुवी रे परीटा इस्तरीची घडी कर
नेसणार सावकार गोपू बाळ ३१८
कानींचे कुडूक हालती वाऱ्यानें
बोलते तोऱ्यानें उषाताई ३१९
कानींचे कुडूक हालती लुटू लुटू
बोलते चुटू चुटू उषाताई ३२०
पायीं सांखळ्या तोरड्या पाय भरले चिखलांत
लेकी दिल्या कोकणांत बाप्पाजींनीं ३२१
चंद्रहार ग तुटला टिकल्या झाल्या ओलीभर
पदरानें गोळा कर उषाताई ३२२
तिन्हीसांजा झाल्या आले लक्ष्मीचे धनी
दिवे लावा खणोखणीं झगमगीत ३२३

तिन्हीसांजा झाल्या लक्ष्मीचा डामडौल
बाळराजासाठीं नवळ्याचा वाडा खोल ३२४

तिन्हीसांजा झाल्या दिव्यांची जलदी करा
लक्षुमी आली घरा मोत्यांनीं ओटी भरा ३२५

तिन्हीसांजा झाल्या दिवा ओसरीबाईला
सोड बांसरें मायीला गोपू बाळा ३२६

तिन्हीसांजा झाल्या दिवे लावूं कोठें कोठें
चिरेबंदी वाडे मोठे बाप्पाजींचे ३२७

तिन्हीसांजा झाल्या कामाची झाली घाई
गोवारी आणी गायी रानांतून ३२८

तिन्हीसांजा झाल्या घालूं चुलींत विस्तव
आधीं बाळाला निजव उपाताई ३२९

तिन्हीसांजा झाल्या दिवा राईबाई
गवळी बांधी गायी मथुरेचा ३३०

तिन्हीसांजा झाल्या दिव्याला भरवण
वाचीती रामायण दादाराया ३३१

तिन्हीसांजा झाल्या दिवे लावूं कोठें कोठें
चौसुपी वाडे मोठे बाप्पाजींचे ३३२

लक्षुमीबाई आली तिन्ही सांजाच्या भरांत
कुंकवाचा पुडा साक्ष ठेवीली घरांत ३३३

लक्षुमीबाई आली सांज्यानें दूध घाली
बाळा राजसाच्या घराला मानघली ३३४

तिन्हीसांजा झाल्या गुरांच्या गोंधळीं
लक्षुमी पूजिली तांदुळांनीं ३३५

देणें देवाजीचें मनुष्यानें काय द्यावें
माझ्या ग बाळाला लक्षुमीनें साह्य व्हावें ३३६

लक्षुमीबाई आली शेताचा बांध चढे
हातीं गोफण पायां पडे गोपूबाळ ३३७

लक्ष्मी कीं आली　　पांगळ्या पायांची
बाळाजवळ बोली केली　कधीं नाहीं मी जायाची　३३८

लक्ष्मी चंचळ　　हिंडते बाजार
धरिते पदर　　गोपूबाळाचा　३३९

लक्ष्मी चंचळ　　घर शोधतां भागली
माझ्या घरांत राहिली　दादारायांच्या　३४०

लक्ष्मी कीं आली　　बैसली ती बाजे
माझें घर तिला साजे　बरोबर　३४१

लक्ष्मी कीं आली　　आली मागील दारानें
धाकट्या बाळानें　　बोलवीलें　३४२

लक्ष्मी कीं आली　　बाळाच्या पायगुणा
भाईरायाच्या शांतपणा　मानवली　३४३

लक्ष्मी कीं आली　　हातीं मोहरांचें ताट
पुशी कचेरीची वाट　गोपूबाळाच्या　३४४

लक्ष्मी कीं आली　　आलेली जाऊं नको
धरला पदर सोडूं नको　गोपूबाळाचा　३४५

लक्ष्मी कीं आली　　शेताच्या बांधावरी
शेत्या म्हणून हांका मारी गोपूबाळाला　३४६

वाटेवरलं शेत　　जशी हळद लोटली
कोठें लक्ष्मी भेटली　गोपूबाळा　३४७

वाटेवरलं शेत　　नका खुडूं त्याची पात
धनी आहे हो रागीट　दादाराया　३४८

वाटेवरलं शेत　　नको मोडूं त्याची काडी
येते सावकारा गाडी　गोपूबाळाला　३४९

वाटेवरला आंबा　　कोणी ओळंबीला
सखा सासुरवाडी गेला　गोपूबाळ　३५०

वाटेवरलं घर　　आल्या गेल्या गूळपाणी
वडीलाची सून शहाणी　उषाताई　३५१

वाटेवरलं घर आल्या गेल्या ताकभात
वडीलांचें नांव राख गोपूबाळा ३५२
वाटेवरलं घर आल्यागेल्याचें माहेर
मिळे मीठ नी भाकर सर्व लोकां ३५३
भावोजी हो दिरा माझ्या मनींचें एक करा
दारीं बाग पेरा द्राक्षीयांची ३५४
भावोजी हो दिरा सांगत होत्यें नानापरी
स्वस्त झाल्या राजापुरी चंद्रकळा ३५५
भावोजी दिरांनीं आणीलीं केतकें
मी मागत्यें कौतुकें भावजयी ३५६
भावोजी हो दिरा माझ्या मनींचें सांगत्यें
तुमच्यापाशीं मी मागत्यें कुडींजोड ३५७
भावोजी हो दिरा माझ्या मनींचें जाणावें
माझ्या वेणींतलें आणावें गंगावन ३५८
काय मी पुण्य केलें भावासारखा हो दीर
कमळीं रघुवीर पूजीयेला ३५९
काय मीं पुण्य केलें बहिणीसारखी नणंद
कमळीं गोविंद पूजीयेला ३६०
काय मीं पुण्य केलें आईपरी सासूबाई
कमळीं अंबाबाई पूजीयेली ३६१
काय मीं पुण्य केलें बापासारखा सासरा
कमळीं हरिहरा पूजीयेलें ३६२
काय मीं पुण्य केलें बापासारखा सासरा
कमळीं सोमेश्वरा पूजीयेलें ३६३
काय मीं पुण्य केलें बापासारखा सासरा
सरीखालीं ग दुसरा चंद्रहार ३६४
मामंजी सासूबाई तुम्ही तुळशीचीं झाडें
आम्ही तुमच्या उजेडें राज्य करूं ३६५

मामंजी सासूबाई तुम्ही तुळशीचीं मुळें
आम्ही परक्याचीं बाळें सांभाळा हो ३६६

लक्षुमी लक्षुमी हांक मारीतो साजरा
तुझ्या कामाचा पसारा वैनीबाई ३६७

लक्षुमी लक्षुमी हांका मारी दीर
काढ ओसरीचा केर वैनीबाई ३६८

ब्राह्मण जेवती उत्तम झाला पाक
पवित्र तुमचा हात सासूबाई ३६९

मामंजी म्हणती धन्य ग सूनबाई
कुळाला कळा येई तुझ्या गुणें ३७०

मामंजी म्हणती धन्य ग सूनबाई
नातू दिला लवलाही मांडीवरी ३७१

मामंजी म्हणती सून ही गुणांची
होती राशी हो पुण्याची माझ्या बाळाची ३७२

मामंजी म्हणती सूनबाई जेव आधीं
वाढतो पोटामधीं कुळतंतू ३७३

मामंजी म्हातारे रागानें होती लाल
जाईल कोण जवळ विस्तवाच्या ३७४

माहेरा आलीस नको करूं कामधंदा
तुझ्या सांग पुरवीन छंदा तान्हेबाळी ३७५

माहेरा आलीस नको करूं काम कांहीं
आतां विसांवा तूं घेई उमाताई ३७६

माहेरा आलीस आतां बाळे हास-खेळ
सुखानें नेई वेळ उमाताई ३७७

माहेरा आलीस काय तुझ्यासाठीं करूं
पिकला आंबा चिरूं उमाताई ३७८

माहेरा आलीस सांग तुला देऊं काय
खाई दुधावरची साय तान्हेबाळे ३७९

माहेरा आलीस नीज आतां नको उठूं
करी बाळे गुरंगुटी उषाताई ३८०

माहेरा आलीस किती गेलीस सुकोनी
किती आलीस दिसांनीं तान्हेबाळे ३८१

माहेरा आलीस रहावें चार मास
येऊं दे थोडें मास अंगावरी ३८२

माहेरीं आलीस तुला सखी काय देऊं
बंगणी खण घेऊं उषाताईला ३८३

दिवाळसणाला जांवई घरीं आला
सलुयांचा जोड दिला बाप्पाजींनीं ३८४

दिवाळसणाला जांवयाला आणा
सखीच्या समाधाना उषाताईच्या ३८५

पाहुण्याला पाहुणचार मेहुण्या मेजवानी
कंथ तुझा समाधानी उषाताई ३८६

पाहुण्या पाहुणचार मेहुण्या बुंदी-लाडू
एका पंक्ती दोघी वाढूं वनसंबाई ३८७

सांवळ्या मेहुण्याचा पलंग पितळेचा
वर ठसा पुतळीचा उषाताईचा ३८८

पाहुण्या पाहुणचार मेहुण्या बुंदी-लाडू
नका माझी आस मोडूं वेणीबाई ३८९

माझ्या माहेराला जशी गोकुळींची व्रजा
कारभारी मामा तुझा तान्हेबाळा ३९०

माझ्या माहेराला नाटपाट्यांच्या चळती
जेऊन उठले माझे भाऊ तुझे पती ३९१

माझ्या माहेराला राही सदा उघडें दार
आल्या गेल्या पाहुणचार होत असे ३९२

माझ्या माहेराला नकार नाहीं कोणा
आला गेला पाहुणा नित्य आहे ३९३

माझ्या माहेराची सांगू मी किती कीर्ति
लाज वाटे सखी कशी सांगू माझ्या ओठीं ३९४
माझ्या माहेराला केवढी आंबराई
आंब्यांना तोटा नाहीं कधीं काळीं ३९५
माझ्या माहेराला मांरळी पोफळी
त्यांची छाया ग दाटली अंगणांत ३९६
माझ्या माहेराला नाहीं कोणा सासुरवास
सुना लेकींच्यापरीस वागवीती ३९७
पाऊसपाण्याची धरणीमाय वाट पाहे
तशी मला आस आहे माहेराची ३९८
दिवस मावळला कर्दळीआड झाला
मला माघारा ना आला माहेरींचा ३९९
माझ्या माहेराला डोलते मोठी बाग
वाटेल तें तूं माग वैनीबाई ४००
माहेरीं जाईन बसेन अंगणीं
जशा लवती कामिनी भावजया ४०१
अंगणांत खेळे दणाणली माझी आळी
लेंकुरवाळी आली माहेराला ४०२
जेवण मी जेवीं भाजीभाकरीचें
मायेच्या हातींचें गोड लागे ४०३
जेवण मी जेवीं जेवण जेवतें पोळीचें
पाणी माहेरच्या गांवींचें गोड लागे ४०४
माहेरच्या वाटे मऊ गार हरिक वाटे
सासरल्या वाटे टोंचती कुचकुच काटे ४०५
जाईन माहेरीं बसेन बाबापाशीं
धाकट्या भावापाशीं गुज बोलूं ४०६
जाईन माहेरीं बाप्पाजींच्या घरा
घुसळीन डेरा अमृताचा ४०७

जाईन माहेरीं पदर घेईन पुस्ता
सभे बैसला चुलता काकाराया ४०८

जाईन माहेरीं पदर घेईन दोन्ही भुजा
वडीलांपरिस धाक तुझा काकाराया ४०९

जाईन माहेरीं बैसेन बाजेवरी
विसांवा तुझे घरीं माउलीये ४१०

जाईन माहेरीं बैसेन मी खाटे
विसांवा मला भेटे माहेरास ४११

मजला माघारी तुजला कां न ये
जोडीनें जाऊं सये माहेराला ४१२

मजला माघारी मदनाचें घांडें
सदनाचे पुढें गोपूबाळ ४१३

काळी चंद्रकळा धुऊन धुऊन वीटली
नाहीं हौस फिटली माहेराची ४१४

दळण मी दळी हळदीवीण फिकें
मायेवीण सख्खें कोणी नाहीं ४१५

बाप्पाजींच्या ग बहिणी नको बोलूं तुझें माझें
एक माहेर तुझें माझें आत्याबाई ४१६

माहेरींचा देव कशानें ओळखावा
निशाणीं मोतीं लावा सोमेश्वराच्या ४१७

माहेरींचा देव तुझा माझा एक
पूजा बांधूं समाईक आत्याबाई ४१८

बाप तो ईश्वर मायबाई काशी
नंदी आहे पायांपाशीं भाईराया ४१९

आजोळच्या ओटीवरी आजीबाई बसे
घराला शोभा दिसे मामारायांच्या ४२०

बारीक दळणाच्या सभेमध्यें गेल्या गोष्टी
घराची रीत मोठी मायबाईच्या ४२१

बारीक दळणाची भाकरी चवघडी
आठवण घडीघडी मायबाईची ४२२

मामेयाच्या घरीं भाची मी पाहुणी
समया लावुनी थाट केला ४२३

मामा कीं हो पुसे भाची केवढीशी झाली
चुनडी रंगवीली कमळाबाईला ४२४

साखरेचा पुडा मुंग्यांनीं फोडीला
तुझ्या मामानें धाडीला तान्हबाळा ४२५

मोगऱ्या फुलांनीं भरलें देवघर
पूजीले रघुवीर बाप्पाजींनीं ४२६

गुलाबाचीं फुलें शंकर बाळाच्या ओंजळीं
त्याची तुला पुष्पांजळी गणेराया ४२७

देवांचा देव्हारा फुलांनीं भरला
मंत्रांनीं पूजीला बाप्पाजींनीं ४२८

काशींतले कागद आले लखोट्यानें
वाचीले धाकट्यानें चंदुबाळानें ४२९

काशींतले कागद आले उडाउडी
वाचीले घोड्यावरी मामारायांनीं ४३०

मामेयाचे घरीं भाचे कारभारी
शेले जरतारी पांघुरती ४३१

मामेयाचे घरीं भाचे कारकून
वस्त्रें घ्या पारखून मधुबाळाला ४३२

बहिणीचें बाळ मला म्हणे मावशीबाई
उचलून कडे घेई लीलाताई ४३३

शेजारिणीबाई तुझा शेजार चांगला
नाहीं मला आठवला मायबाप ४३४

शेजारिणीबाई एका दारीं दोघी वागूं
माझी मैना तुझा राघू खेळतील ४३५

शेजारिणीबाई धन्य तुझ्या शेजारिणी
सय नाहीं माहेराची बारा वर्सं ४३६

शेजारिणीबाई माझी वेणी हो घालावी
आईच्या हातांची आठवण मज यावी ४३७

शेजीच्या घरीं गेल्यें शेजी बोलली रागानें
कोमळें मन माझें नेत्र भरले पाण्यानें ४३८

शेजीच्या घरीं गेल्यें जाऊं नये जाणें आलें
तिच्या बोलण्यानें मन माझें दुखवीलें ४३९

शेजीनें दिली भाजी दिली अंगणांत
काढी भांडणांत वारंवार ४४०

शेजारीणीबाई गर्वानें दाटली
पानें केळीची फाटली वारीयानें ४४१

शेजारिणीबाई नको करूं गर्व फार
रोज मं बघत्यें दिव्याखालीं अंधकार ४४२

शेजारिणीबाई चल जाऊं नदीवर
धुण्याची धुऊं मोट करूं मोकळें अंतर ४४३

शेजारिणीबाई तुमचे झाले उपकार
कसे फेडूं सांगा मनीं ठेवावा आभार ४४४

शेजारिणीबाई घरीं का आज सुनें
दूर म देशा गेलें माझें सौभाग्याचें सोनें ४४५

शेजारिणीबाई आज कसली केली भाजी
आज कसली भाजी स्वारी गेली स्वारीमाजी ४४६

शेजीच्या घरीं गेल्यें तिला आला होता ताप
दुःखाचा माझा वांटा दैव माझें ४४७

शेजीच्या घरीं गेल्यें शेजीला झाला गर्व
पराङ्मुख होती सर्व अभागिया ४४८

शेजारिणीबाई नको हो मला हंसूं
येतील तुझ्या असूं लोचनांना ४४९

शेजारिणीबाई गर्वाचें घर खालीं
गोष्ट ही कधीं काळीं विसरूं नको ४५०

शेजीचें बोलणें सदा उफराटें
बोंचती माझ्या कांटे काळजाला ४५१

शेजीचें बोलणें झोंबलें हृदया
शेजीला दयामाया नाहीं ठावी ४५२

शेजारिणीबाई मनीं अढी धरूं नका
पुन्हा गोड होऊं एकमेकां देऊं सुखा ४५३

शेजारणीबाई माझेंच चुकलें
आतां धरिते पाऊलें सोड राग ४५४

संक्रांतीचा तीळगुळ चला देऊं घेऊं
शेजी प्रेमें आपण राहूं साऱ्याजणी ४५५

तीळ घे गूळ घे विसर मागील भांडण
शेजी आतां हें आंगण तुझें माझें ४५६

तीळ घे गूळ घे आपण विसरूं मागचें
शेजी नवीन प्रीतीचें नातें जोडूं ४५७

तीळ घे गूळ घे आतां विसर मागील
शेजी प्रेमाचें पाऊल दोघी टाकूं ४५८

माझ्या अंगणांत शेजीचे पांच पुत्र
त्यांत तुझें मंगळसूत्र वैनीबाई ४५९

प्रेमाचा ओलावा पाहून जवळ गेली
तहान नाहीं हो भागली शेजीबाई ४६०

मैत्रीणीकडे गेल्यें मैत्रीणीला गर्व भारी
पायांनीं पाट सारी बसावया ४६१

मैत्रीणीकडे गेल्यें मैत्रीणीच्या दारा कडी
तिच्या मनामध्यें अढी राहिलीसे ४६२

प्रेमाच्या नात्याशीं राहील कची अढी
चंद्राशीं नाहीं कधीं अंधःकार ४६३

जीवाला माझ्या जड सांगू मी कोणापाशीं
सखी राही दूर देशीं शांताताई ४६४
जीवाला माझ्या जड नका सांगु एकाएकीं
घाबरी होईल सखी शांताताई ४६५
जीवाला माझ्या जड नका सांगु मैत्रीणीस
पडेल धरणीस शांताताई ४६६
जीवाला माझ्या जड नका सांगु वाटे
सखी गहिंवरें दाटे शांताताई ४६७
जीवींची मैत्रीण पडली दूर स्थळीं
दृष्टीला नाहीं पडली बारा वरसं ४६८
माझ्या ग मैत्रीणी आहेत देशोदेशीं
आषाढी एकादशी भेटी झाल्या ४६९
आपण मैत्रीणी काऊं ग बारा वाटे
जसं नशिबाचे फांटे फुटतील ४७०
आपण मैत्रीणी पुन्हा भेटूं कधीं
आठवूं मनामधीं एकीमेकी ४७१
वारियांच्या संगें आपण पाठवूं निरोप
पोंचेल आपोआप मैत्रीणीला ४७२
आपण मैत्रीणी मनांत आठवूं
पत्रें तीं पाठवूं वाऱ्यावरी ४७३
जिवींची मैत्रीण देवा खुशाल ठेवावी
सुखांत नांदावी सासऱ्याला ४७४
माझ्या आयुष्याची दोरी आहे बळकट
सखी मला कधीं भेट देईल हा ४७५
माझ्या ग मैत्रीणी आहेत दहाबारा
एक दिली सुभेदारा शांताताई ४७६
माझ्या ग मैत्रीणी आहेत दोघीतीघी
त्यांत माझ्या मनाजोगी मनुबाई ४७७

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत वीसतीस
एकीला द्यावा खीस खोबऱ्याचा ४७८

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत गोऱ्यागोऱ्या
कपाळी लाल चिऱ्या कुंकवाच्या ४७९

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत शंभर
त्यांत पहिला नंबर कमळाताईचा ४८०

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत सात आठ
एकीला द्यावा पाट बसावया ४८१

माझ्या ग मैत्रीणी आहेत किती पहा
कितीदां देऊं चहा सांगा तुम्ही ४८२

गोंडीयांची वेणी मी [illegible] दाटली
सखी सासऱ्या भेटली मैनाताई ४८३

मैत्रिणीच्या मेळ्यामध्यें चांगली कोण दिसे
हिरवाजी शालू नेसे शांताताई ४८४

मैत्रीणींचा मेळा कसा खोळंबला
शृंगार नाहीं झाला अजुनी माझा ४८५

तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एका ताटीं दोघी जेऊं मनूबाई ४८६

तुझा माझा मैत्रपणा एका घागरींतलें पाणी
नको कपट धरूं मनीं शांताताई ४८७

तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एक लवंग दोघी खाऊं मनूबाई ४८८

तुझा माझा मैत्रपणा मैत्रपणा काय देऊं
एका घोटें पाणी पिऊं मनूबाई ४८९

माझ्या ग मैत्रीणी साधुसंतांच्या वायका
त्यांच्या मुखींचें आयका रामनाम ४९०

मैत्रिणीकडे गेल्यें मैत्रीण गुंतली कामाला
हार गुंफीते रामाला तुळशीबागेच्या ४९१

मिळाल्या भेटल्या गुजाच्या गुजकरणी
लहानपणींच्या मैत्रीणी ताई माई ४९२

आपण गूज बोलूं कशाला हवा दिवा
आहे चांदण्याची हवा शांताताई ४९३

तिन्हीसांजा झाल्या दिव्यांतील वात डोले
सखी माझी गोष्ट बोले हृदयांतील ४९४

आपण मैत्रीणी ये ग बोलूं गूज
सुखदुःख तुझं माझं शांताताई ४९५

किती ग वरसांनीं भेटलों दोघीजणी
सांठलें किती मनीं बोलूं आतां ४९६

काय तूं पुसशी पळसा तीन पानं
संसारीं समाधानं नांदूं सखी ४९७

कधीं रागावती बोलती कधीं गोड
मैत्रीणी अशी खोड कंथा माझ्या ४९८

रूप ना लावण्य एक नाहीं गुण अंगीं
संसार त्याच्या संगीं करणें दैवीं ४९९

रूप ना लावण्य नाहीं धन ग संपदा
चुरीने परी पदा उषाताई ५००

रूप ना लावण्य सोडीना कधीं माडी
करितो नासाडी जीवनाची ५०१

रात्र ना दिवस चंदन वेलीला
विळखा देऊन राहिला नाग जेवीं ५०२

कधीं उजळे पुनव कधीं काळी ग अवस
मैत्रीणी काय सांगूं मिळे सुधा मिळे वीख ५०३

कधीं फुले ग वसंत तुझी सखी तेव्हां खुले
कधीं वैशाख वणवा हरणी तुझी होरपळे ५०४

मैत्रीणी काय सांगूं गोड मी करुनी घेत्यें
दिवस रोज नेत्यें मोजुनीयां ५०५

काय विचारीशी होते का धूसपूस
मैत्रीणी येते घूस घरा कधीं ५०६

आधणाचें पाणी त्यांत भात शिजवीतें
रुसवे फुगवे त्यांत सुख पिकवीतें ५०७

आधणाचें पाणी ओतीतें विसावण
पतीच्या रागांत मिसळनें प्रेमगुण ५०८

दूर वर येतां पाणीयानें खालीं जाई
कंथाचा ग राग सखी हंसण्यानें नष्ट होई ५०९

कंथ रागावतां सखी हळू हंसून बघत्यें
क्रोधी मुद्रा मोहावतें क्षणामाजी ५१०

शत ग जन्मांची पुण्याई आली फळा
माझ्या कुंकवाची कळा सूर्या सागी ५११

लाखांत एखादा तसा सखा माझा पती
अनुरक्त परी व्रती भाग्य माझें ५१२

पुरवीती हौस मैत्रीणी विचारून
आम्ही ग नांदतों दोघें हंसून खेळून ५१३

काय विचारीशी कधीं ना सखी तंटा
जीवेंभावें ओंवाळीन प्रेमरंगा माझ्या कंथा ५१४

काय विचारिशी आहे हो खरी सुखी
तुझ्या गळ्याची शप्पथ कसें खोटें बोलूं सखी ५१५

समुद्राच्या कांठीं सखी मोतीं पोंवळ्याच्या वेली
दैवाची उणीव कडू वेल हातीं आली ५१६

जीवाला देत्यें जीव जीव देऊन पाहीला
पाण्यांत पाषाण अंतीं कोरडा राहीला ५१७

फोडीलें चंदन त्याच्या केल्या बारा फोडी
स्त्रियांची जात वेडी पुरुषांना माया थोडी ५१८

सेवेला करित्यें झटून झिजून
चीज त्याचें करी कोण मैत्रीणी गे ५१९

हंसेना बोलेना कोणी सासरीं ग मशीं
मैत्रीणी जीवासी कंटाळल्यें ५२०

गळां घालूं गळा ये ग रडूं पोटभरी
पुन्हा जायाचें सासरीं चार दिशीं ५२१

नको ग रडूं गडे होईल सारें भलें
अंवसेचें काळें कोठें राहे ५२२

नको रडूं गडे होईल तुला सुख
प्रार्थीन गजमुख तुझ्यासाठीं ५२३

नको रडूं गडे होईल सखी भलें
चिखलीं कमळें फुलतात ५२४

नको रडूं गडे जरी वरून पाषाण
झिरपे आंतून फुटतील ५२५

मैत्रीणी भेटती हांसती रडती
फिरून दूर जाती संसारांत ५२६

मैत्रीणी भेटती जीवींचें बोलती
फिरून दूर जाती संसारांत ५२७

पुत्रनिधनाचें दुःख दारुण कठीण
बरें त्याहून मरण माये वाटे ५२८

अपत्याचा लाभ त्याहून नाहीं सुख
आणि त्याचा ग वियोग त्याच्याहून नाहीं दुःख ५२९

नको ग बाळे रडूं किती तूं रडशील
पुन्हा ग फुलतील फुलें दारीं. ५३०

नको नको रडूं डोळे झाले लाल
होईल पुन्हा बाळ सांवळीये ५३१

नको नको रडूं धर गे मनीं धीर
शोभेल पुन्हा घर माझ्या बाळे ५३२

नको नको रडूं रडें आपुलें आंवर
हांसेल तुझें घर तान्हेबाळें ५३३

पुरे हो रडणें धीर ना सखी सांडी
शोभेल पुन्हा मांडी तान्हेबाळानें ५३४
नको नको रडूं पुन्हा कळी ग फूलेल
पुन्हा पाळणा हलेल तुझ्या घरीं ५३५
नको नको रडूं बघ तूं माझ्याकडे
आवरी बाळे रडें विवेकानें ५३६
आंबे मोहरती सारे कुठें ग फळती
फळती तितुके ना पिकती किती सांगूं ५३७
दूर ग देशींचा वारा येतो संथ
सुखी आहे तुझा कंथ मनूबाई ५३८
निरोप मी धाडीं गोपूबाळाच्या आईला
माझ्या उषाबाईला सांभाळावी ५३९
निरोप मी धाडी शंकरपंतांना कानीं सांगा
आठ दिवसांची रजा मागा उषाताईला ५४०
सूर्याच्या समोर माझ्या अक्काबाईचें घर
ओसरीला दार चंदनाचें ५४१
जीव माझा गेला चोळी पातळ दांडीवरी
जीव गेला मांडीवरी भाईरायाच्या ५४२
राखी राखी देवा दिव्यांतला दीपक
माझ्या भाईरायाचा एक गोपूबाळ ५४३
राखी राखी देवा दिव्याची कीं ज्योत
माझ्या भाईरायाची लेक उषाताई ५४४
नेसा माझ्या वैनीबाई हिरवा शालू कमळाचा
कडे पुत्र जावळाचा चंदूबाळ ५४५
काय सांगूं बाई भाईयाचा खोली माचा
किल्ल्या कुलपाचा दरवाजा ५४६
सोंगट्या खेळतांना फांसे आले हारी
मामा तुझे रे कैवारी गोपूबाळा ५४७

देवाचे देऊळीं रुद्रजप पारायण
कंथ तुझा नारायण उषाताई ५४८
नाकींची ग नथ पडली ताकांत
मामारायांच्या धाकांत मामीबाई ५४९
माझ्या घरीं ग पाहुणा मांडा करीन साईचा
आला माझा मामाराया भाऊ माझ्या ग आईचा ५५०
माझ्या घरीं ग पाहुणी करीन करंजी साईची
आली माझी मावशीबाई बहीण माझ्या ग आईची ५५१
एका छत्रीखालीं मामाभाचे चौघेजण
धाकुल्याला लिंबलोण ग मधुबाळाला ५५२
धाडा माघारी पाहुणा न्याहर-साईचा
भाऊ माझ्या हो आईचा मामाराया ५५३
चल शिंगीबाई तुझी चाल पाणेयाची
वर स्वारी तान्हयाची मधुबाळाची ५५४
नदीपल्लीकडे शालुच्या त्या कोण
लेक माझी तुझी सून सखी दोघ्या ५५५
पायां पडूं आला भावजयांचा घोळका
त्यांत धाकुटी ओळखा अप्पारायांची ५५६
पायां पडूं आली आशीर्वाद काय देऊं
जन्मसावित्री पुत्र होऊं उषाताईला ५५७
पायां पडूं आली आशीर्वाद काय द्यावा
अक्षयी चुडा व्हावा उषाताईचा ५५८
पायां पडूं आली भावेसून माझी
राजसा राणी तुझी गोपूबाळा ५५९
माझ्या अंगणांत चांदीचें फुलपात्र
संध्येला झाली रात्र बाप्पाजींच्या ५६०
मला हौस मोठी ताईबाईला आणावी
नवी पालखी विणावी रेशमाची ५६१

उठा उठा वैनोबाई दारीं उजाडलें
आपुल्याला वाण आलें हळदीकुंकू ५६२

माझ्या दारावरुन बेलाच्या पाट्या जाती
शंकराची भक्ति मोठी बाप्पाजींना ५६३

माझ्या दारावरुन कोण गेली सवाशीण
काजळकुंकू बाळंतीण मामीबाई ५६४

हातीं गोटतोडे मागें पुढें सारित होत्यें
मावांना वाढीत होत्यें पंचामृत ५६५

जीवाला देते जीव प्राणाला होते राजी
सखी माय बहीण तुझी गोपूबाळा ५६६

शेवंती फुलली फुलली पाकळी
निघाला आजोळीं गोपूबाळ ५६७

मामाच्या रे घरा नको जाऊं कामावीण
येऊं दे बोलावणं गोपूबाळा ५६८

मामाच्या रे घरा नको जाऊं लडालडा
येऊं दे गाडीघोडा गोपूबाळा ५६९

चंदन चंदन चंदनाचीं बारा नांवें
उंची चंदन मला घ्यावें भाईराया ५७०

माझ्या अंगणांत कोण बैसली तुलाबाई
वडिलांची वाट पाही सुधाबाई ५७१

लगीनसराई कापडाची महागाई
नेस माझा वैनोबाई पीतांबर ५७२

सासूचा सासुरवास नणंदा तुम्ही हळु बोला
माझा दमून भागुन कंथ बाहेरूनी आला ५७३

उठा उठा जाऊबाई दिवे लावा गच्चीवरी
भावोजी हत्तीवरी घरीं आले ५७४

गांवांतल्या गांवांत उषाताईचें सासरें
गाडीला जुंपिलीं वांसरें दादारायानें ५७५

गांवांतल्या गांवांत किती घेशी बोलावणीं
अभिमानाच्या बहिणी उषाताई ५७६
आधीं मूळ धाडा लांबच्या अक्काबाईला
जवळच्या सखुबाईला दांडी डोल्या ५७७
माझ्या घरीं ग पाहुणी जिलबी केली ग साईची
वहीण माझ्या ग आईची मावशीबाई ५७८
खाऊं मी धाडीला बत्तासा रेवडीचा
भाचा माझ्या आवडीचा मोरूबाळ ५७९
नदीपलीकडे कोण ग दिसत
हातीं तांब्याची परात मावशीबाई ५८०
गोपूबाळ वसंत बाळ हे दोघे जोडीचे
शेले चुनाडीचे पांघुरले ५८१
शंकर बाळ मोरू बाळ हे दोघे जोडीचे
माझ्या आवडीचे दोन हिरे ५८२
शंकर बाळ मधु बाळ हे दोघे गडी गडी
जशी भीमार्जुनाची जोडी घरामध्यें ५८३
एका छत्रीखालीं कोण ग चालती
मामेयाच्या संगें भाचे बाहेर निघती ५८४
गंगूबाई रंगूबाई या दोघी मावश्याभाच्या
डोक्यावरी कुंच्या रेशमाच्या ५८५
धाकटी वैनी मोठी वैनी भांडती कडाकडा
मध्ये साखरेचा खडा गोपूबाळ ५८६
धाकटी वैनी मोठी वैनी जावांचा ग जोडा
कोथिंबीरी चुडा भरीयेला ५८७
भांडशी भांड गड्या तुझ्या तोंडाची जाते वाफ
भल्या बापाची मी लेक नेदी जाप ५८८
शेजारी भांडतो करीतो हुमरी तुमरी
बोले ना उषाताई थोरामोठ्याची ग नारी ५८९
साखरेचे लाडू वाढेच्या पाहुण्यांना
श्रीधरपंत मेहुण्यांना एकादशी ५९०

सांवळे मेहुण्यांना समई नाहीं दिली
चंद्रज्योत उभी केली शांताताई ५९१
मनोहरपंत मेहुणे आपल्या आईचे बालक
दिली पुतळी ठळक कमळाताई ५९२
हातीं दौतलेखणी कलमदानी गोंडे
कारकून हिंडे बाप्पाजींचा ५९३
माझे ओटीवर शुकांचें कीं ओझें
वकील नांव तुझें अप्पाराया ५९४
सौसुपी माझें घर कितीदां काढूं केर
माझे भाग्यवंत दीर घरीं आले ५९५
माझा नव्हे कोणी माझ्या बहिणाबाळेचा
हिरा मोहनमाळेचा गोपूबाळ ५९६
माझा नव्हे कोणी माझ्या बहिणीचा होशी
मला मावशी म्हणशी चंदूबाळा ५९७
माझ्या ग घरांत सदा येती आप्त इष्ट
माझ्या घराचें अभीष्ट चिंतितात ५९८
नदीपलीकडे कोणाच्या मोन्या गायी
आजोबा आजीबाई दान देती ५९९
नदीपलीकडे कोणाचीं वांसरें
तेथें तुझें ग सासरें उषाताई ६००
चिठी बरोबर आंबे द्या पाठवून
त्यांत ठेवावें लिहून उषाताईला ६०१
लेकी झाल्या लेकी सुना झाल्या लेकी
हातांचें काम सेती मायबाईच्या ६०२
लेकी झाल्या लेकुरवाळ्या सुनांना आलीं न्हाणें
देवाची देते वाणें आक्काबाई ६०३
नातवंडें पतवंडें भरली ओसरी
देवाची बैसली आजीबाई ६०४
नातवंडांची आजी पंतवंडांना दूध पाजी
देवाची आहे माझी आजीबाई ६०५

स्त्री-जीवन

[भाग २ रा]

(स्त्री-गीतसंग्रह)

संग्राहक :

साने गुरुजी

किंमत दीड रुपया

प्रकाशक :

दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर,

५२१ सदाशिव, पुणें २.

प्रथमावृत्ति इ. स. १९४०.

पुनर्मुद्रण इ. स. १९४६.

मुद्रक :

श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,

राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण,

कॉमनवेल्थ कॉलनी, पुणें २.

साने गुरुजी यांचें वाङ्मय

कादंबऱ्या

श्यामची आई
श्याम खंड १
श्याम खंड २
श्याम खंड ३
धडपडणारीं मुलें
पुनर्जन्म
क्रांति
सती
आस्तिक

कथा

विश्राम
गोड गोष्टी
सोन्या मारुती

नाटकें

निळा पक्षी
तें आपलें घर
अस्पृश्योद्धार

काव्य

स्त्री-जीवन, भाग १
स्त्री-जीवन, भाग २
पत्री

चरित्रें

नामदार गोखले
ईश्वरचंद्र विद्यासागर
इतिहासाचार्य राजवाडे
बेंजामिन फ्रँकलिन
शिशिरकुमार घोष
रवींद्रनाथ टागोर

प्रबंध

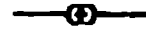
भारतीय संस्कृति
स्वदेशी समाज
खेड्यांत जाऊन काय कराल ?
राष्ट्रीय धर्म

अनुक्रमणिका

दोन शब्द

स्त्रियांच्या ओंवीवाङ्मयाचा पहिला भाग कांहीं महिन्यांपूर्वी 'स्त्रीजीवन' या नांवानें मीं प्रसिद्धीसाठीं दिला. आज हा दुसरा भाग देत आहें. पहिला भाग सर्व स्त्री-पुरुषांना आवडला. नव्याजुन्या सर्वांना आवडला. खेड्यापाड्यांत हें पुस्तक गेलें. शहरांतील सुशिक्षित स्त्रीपुरुषांनींहि तें प्रेमानें कवटाळलें. जेथें जेथें महाराष्ट्रसमाज पसरला आहे तेथें तेथें 'स्त्रीजीवना'चा पहिला भाग गेला. अनेकांचीं सहृदय पत्रें आलीं. अनेकांनीं त्यांतील अभिजात काव्याची मुक्तकंठें प्रशंसा केली. माझे थोर गुरुजी, प्राध्यापक पोतदार, नाशिक येथें मी गीतेवर प्रवचनें देण्यासाठीं गेलों असतां मला म्हणाले, "या ओंव्यांवरच द्या ना प्रवचनें ! आणि दुसरा भाग लवकरच प्रसिद्ध करा."

श्री. पोतदारांना पहिल्या भागापेक्षांहि दुसरा भाग हवा असेल. कारण या दुसऱ्या भागांत ऐतिहासिक ओंव्यांचें प्रकरण येणार होतें.

आज स्त्री-जीवनाचा हा दुसरा भाग महाराष्ट्राला मी देत आहें. मीं गोळा केलेल्या ओंव्या जनतेला देऊन मी मोकळा होत आहें. घाईघाईनें या भागांतील प्रकरणांना मीं रसपरिचय लिहून जोडले. राष्ट्रांत लढ्याचें वातावरण आहे. सत्याग्रह सुरू आहे. या वेळेस लिहावयास सवड कोठें ! परंतु दोन दिवस काढून हा दुसरा भाग पुरा करून दिला आहे. म्हणजे मला जरी तुरुंगांत कदाचित् जावें लागलें तरी भाग प्रसिद्ध होण्यास अडचण येणार नाहीं.

माझे मित्र भाई गोरे या सर्व ओंव्यांचा अभ्यास करून समाजस्थितिविषयक एक निबंध या दुसऱ्या भागांत घालण्यासाठीं देणार होते, परंतु त्यांना वेळ झाला नाहीं. ओंव्या महाराष्ट्रासमोर आहेत. कोणीहि त्यांचा अभ्यास करावा व निबंध लिहून प्रकाश पाडावा.

ओंव्यांचा जो पहिला भाग मागें प्रसिद्ध झाला, त्याच्या प्रस्तावनेत मीं म्हटलें होतें कीं, या ओंव्या पांढरपेशा समाजांतील आहेत. समाजांतील प्रत्येक जातींत अशा प्रकारचें स्त्रीवाङ्मय असेल तें गोळा केलें पाहिजे. कांहीं लोकांना तशी स्फूर्ति मिळाली आहे असें कळतें. अमळनेर तालुक्यांतील नांदेड गांवाच्या एका तरुणानें लेवापाटीदार समाजांतील स्त्रियांच्या ओंव्या गोळा केल्या आहेत असें कळतें. तिकडे यावल-रावेरी बाजूला प्रसिद्ध लोकसेवक श्री. धनाजी नाना चौधरी यांच्या खिरोदे वगैरे भागांत तरुण मुलांमुलींनीं चारपांचशे ओंव्या जमविल्या आहेत असें कळतें. सर्व वर्गांतील स्त्रीपुरुषांना परंपरेनें आलेलें हें गोड ओंवी-वाङ्मय गोळा करण्याची स्फूर्ति जर माझ्या या स्त्रीजीवनाच्या भागांनीं झाली तर माझे अल्पसे श्रम कृतार्थ झाले असें मी समजेन.

स्त्री-जीवनाच्या पहिल्या भागांत ज्या ज्या भगिनींपासून मीं ओंव्या घेतल्या त्यांचा नामनिर्देश करून मनःपूर्वक त्यांचे आभार मानले आहेत. या भागांतील ओंव्या त्यांचेजवळूनच घेतलेल्या. त्यांचीं नांवें येथें देत नाहीं. त्यांचें पुन्हा कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करतों म्हणजे झालें.

ठाणें येथें एकदां मी व्याख्यानार्थ गेलों होतों. व्याख्यानानंतर कांहीं मंडळीशीं मी बोलत बसलों होतों. एक तरुण म्हणाला, "तुमच्या स्त्री-जीवनांत

"मानीयला भाऊ जातीचा मुसलमान
दिवाळीचा सण त्याचा कागदीं सलाम"

ही जी ओंवी आहे ती खरोखर तुम्हांला मिळाली का?"

त्याचा प्रश्न ऐकून मला वाईट वाटलें. एक तर खोटेपणाचा अप्रत्यक्ष मजवर आरोप येत होता. आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे मुसलमान व हिंदु यांचे असे प्रेमळ व घरोब्याचे संबंध असणें त्याला अशक्य वाटत होतें, केवळ कल्पनेंतील वाटत होतें.

मला नम्रपणें एवढेंच सांगायचें आहे कीं, दोन्ही भागांतील ओंव्या भगिनींच्या तोंडूनच मीं ऐकल्या व लिहून घेतल्या. त्या मीं रचिलेल्या नाहींत. माझ्या पदरच्या ओंव्या मधून मधून मीं घातलेल्या नाहींत. मला ओंव्या करायच्या झाल्या तर मी स्वतंत्रपणें त्या करीन व माझ्या नांवानें

प्रसिद्ध करीन. भगिनींच्या आड मी लपणार नाहीं. परंतु मी माझा प्रामाणिकपणा सिद्ध कसा करूं ? किती तरी ओंव्या देणाऱ्या मायबहिणी देवाघरीं निघून गेल्या आहेत.

पुण्याच्या एका कॉलेजांतील मराठीचे एक प्राध्यापक माझ्या " पत्री " या काव्यसंग्रहांतील " प्रेमधर्म " या कवितेविषयीं एकाजवळ बोलत होते. त्या कवितेंत एका कुळंबिणीचें मूल आगगाडींत रडत असतें. ती माता मुलाला उगी करूं पाहते. परंतु मूल थांबत नाहीं. जवळ बसलेली एक गरीब मुसलमान माता त्या रडणाऱ्या मुलाला जवळ घेऊन खेळवूं लागते व त्याचें रडें थांबतें. ती कुळंबीण जवळचें सुपारीचें खांड त्या मुसलमान बाईस कृतज्ञतेनें देते, असा तो प्रसंग आहे. परंतु हे प्राध्यापक म्हणाले, " सान्यांना तेथेंहि मुसलमान बाई घालावीशी वाटली ! "

सान्यांनीं ओढूनताणून घातली नाहीं. त्यांनीं जें मनोहर प्रेमळ दृश्य आगगाडींत स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिलें, तें वर्णिलें. तेथें मुसलमान बाई होती, त्याला साने काय करतील ! परंतु आजकाल हिंदुमुसलमानांचे पवित्र व गोड संबंध असूं शकतात ही गोष्टच आम्हांला अशक्य वाटूं लागली आहे. मानवजातीसंबंधीं केवढा हा द्रोह !

कोंकणांत माझी वैनी मागील वर्षीं मरण पावली. कांहीं मुसलमान आयाबाया माझ्या भावाच्या समाधानासाठीं आल्या होत्या. एकीनें माझ्या भावाच्या लहान मुलीसाठीं खाऊला रुपया दिला. एक मुसलमान बंधु आला व म्हणाला, " फार वाईट झालें. तुमचा वजीरच गेला." पत्नी म्हणजे संसारातील सचिव. " गृहिणी सचिवः " या कालिदासाच्या वाक्याची त्यानें आठवण दिली. असे प्रेमळ संबंध अद्याप खेड्यापाड्यांतून आहेत. सुशिक्षित हिंदु-मुसलमान आपलीं द्वेषबीजें खेड्यापाड्यांतहि नेतील व तेथील जीवनालाहि मरणकळा आणतील, ती गोष्ट निराळी.

संकुचित सुशिक्षितांना कांहीं वाटो. मी तर मांगल्यावर श्रद्धा ठेवणारा नम्र प्राणी आहें. आणि जें जें मंगल मला दिसेल तें तें सर्वांसमोर लेखणीनें, वाणीनें ठेवण्याची मी खटपट करीन. तें कोणाला खोटें वाटलें तर वाटो बापडें !

"सत्या असत्यासि मन केलें ग्वाही"

असें श्रीतुकाराममहाराजांनीं म्हटलें आहे. पहिल्या भागांतील प्रकरणांत घालण्यासारख्या आणखी ओंव्या मिळाल्या आहेत. स्त्रीजीवनाच्या भागांची पुनरावृत्ति काढण्याचे प्रसंग आले, तर ह्या नवीन मिळालेल्या व इतर ओंव्या त्यांतून मी घालीन. निरनिराळ्या मासिकांतून ओंव्या प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. त्यांच्या फाइली चाळून त्या ओंव्या तपासल्या पाहिजेत. आणि या भागांतून ज्या ओंव्या आलेल्या नसतील, त्या त्यांतून घेऊन घातल्या पाहिजेत. परंतु हें काम पुढें केव्हां तरी करीन. आज मजजवळ जमलेल्या ओंव्या महाराष्ट्रास देऊन मी या वेळेपुरता तरी मोकळा होत आहें. पहिल्या भागाप्रमाणें हा भागहि सर्वांनीं गोड करून घ्यावा अशी प्रार्थना आहे.

२७-११-१९४०

—साने गुरुजी

स्त्री-जीवन

भाग दुसरा

देवादिकांच्या व पौराणिक ओंव्या

प्रकरण पांचवें

रसपरिचय

या प्रकरणांत आरंभीं भीं मंगलमूर्तीच्या वंदनाच्या ओंव्या दिल्या आहेत. मंगलमूर्तीजवळ माता आपल्या मुलीला पुत्र व्हावा अशी प्रार्थना करीत आहे :

मोरया रे देवा   लाडू घे सोंडेवरी
पुत्र दे मांडीवरी   उषाताईला
मोरया रे देवा   तुला लिंपीन शेंदूर
पुत्र तूं दे सुंदर   उषाताईला

आपली मुलगी सासरीं सुखी राहावी म्हणून विघ्ननाशक गणपतीला माता प्रार्थना करिते :

मोरया रे देवा   सारीं विघ्नं हीं हांकवितां
तान्हे बाळीला राखावी   दूरदेशीं

गणपति ही विद्येची देवता. मुलाला विद्या मिळावी, सद्बुद्धि यावी म्हणून ही मोरयाची विनवणी केलेली आहे. संकष्ट चतुर्थीचेंहि वर्णन आहे. संकष्टीच्या चंद्राचें हें मनोहर वर्णन वाचा :

संकष्ट चतुर्थी चंद्र दिसतो हिरवा
सखी वेंचते दुरवा पूजेसाठीं

गणपतीच्या वर्णनानंतर शंकराच्या वर्णनपर ओंव्या दिल्या आहेत. शंकराचें स्थान बहुधा डोंगरांत, जंगलांत, कोठें तरी घळींत असावयाचें. हा विरक्त योगीराणा दूर राहतो :

खोलामध्यें नांदे नाहीं त्याचा गाजावाजा
भोळया त्या सांबा माझा नमस्कार

शंकराचें वर्णन करणाऱ्या ओंव्या फार सुंदर आहेत. एके ठिकाणीं तर गंमत केली आहे. शंकराला आपण भोळा म्हणतों. परंतु एक कवयित्री सांगते, "याला भोळा म्हणूं नका. मोठा लबाड आहे हा. यानें आपल्या जटेंत गुपचूप गंगा ठेवून दिली आहे, पार्वतीला कळूं नये म्हणून."

भोळा महादेव याला भोळा म्हणूं नये
त्याच्या जटेमध्यें गुपित गंगा वाहे

परंतु एकंदरींत हा देव भोळा. तो आशुतोष म्हणजे पटकन् प्रसन्न होणारा आहे. सुष्ट असो वा दुष्ट असो, जो जें मागेल तें त्याला देतो.

भोळा महादेव क्षणीं प्रसन्न होतसे
दुष्ट असो सुष्ट असो वर मागे तो देतसे

या भोळया महादेवाला मूठभर शिवामूठ वहा. तेवढ्यानें प्रसन्न होऊन तो अपार भाग्य देतो.

पार्वतीनें हा भोळा सांब वरिला म्हणून तिचें कौतुक केलें आहे. जशी ही पार्वती पतिव्रता, तशी ती सत्यवानाची सावित्री. सत्यवान् व सावित्री यांची ती अमर कथा कोणास माहीत नाहीं ! पतीचे प्राण यम पाशानें ओढीत असतां सावित्री धैर्यानें तेथें उभी राहते :

पति असे पाशीं धैर्य बसे त्याच्यापाशीं
नाहीं झाली गोष्ट अशी भूमंडळीं

यमापासून योगिनी सावित्रीनें पति परत आणिला त्या सावित्रीचा महिमा किती गावा ! पतिप्रेमामुळें एक अबला यमाहून बळी झाली :

सावित्रीचा महिमा अमर भूमंडळीं
अबला झाली बळी यमाहून

पातिव्रत्याच्या प्रभावानें प्रत्यक्ष काळहि मनीं दचकतो :

सतीच्या प्रभावें काळहि मनीं खचे
नांव घ्या सावित्रीचें संसारांत

अशा या सावित्रीचें नुसतें नांव घेतलें तरी अक्षय सौभाग्य लाभेल :

सावित्री सावित्री जरी म्हणतील नारी
त्यांचे या संवसारीं वज्रचुडे

सावित्री आठवतांच सीताहि आठवते :

रामाची ग सीता लक्ष्मणाची ग वयनी
दशरथाची पहिली ज्येष्ठ सून

लग्नामध्यें राम पांच वर्षांचेच होते व सीता अडीचच वर्षांची होती असें म्हटलें आहे. कारण सर्वत्र बालविवाह होत होते. अडीच वर्षांच्या सीतेनें माळ कशी घातली, पांच वर्षांच्या रामानें धनुष्य कसें मोडलें त्याची आपणांला कां उठाठेव ?

दुष्ट कैकेयीनें रामासारखा भ्रतार सीतेला भोगूं दिला नाहीं. तीं सारीं वनांत गेलीं. परंतु भरत! त्याचें किती प्रेम! राम वनांत गेले म्हणून तो नंदिग्रामीं वनस्थ व व्रतस्थ होऊन राहिला :

जटाधारी झाला निजतो सुखें भुईं
भरत जणुं होई वनवासी
धन्य रे भरता धन्य रे तूं भाऊ
तुझी कीर्ति राहू चिरंजीव

समृद्ध असें राज्य तृणप्राय तो मानतो. भरताची ही भक्ति पाहून डोळे भरून येतात :

धन्य रे भरता धन्य रे तुझें मन
तुझ्या स्मरणें लोचन भरून येती

भरताची अशी भक्ति, आणि तो लक्ष्मण! तो तर राम जवळ नसेल तर

राहूंच शकत नव्हता, जगूंच शकत नव्हता. राम म्हणजे त्याचें जीवन. राम व सीता वनांत चालत असतां लक्ष्मण पुढें चालत असे. तो दगड-धोंडे, कांटे दूर करीत असे. किती सहृदय वर्णन आहे तें वाचा :

राम चाले वाटे लक्ष्मण झाडी खडे
असे बंधु झाले थोडे पृथ्वीवरी
राम चाले वाटे लक्ष्मण झाडी कांटे
असे बंधु नाहीं कोठें संसारांत

राम व सीता यांची सेवाचाकरी करणें हाच लक्ष्मणाचा आनंद. तो त्यांच्यासाठीं रसाळ फळें आणी. सीतेनेंहि वनवासांतील संसाराला मधुरता आणली. स्त्रियांनीं पंचवटींतील राम-सीतेच्या राहणीचें मनोहर वर्णन केलें आहे. सीतेनें जाईचे वेल लावले आहेत. त्यांच्या हिरव्यागार मंडपांत राम आंघोळ करतो; परंतु कढत पाण्याला विसावण हवें होतें. गोदावरीचें पाणी आणणें कठीण; मग रामानें तेथेंच बाण मारून पाणी काढलें :

रामाच्या आंघोळीला पाणी नाहीं विसाणाला
अमृताचे झरे लाविले ग पाषाणाला

रामाची आंघोळ चालते. सीता सर्वत्र सडासंमार्जन करून रांगोळी काढते. रामाच्या संध्येसाठीं ती स्वच्छ पाण्याचा तांब्या भरून ठेवते :

रामकुंडावरी रामराया संध्या करी
सावळी सीताबाई अमृतानें तांब्या भरी

सीता त्या पंचवटींत कुमारिकांना परकर-चोळ्या वाटते, सुवासिनींना हळदीकुंकू देते, ब्राह्मणांना धोतरजोडे देते असें वर्णिलें आहे. जशी एखादी भरल्या घरांतील सुवासिनी वागते तशी सीता वनांत राहते. सीता वनांत आहे हें जणूं ओंव्या करणाऱ्या बायका विसरल्या.

सीता रामाची शय्या तयार करते, त्याला विडा देते, त्याचे प्रेमानें पाय चेपते. रामाला घाम वगैरे आला तर सीता आपल्या पदरानें तो पुसून टाकते; व घाम पुसणाऱ्या प्रेमळ पत्नीकडे राम बघतो. किती गोड हें स्वभावचित्र !

"रामाला आला घाम सीता पुसते घोळानें
पाहतसे तिच्या मुखा रामराया ग प्रेमानें"

रामराया आला घाम सीताबाई घाली वारा
पतिसंगतींत प्रेमें वनवास कंठी सारा

पंचवटींत थंडी फार. गोदावरीच्या तीरावर वसति, गार गार वाटायचें. त्यामुळें रामरायाला पडसें आलें व सीतेनें त्याला आलें खायला दिलें असें घरगुती सांसारिक वर्णन आहे :

रामरायाला पडसें सीता देते त्याला आलें
पंचवटीमधें त्यांचें पर्णकुटी घर झालें

राम व सीता यांचा वेळ तरी कसा जाई? राम फुलझाडें लावी, सीता पाणी घाली रानांतील पांखरांचीं नांवें सीतेनें विचारावीं व सीतेचें अज्ञान पाहून रामानें हसावें. मग सीतेला राग येई. तो राग हळूच हात लावून राम दूर करी :

रामाला पुसते सीता पांखरांचीं नांवें
रामरायानें हसावें कौतुकानें
सीता रागावली रानीं रुसून बैसली
रामरायें हासविली स्पर्शमात्रें

रानांत राहतां राहतां रावणाचें संकट आलें. सीतेला सुवर्णमृगाच्या चर्माची चोळी शिवावी असें वाटलें. मोठमोठ्यांसहि मोह फसवितो :

सोन्याच्या चोळीचा मोह सीतेला सुटला
कोण प्रपंचीं विटला सर्व सुखा

सीतेला रावण नेतो. राम हिंडूं लागतात. शबरी भेटते. शबरीचीं बोरें अधाशाप्रमाणें राम खाऊं लागले. सीतेला देत ना. ती भांडूं लागली :

शबरीचीं बोरें एकटा राम खाई
सीतेचें त्याच्याशीं मग गोड भांडण होई

रामाची व मारुतिरायांची गाठ पडते. अशोकवनांत सीता रडत असते. अशोकाच्या फुलांना बहर आला होता. कारण सीतेच्या डोळ्यांतील पाणी त्यांना मिळे.

अशोकाच्या झाडा फुलांचा नित्य बहर
सीतादेवीच्या डोळ्यांचा त्याला मिळतो पाझर

अशोकाच्या झाडा सीता घाली पाणी
नेत्र येतात भरोनी रात्रंदिस

सीतेच्या डोळ्यांतील पाणी मिळे म्हणून तीं फुलें अत्यंत सुकुमार दिसत. सीतेचा श्वासोच्छ्वास लागल्यामुळें त्या फुलांना गोड वास येई. सीतेच्या डोळ्यांतून पाण्याचा सडा पडे व अशोकाचीं फुलेंहि टपटप खालीं पडून सडा होई, अशा मनोहर उत्प्रेक्षा आहेत.

मारुति सीतेची बातमी नेतात. वानरांसह राम येतात. सेतु बांधूं लागतात. राम शिळा टाकी ती बुडे. परंतु त्याचें नांव लिहिलेली तरे. मारुति म्हणतो :

हसून मारुति म्हणे रामा रघुनाथा
देवा तुमच्याहीपेक्षां तुमच्या नांवाची योग्यता

सेतु होतो. रावणाशीं युद्ध सुरू होतें. रामाचे बाण हळूहळू लंकेवर येऊं लागतात. मग लाखों येऊं लागतात. इंद्रजिताला लक्ष्मण मारतो. रावणहि मारला गेला. परंतु राम सीतेची परीक्षा पाहतात :

रामाचें हृदय जणूं कठीण पाषाण
फूल आगींत घालून बघतसे

पुढें पुष्पक विमानांत बसून राम व सीता निघतात. सीतेला समाधान वाटतें. शेवट गोड होतो :

सांवळी जानकी रामरायाच्या मांडीवरी
सीतेच्या तोंडावरी प्रसन्नता

रामाला भरत भेटतो. राम भरताला नाही भेटले. जणूं स्वतःच्या हृदयाला भेटले :

भरता भेटला भेटला हृदयाला
रामरायानें न्हाणीला नेत्रजळें

रामानें भरताच्या पाठीवरून हात फिरविला आणि भरताचे बारा वर्षांचे कष्ट नष्ट झाले :

भरताच्या पाठीवर राम फिरवितो हात
बारा वरसांचे कष्ट दूर केले

रामाला अभिषेक होतो. सुखाचा संसार सुरू होतो. सीता नाना प्रकारचे दागिने मागते. राम देतो. दिवाणखाना सजलेला असतो. भाग्य फुलतें. सीता गर्भार असते. राम तिला डोहाळे पुसतो:

सीतेला डोहाळे रामाला काय कळे
निंबोणी रस गळे शेल्यावरी
सीतेला डोहाळे रामाला सांगावे
रुमालीं आणावे बाळआंबे

रानांतील आंब्याच्या कैऱ्या खाव्या असे डोहाळे सुरू होतात. पुढें राम सीतेचा त्याग करितात. वनवासांतील हें गरोदर सीतेचें वर्णन करुण असें आहे:

सीता वनवासी दगडाची केली उशी
अंकुश बाळ कुशी वाढतसे

दगडावर कशी आली तिला झोप! पुढें सीता बाळंत होते. बाळबाळंतीण कोठल्या बाजेवर निजत होतीं!:

सीता वनवासी दगडाची केली बाज
अंकुश बाळा नीज वनामध्यें

पुढें लवांकुश वाढतात. रामाबरोबर त्यांची लढाई होते. रामाचे बाण लवांकुशावर येत होते. जणूं ते बाण म्हणजे कमरेला कडदोरा, हातांतील कडीतोडे. रामाला का कठोर बाण मारवत नव्हते! का ते बाण मुलांना फुलाप्रमाणें वाटत होते! रामानें आपल्या मुलांना इतर बाळलेणें घातलें नाहीं. जें घातलें तें या बाणांचें:

बाणामागें बाण बाण येती मागेंपुढें
रामाच्या बाणांचे लवांकुशा कडीतोडे
बाणामागें बाण बाण येती झराझरा
रामाच्या बाणांचा लवांकुशा कडदोरा

असें हें थोडक्यांत जणूं ओंव्यांत रामायणच आहे. रामायण म्हणजे मारुतीचा पराक्रम. मारुतिरायाच्या वर्णनाच्या ओंव्या सुंदर आहेत:

मारुतीला प्रणाम करण्यापूर्वी असा पुत्र प्रसवणाऱ्या मातेला आधी नमन केलें पाहिजे :

आधीं नमन करूं अंजनीबाईला
मग मारुतिरायाला तिच्या पुत्रा

कोणताहि गांव घेतला तर तेथें मारुतीचें देऊळ आहेच. पुष्कळ वेळां गांवाबाहेर तें वेशीजवळ असतें. तेथें मंडळी बसतात उठतात. वाटेचे वाटसरू विसांवा घेतात :

माझा ग दयाळु वेशीच्या बाहेर उभा
मारुतिरायाचा शेंदरी लाल झगा

रामाचें वर्णन झालें आणि कृष्णाचें? कृष्णाचें वर्णन करतां करतां कोणाची वाणी थकणार नाहीं? यशोदामाईचें केवढें भाग्य! :

दैवाची यशोदा नेसली पिवळें
मांडीये सांवळें परब्रह्म

यशोदा कृष्णाला खेळवते, जेववितें, तो तिच्या निऱ्या धरून उभा राहतो. चांदोबा खेळायला मागतो :

यशोदेच्या निऱ्या कृष्ण धरून उभा राही
चंद्रमा म्हणे देई खेळावया

कृष्ण वाढतो. यमुनेच्या तीरीं गाई चारतो. कालियाला मारण्यासाठीं यमुनेंत उडी घेतो. तें झोंकदार वर्णन वाचा :

कृष्ण उडी टाकी कळंब कडाडला
शेष दणाणला पाताळांत
कृष्ण उडी टाकी कळंबाच्या मेजें
यमुने पाणी तुझें गढूळलें

उंच कळंबाच्या झाडावरून कृष्ण उडी मारतो. त्यामुळें कृष्ण खोल जातो. यमुनेच्या तळाचा गाळ वर येतो.

असा हा गोपाळकृष्ण भक्तांचीं संकटें दूर करतो. गायींसाठीं पांवा वाजवतो. साध्या मोरपिसांनीं नटतो :

खांदीये घोंगडी अधरीं धरी पांवा
गोपाळ कृष्ण गावा गोकुळींचा
मोरमुकुट माथां गळां वनमाळा
स्मरावा सांवळा गोकुळींचा

कृष्ण खोड्या करतो. यशोदा त्याला बांधते, मारते. ज्याच्या नांवानें बद्ध मुक्त होतात, त्याला यशोदा बांधून ठेविते :

ज्याच्या नांवें होती संसारांत मुक्त
यशोदा बांधीत त्याला दावें

जो दुष्ट असुरांना मारतो, त्याला यशोदा काठी मारते :

राक्षस संहारी कालिया विदारी
यशोदा त्याला मारी वेताटीनें

असा हा गोड विरोधाभास आहे.

आणि ती कुंजवनांतील फुललेल्या शारदीय चांदण्यांतील रासक्रीडा :

कां ग सखी तुझे डोळे लाल धुंद
काननीं गोविंद वाजवितो

सूचक उत्तर! काननांतील वेणुध्वनि ऐकून झोप कशी येणार!

कृष्ण भगवान् पांडवांचा सखा. द्रौपदीचा तो पाठीराखा. राजसूय यज्ञांत वाढताना द्रौपदीच्या चोळीची गाठ सुटली. पापी हसूं लागले. परंतु कृष्णानें लाज राखली. द्रौपदी चतुर्भुज झाली :

दोन हातीं वाढी दोन हातीं बांधी
सांवळी द्रौपदी मांडवांत
रायसूय यज्ञीं द्रौपदीचे तुटे बिरडं
चतुर्भुज कीं गोविंदें तिला केलें

द्रौपदी चतुर्भुज होतांच सारे आश्चर्यचकित होऊन टकमक पाहूं लागतात. द्रौपदी मग नाना प्रकारचे पदार्थ वाढते. सारे जेवून उठतात. द्रौपदी शेण लावून थकलेल्या कृष्णाला वाढते. देवाला ती साधें लोणचें आणते :

राजसूय यज्ञीं द्रौपदी वाढी लोणचें
कृष्णाचें पान कोणचें विचारीते

कृष्णाची द्रौपदीवर फार प्रीति. सख्ख्या बहिणीवर त्याची प्रीति कमी. आणि द्रौपदीहि म्हणते : "कृष्ण माझा कोणी नाहीं. तरी खरी माया त्याचीच माझ्यावर."

द्रौपदीमाई म्हणे नव्हे माझा सख्खा भाऊ
मायेचा कृष्णनाथ किती त्याची वाट पाहूं

द्रौपदीवर तो केवढा कठिण प्रसंग! दुर्योधन तिला उघडी करूं पाहतो. परंतु देव लाज राखतो. अनंत रंगांचीं वस्त्रें भराभरा आंतून निघतात. शेवटीं दुष्ट दमतो :

वस्त्रें फेडुनीया पापी चांडाळ दमला
कैवारी कृष्ण झाला द्रौपदीचा

कृष्ण व द्रौपदीचे हे प्रसंग बहारीनें वर्णिले आहेत.

अभिमन्यु बाळाच्याही ओंव्या सुंदर आहेत :

चक्रव्यूहीं शिरे पुत्र प्रतापी पार्थाचा
भाचा प्रत्यक्ष कृष्णाचा अभिमन्यू
अभिमन्यू बाळ सिंहाचें ग पिलूं
लागले सारे पळूं कौरवांचे

शेवटीं रणांगणांत तो सिंहाचा छावा मरून पडतो. तोंडानें गोविंदनाम तो जपत असतो :

गोविंद गोविंद मंजुळ मुखीं वाचा
पति पडे उत्तरेचा रणांगणीं

याच प्रकरणांत नारदांच्या वर्णनाच्याहि ओंव्या आहेत. हें शब्दचित्र पाहा :

कळीचा नारद उभारीतो शेंडी
वीणा तो काखुंडी शोभे सदा

या प्रकरणांत शेवटीं तुळसादेवीच्या ओंव्या घातल्या आहेत. तुळस म्हणजे पवित्र वस्तु. मरतांना तोंडावर तुळशीपत्र ठेवून देवाघरीं जायचें. तुळशीला पाणी घातल्याशिवाय बायका जेवत नाहींत. रानावनांतील तुळस. परंतु प्रेमानें तिला अंगणांत जागा दिली :

तुळशी ग बाई जन्म तुझा रानींवनीं
बैस अंगणांत जागा देतें वृंदावनीं

तुळशीच्या पवित्र झाडाला माता पाणी घालीत असते. त्या वेळेस माता कशी दिसते :

तुळशीला पाणी घाली तुळशी खालीं बसे
प्रत्यक्ष गंगा दिसे मायबाई

गरीब बायका म्हणतात : " आम्हां कोठली काशीयात्रा ! अंगणांतील तुळशीचें दर्शन हेंच काशीदर्शन."

काशी काशी म्हणून लोक जाती ग धांवत
काशी माझ्या अंगणांत तुळसादेवी
काशी काशी म्हणून लोक जाती दुरी
काशी माझ्या घरीं तुळसादेवी

बाहेर सायंकाळ व्हावी, दिवा लावून देवा-तुळशीला दाखवावा, तुळशीला हात जोडावे :

संध्याकाळ झाली वाजले ते सात
तुळशीला हात जोडीयेले

भगिनी निवेदितादेवींना अशा प्रसंगांचीं चित्रें किती सुंदर काढतां येतील असें नेहमीं वाटत असे.

देवादिकांच्या व पौराणिक : ओंव्या

आधीं नमन करूं देव गणपति
शारदा सरस्वती मोरावरी १
मोरया रे देवा तुला दुर्वांची आवडी
एकविसांची जुडी बाळासाठीं २
मोरया रे देवा लाडू घे सोंडेवरी
पुत्र दे मांडीवरी उषाताईला ३
मोरया देवाला केलें दुर्वांचें आसन
झाला मोरया प्रसन्न भाईरायाला ४

मोरया रे देवा तुलां लिंपीन शेंदूर
पुत्र तूं दे सुंदर उषाताईला ५

मोरया रे देवा तुला जास्वंदीचें फूल
मांडीये देई मूल उषाताईला ६

मोरया रे देवा सारीं विघ्नं हीं हाकावीं
तान्हे बाळीला राखावी दूरदेशीं ७

मोरया रे देवा सारीं विघ्नें कर दूर
निर्विघ्न माझा कर संवसार ८

आणा गणेशाला गणेशचतुर्थीला
देईल सद्‌बुद्धीला तान्हे बाळा ९

आणावा गणेश त्याचा मांडावा सोहळा
देईल विद्येला तान्हे बाळा १०

आणावा गणेश विघ्नें तो करी दूर
सुखाला येवो पूर गोपू बाळाच्या ११

आणावा गणेश त्याला वाहूं हिरव्या दुर्वा
प्रार्थूं मनोरथ पुरवा गणराया १२

आणावे नारळ करीन एकवीस मोदक
देव सिद्धिविनायक कृपा करो १३

संकष्ट चतुर्थी आहे माझा नेम
भाचा सांगेन ब्राह्मण गोपू बाळ १४

संकष्ट चतुर्थी चंद्र दिसतो हिरवा
सखी वेंचते दुरवा पूजेसाठीं १५

सर्वांच्या मागून शिवाची करिती पूजा
भोळ्या सांबालागीं माझा प्रणिपात १६

खोलामध्यें नांदे नाहीं त्याचा गाजावाजा
भोळ्या त्या सांबा माझा नमस्कार १७

रानींवनीं वसे माझा कैलासींचा राजा
भोळ्या सांबालागीं माझा प्रणिपात १८

स्मशानीं वसती अंगाला विभूति
पति तो पार्वती वरीतसे १९

सर्पांचीं वेटाळीं ज्याच्या गळां वेढे देती
पति तो पार्वती वरीतसे २०

भैरव भुतांची नाचे मंडळी सभोंतीं
पति तो पार्वती वरीतसे २१

हातांत डमरू त्रिशूळ दुज्या हातीं
पति तो पार्वती वरीतसे २२

नंदीचं वाहन चंद्रमा माथ्यावरतीं
पति तो पार्वती वरीतसे २३

जगाच्या कल्याणा हळाहळ सुखें पीती
पति तो पार्वती वरीतसे २४

जगाच्या कल्याणा विषाचा घोट घेती
नीळकंठ झाली कीर्ति शंकराची २५

भोळा महादेव याला भोळा म्हणूं नये
त्याच्या जटेमध्यें गुपित गंगा वाहे २६

भोळा महादेव भोळें याचें देणें
त्यानें मला दिलें त्याच्या विभूतीचें सोनें २७

भोळा महादेव क्षणीं प्रसन्न होतसे
दुष्ट असो सुष्ट असो वर मागे तो देतसे २८

भोळा महादेव त्याला वहा शिवामूठ
मग संसारीं सुखाची उषाताई तुला लूट २९

चिलू माझा वेसारा पापड पसारा
निघाला वेसवारा कैलासांत ३०

चिळू माझा दाणीया भांगीं भरल्या गोणीया
निघाल्या पेणीया कैलासांत ३१

त्रिश्वरण चेतवीला महानंदा घाली उडी
आला धांवून तांतडी महादेव ३२

कुक्कुट मर्कुट महानंदेनें पाळीले
भद्रसेनेकडे आले पुत्र दोन्ही ३३

पतिव्रता मोठ्या पार्वती सावित्री
पवित्र धरित्री त्यांच्यामुळें ३४

योगिनी सावित्री यमापाशीं गेली
पति घेऊनियां आली स्वर्गांतूनी ३५

पतिव्रता सावित्री प्रतिज्ञा करूनी गेली
पति घेऊनियां आली स्वर्गांतूनी ३६

योगिनी सावित्री संतोषवी यमराणा
मागते चुडेदाना त्याचेपाशीं ३७

सासू-सासऱ्यांच्या आज्ञें गेली अरण्यांत
जाहलीं कृतार्थ दोघंजणं ३८

यमाचे पाशांतून पति सोडवी सावित्री
जगतीं तिची कीर्ति नारी गाती ३९

पति असे पाशीं धैर्यें बसे त्याच्यापाशीं
नाहीं झाली गोष्ट अशी भू-मंडळीं ४०

सावित्री सावित्री जरी म्हणतील ओठ
सौभाग्या नाहीं तूट भू-मंडळीं ४१

सावित्री सावित्री जरी म्हणतील नारी
त्यांचे या संवसारीं वज्रचुडे ४२

सावित्री सावित्री म्हणती ज्या नारी
मंगळसूत्र दोरी अक्षे त्यांची ४३

सावित्रीचें व्रत करील जी नारी
जन्म-सावित्री संसारीं होईल ती ४४

सावित्रीचें व्रत करावं पवित्र
ऐकावें चरित्र सावित्रीचें ४५

यमधर्माला आडवी पतिव्रता किती मोठी
अपूर्व केल्या गोष्टी सावित्रीनं ४६

सावित्रीचा महिमा अमर भूमंडळीं
अबला झाली बळी यमाहून ४७

सतीच्या प्रभावें काळहि मनीं खचे
नांव घ्या सावित्रीचें संसारांत ४८

रामाची ग सीता लक्ष्मणाची ग वयनी
दशरथाची पहिली ज्येष्ठ सून ४९

पांचा वरुषांचे राम अडचा वरुषांची सीता
धन्य तुझी दशरथा सून आली ५०

सीतेला सासुरवास कैकेयीनं केला
रामासारखा भ्रतार तिला नाहीं भोगूं दिला ५१

अहिल्या शिळा झाली गौतमाची कान्ता
रामरायें वनीं जातां उद्धरीली ५२

अहिल्या शिळा झाली पतीच्या श्रापानें
दशरथाच्या लेकानें उद्धरीली ५३

आश्चर्य आश्चर्य रामरायाच्या पायाचें
शिळेंतून वर येई रूप अहल्या सतीचें ५४

रामरायाच्या चरणाचा धुळीचा ग लागे कण
अहिल्या ग प्रगटली न लागतां एक क्षण ५५

राम लक्ष्मण भरत शत्रुघ्न
चौघांमध्यें कोण राज्य करी ५६

राम लक्ष्मण गेले कीं काननांत
भरत मनांत दुःखीकष्टी ५७

रामसीता वनीं माय कैकेयी पाठवी
मनीं भरत आठवी नित्य त्यांना ५८

जटाधारी झाला निजतो सुखें भुई
भरत जणूं होई वनवासी ५९

नको म्हणे राज्य भरत कैकेयीला
बंधु नाहीं असा झाला जगत्रयीं ६०

नंदिग्रामीं राही सदा रामनाम जपे
तपश्चर्या घोर तपे भरत बंधु ६१

धन्य रे भरता धन्य रे तूं भाऊ
तुझी कीर्ति राहू चिरंजीव ६२

धन्य रे भरता धन्य रे तुझें मन
तुझ्या स्मरणें लोचन भरुन येती ६३

धन्य रे भरता धन्य रे तुझी भक्ती
आलेलें राज्य हातीं सोडिलें तूं ६४

धन्य रे भरता धन्य रे तुझी निष्ठा
आलेलें राज्य हाता सोडियेलें ६५

राम चाले रथीं लक्ष्मण चाले पायीं
पवढ्या पृथ्वीवर असा बंधु झाला नाहीं ६६

राम चाले वाटे लक्ष्मण झाडी खडे
असे बंधु झाले थोडे पृथ्वीवरी ६७

राम चाले वाटे लक्ष्मण झाडी कांटे
असे बंधु नाहीं कोठें संसारांत ६८

राम चाले वाटे लक्ष्मण झाडी पाला
असा बंधु नाहीं झाला भूमंडळीं ६९

राम चाले वाटी लक्षुमण झाडी माती
असे बंधु झाले किती कोणी सांगा ! ७०

राम सीता वनीं लक्षुमण फळं आणी
असा बंधु त्रिभुवनीं भाग्यें भेटे ७१

रामकुंडावरी हिरवा मंडप जाईचा
आंघोळीला आला पुत्र कौसल्याबाईचा ७२

रामाच्या आंघोळीला पाणी नाहीं विसाणाला
अमृताचे झरे लाविले ग पाषाणाला ७३

रामकुंडावरी रामरायाची आंघोळी
सांवळी सीताबाई तेथें काढीते रांगोळी ७४

रामकुंडावरी रामराया संध्या करी
सांवळी सीताबाई अमृतानें तांब्या भरी ७५

रामकुंडावरी रामरायाची आरती
सभामंडपांत हात जोडून मारुती ७६

रामकुंडावरी कुंवारणींची झाली दाटी
परकर-चोळया वांटी सीताबाई ७७

रामकुंडावरी ब्राह्मणांची झाली दाटी
धोतरजोडे वांटी रामराया ७८

रामकुंडावरी सवाष्णींची झाली दाटी
हळदीकुंकू वांटी सीतादेवी ७९.

रामकुंडावरी रामरायाची बिछाई
तेथें पाय चेपी सांवळी सीताबाई ८०.

रामकुंडावरी रामरायाची बिछाई
तेथें विडा देते सांवळी सीताबाई ८१

रामाला आला घाम सीता पुसते घोळानें
पाहतसे तिच्या मुखा रामराया ग प्रेमानें ८२

रामराया आला घाम सीताबाई घाली वारा
पतिसंगतींत प्रेमें वनवास कंठी सारा ८३

रामरायाला पडसें सीता देते त्याला आलें
पंचवटीमध्यें त्यांचें पर्णकुटी घर झालें ८४

रामराया लावी जाई-मोगऱ्याचीं फुलें
सांवळी सीताबाई शिंपीतसे त्यांना जळं ८५

रामाला पुसते सीता पांखरांचीं नांवें
रामरायानें हसावें कौतुकानें ८६

सीता रागावली रानीं रुसून बैसली
रामरायें हसवीली स्पर्शमात्रें ८७

लक्षुमण आणी सितामाईला मोरपीसें
सांवळी सीताबाई त्यांचे करीतसे पंखे ८८

राम-लक्षुमण जसे मोतीयांचे बाण
मध्यें शोभे सूर्यपान सीताबाई ८९

राम-लक्षुमण मोतीयांची जोडी
मध्यें शोभते लालडी सीताबाई ९०

रामलक्षुमण जसे धनुष्याचे बाण
मध्यें लावण्याची खाण सीतादेवी ९१

राम-लक्षुमण जसे मोतीयांचे हार
शोवंती सुकुमार सीताबाई ९२

सीता वनवासी झाडांशीं सांगे गोष्टी
दुष्ट ग रावण तेथें ठेवी पापी दृष्टी ९३

सोन्याच्या चोळीचा मोह सीतेला सूटला
कोण प्रपंचीं वीटला सर्व सुखा ९४

सीतेला लोभ जडे रामराया मोह पडे
होणार तें तें घडे ललाटीचें ९५

जटायु तो पक्षी रामासाठीं मेला
मरून धन्य झाला संसारांत ९६

शबरीचीं बोरं उष्टींमाष्टीं खाशी
तूं रे दिसशी अधाशी रामराया ९७

शबरीचीं बोरं उष्टींमाष्टीं खाशी
शतजन्मांचा उपाशी रामराया ९८

शबरीचीं बोरं एकटा राम खाई
सीतेचे त्याच्याशीं मग गोड भांडण होई ९९

शबरीचीं बोरं अमृताहून गोड
कोण ठेविल त्यांना खोड त्रैलोक्यांत १००

शबरीचीं बोरं रामें मटकावीलीं
शबरी मुक्त केली संसारांत १०१

सीतेच्या शोधासाठीं रामानें दिली सरी
मारुति ग राया मग पडला विचारीं १०२

सीतेच्या शोधासाठीं रामानें दिली माळ
समुद्र लंघुनी गेलें अंजनीचें बाळ १०३

अशोकाचे खालीं सिता रडतसे
मारुती देतसे आश्वासन १०४

अशोकाचे खालीं सीताबाई शोक करी
हनुमंतें खूण दिली रामरायाची १०५

अशोकाचे खालीं सीतेची गळेसरी
तेथें मारुतीचा फेरी रात्रंदीस १०६

अशोकाचे खालीं सीतेचा कमरपट्टा
तेथें मारुती झपाटा रात्रंदीस १०७

अशोकाचे खालीं सीताबाईचें कांकण
तेथें मारुती राखण रात्रंदिवस १०८

अशोकाचे खालीं सीताबाईची हो नथ
तेथें मारुतीचा पथ रात्रंदिवस १०९

अशोकाचीं फुलं शेंदरी रंगाचीं
फार आवडीचीं जानकीच्या ११०

अशोकाच्या झाडा फुलांचा नित्य बहर
सीतादेवीच्या डोळ्यांचा त्याला मिळतो पाझर १११

अशोकाचीं फुलें झुबके झुबके
पाहते कौतुकं दुःखी सीता ११२

अशोकाच्या झाडा सीता घाली पाणी
नेत्र येतात भरोनी रात्रंदीस ११३

अशोकवनाचीं कां हो सुकुमार फुलं
जानकीच्या नेत्रांतील पोसलीं तीं नित्यजळें ११४

अशोकवनींच्या फुलांना कां गोड वास
जानकीचा त्यांना लागे नित्य नित्य श्वासोच्छ्वास

अशोकवनांत फुलांचा सडा पडे
परंतु सीता रडे रात्रंदीस ११६

सागरावरतीं सेतु बांधिला बाणांचा
दशरथाच्या पुत्राचा पराक्रम ११७

सागरावरतीं सेतु बांधिला वानरीं
तुझ्यासाठीं ग सुंदरी सीताबाई ११८

राम टाकी शिळा परि बुडाल्या त्या तळीं
रामाच्या नांवाची शिळा परि तरे जळीं ११९

हसून मारुती म्हणे रामा रघुनाथा
देवा, तुमच्याहीपेक्षां तुमच्या नांवाची योग्यता १२०

रामाच्या नांवानें शिळा सिंधूंत तरती
आणि शिवाशंकराच्या विषवेदना थांबती १२१

रामाच्या नांवानें शिळा सागरीं तरती
संसारीं त्याच्या नांवें जडमूढ उद्धरती १२२

राम चाले वाटे लक्ष्मण झाडी वाळू
रामाचे बाण हळू लंकेवरी १२३

हस्ती झाले मस्त गगनीं उडे राख
रामाचे बाण लाख लंकेवरी १२४

हस्ती झाले मस्त गगनीं उडे वाळू
रामाचे बाण हळू लंकेवरी १२५

हस्ती झाले मस्त गगनीं उडती दगड
रामाचे बाण रगड लंकेवरी १२६

हस्ती झाले मस्त गगनीं उडे रेती
रामाचे बाण येती लंकेवरी १२७

हस्ती झाले मस्त गगनीं उडे चुना
रामाचे बाण पुन्हा लंकेवरी १२८

हस्ती झाले मस्त गगनीं उडे गोळा
रामाचे बाण सोळा लंकेवरी १२९

हस्ती झाले मस्त गगनीं उडे खूप
रामाचे बाण खूप लंकेवरी १३०

हस्ती झाले मस्त आकाशीं काळोख
रामाचे बाण लाख लंकेवरी १३१

हस्ती झाले मस्त गगनीं अंधार
रामाची बाणधार लंकेवरी १३२

हस्ती झाले मस्त गगनीं उडे माती
रामाचे बाण येती लंकेवरी १३३

इंद्रजित मारी लक्ष्मण ब्रह्मचारी
रडते त्याची नारी सुलोचना १३४

बारा वर्षं राही निराहार ब्रह्मचारी
म्हणून सौमित्र रावणाच्या पुत्रा मारी १३५

मारिला इंद्रजित दिली दऊत लेखणी
लक्ष्मणें घात केला भुजा दाखवी लिहूनी १३६

रामाचें हृदय कठिण वज्राचें
अग्नींत सीतेचें सत्त्व पाही १३७

रामाचें हृदय जणूं कठिण पाषाण
फूल आगींत घालून बघतसे १३८

पुष्पक विमानीं रामाच्या जवळी
शोभली सांवळी सीताबाई १३९

सांवळी जानकी रामरायाच्या मांडीवरी
सीतेच्या तोंडावरी प्रसन्नता १४०

भरता भेटला भेटला हृदयाला
रामरायानें न्हाणीला नेत्रजळें १४१

भरताच्या पाठीवंर राम फिरवीतो हात
बारा वरसांचे कष्ट दूर केले १४२

बारा वरसांनीं कौसल्या भेटे रामा
हृदयीं दाटे प्रेमा माउलीच्या १४३

कौसल्या माउली रामाला धरी पोटीं
उमटेना शब्द ओठीं कांहीं केल्या १४४

वाजंत्रीं वाजती वाजती माळावर
राज्य-अभिषेक कौसल्येच्या बाळावर १४५

वाजंत्रीं वाजती चला सख्यांनो पहायाला
रामाची आरती जाते मारुतीरायाला १४६

राम-लक्ष्मण अर्धांगी सीता नारी
मेवेशीं ब्रह्मचारी मारुतिराय १४७

राम-लक्षुमण सेवेशीं दास उभे	अर्धांगी सीता शोभे मारुतिराय	१४८
सतरंज्यांना ठसे रामरायाच्या सभे बसे	लोडांना आरसे मारुतिराय	१४९
सतरंज्यांना ठसे रामरायाच्या दिवाणीं	शोभती कमानी मारुतिराय	१५०
शिंदेशाई तोडे रामरायाच्या रथांत	सिताबाईच्या हातांत उजेड पडे	१५१
शिंदेशाई तोडे रामरायाच्या रथांत	राम सीतेला देणार त्याचा उजेड पडणार	१५२
चला जाऊं पाहूं शेजारीं रत्न टीक	रामरायाची बैठक सीताबाई	१५३
चला जाऊं पाहूं हासून विडा देई	रामरायाची बिछाई सीताबाई	१५४
नदीपलीकडे रामरायाची जानकी	कोणाची पालखी उतरली	१५५
मोठीं मोठीं मोतीं राणी मागते गजऱ्याला	रामरायाच्या सद्र्याला सीताबाई	१५६
मोठीं मोठीं मोतीं राणी मागते गोटाला	रामरायाच्या कोटाला सीताबाई	१५७
मोठीं मोठीं मोतीं राणी मागते बुगडीला	रामरायाच्या पगडीला सीतादेवी	१५८
शिंदेशाई तोडे राम इंदुराला गेले	सीताबाई कधीं केले जव्यासाठीं	१५९
शिंदेशाई तोडे पंचवटीचे सोनार	राम सीतेला देणार कारागीर	१६०

मोठीं मोठीं मोतीं रामरायाच्या पलंगाला
राणी मागे लवंगाला सीतादेवी १६१

मोठीं मोठीं मोतीं रामरायाच्या जोड्याला
राणी मागते तोड्याला सीतादेवी १६२

राम रथामध्यें लक्षुमण घोड्यावरी
मधून जाते डोली जानकीची १६३

सीतेला डोहाळे रामाला काय कळे
निंबोणी रस गळे शेल्यावरी १६४

सीतेला डोहाळे रामाला सांगावे
रुमालीं आणावे बाळआंबे १६५

सीता वनवासी दगडाची केली उशी
अंकुश बाळ कुशी वाढतसे १६६

सीता वनवासी दगडाची केली उशी
एवढ्या अरण्यांत तिला झोंप आली कशी १६७

सीता वमवासी वनीं कंटकांची दाटी
पांचा महिन्यांचा अंकुश बाळ पोटीं १६८

सीता वनवासी दगडाची करी गादी
एवढ्या अरण्यांत तिला झोंप आली आधीं १६९

सीता वनवासी दगडाची केली बाज
अंकुश बाळा नीज वनामध्यें १७०

पांच महिन्यांचा अंकुश असे पोटीं
घोर अरण्यांत सीतामाई केर लोटी १७१

बाणामागें बाण बाण येती मागें-पुढें
रामाच्या बाणांचे लवांकुशा कडी-तोडे १७२

बाणामागें बाण बाण येती ग पीवळे
रामाशीं लढती लवांकुश ग कोवळे १७३

बाणामागें बाण बाण येती झराझरा
रामाच्या बाणांचा लवांकुशां कबदोरा १७४

सीतेला सासुरवास असा केला केसोकेसीं
सीता गेली निजधामा तिनें वांटला देशोदेशीं १७५

सीतेला सासुरवास असा केला परोपरीं
सीता गेली निजधामा तिनें वांटला घरोघरीं १७६

सीतेला वनवास कैकेयीनें नेली फणी
तिनें बारा वर्षं वेणी वर्ज्य केली १७७

सीतेला सासुरवास कैकेयीनें केला
बारा वर्षं दिला वनवास १७८

सीतेला डोहाळे कैकेयीनें केले
राम नाहीं दाखवीले बारा वर्षं १७९

सीता सांगे कथा आपुल्या कर्मांची
पापिष्टा रावणाची लंका जळली १८०

राम गेले वना मारिलें रावणा
राज्य दिलं बिभीषणा सोनियाचें १८१

सीता सांगे स्वप्न ऐक रे शहाण्या
सवतीवरी कन्या देऊं नये १८२

सीता सांगे स्वप्न ऐक मंदोदरी
राम लंकेवरी स्वार झाले १८३

सीता सांगे स्वप्न ऐक मंदोदरी
इंद्रजीत मारी लक्षुमण १८४

सीता सांगे स्वप्न ऐक मंदोदरी
राक्षस वानरीं संहारीले १८५

सीतेच्या शापानें डोंगर जळती
वानर म्हणती रामनाम १८६

सीतेच्या श्रापानं तोंडं झालीं काळीं	लंकेची झाली होळी वानरांचीं	१८७
आधीं नमन करूं मारुति हनुमंता	अंजनीच्या सुता रामभक्ता	१८८
आधीं नमन करूं मग मारुतिरायाला	अंजनीबाईला तिच्या पुत्रा	१८९
अंजनीबाई म्हणे द्रोणागिरी पर्वत	बाळ माझा बळींवंत उचलीला	१९०
घडींत आणीला हनुमंत वंदूं	पर्वताचा चेंडू रामदूत	१९१
मनाचाही वेग लंकेला रागें रागें	मारुतीच्या मागें जाळीतसे	१९२
एकाच उडींत जाऊन सीता वंदी	समुद्र ओलांडी रामदूत	१९३
रामाचा सेवक विडा पिकल्या पानांचा	मारुतिराय तो मानाचा सुकुनी गेला	१९४
पहाटेच्या प्रहर रात्रीं त्याचें दर्शन आहे घेणं	मला वेशीकडे जाणें मारुतिरायाचें	१९५
राम राम म्हणत रामराया तुझा चेला	दारावरून कोण गेला मारुतिराया	१९६
राम राम म्हणुनी रामराया तुझा चेला	नदींत कोण गेला मारुतिराया	१९७
माझा ग दयाळु मारुतिरायाचा	वेशीच्या बाहेर उभा शेंदरी लाल झगा	१९८
रामाच्या बैसली सेवेला ब्रह्मचारी	अर्धांगी सीता नारी मारुतिराय	१९९

धन्य ग यशोदा नेसली कशीदा
मांडीये मुकुंदा न्हाणीयेलें २००

दैवाची यशोदा नेसली पीवळें
मांडीये सांवळें परब्रह्म २०१

दैवाची यशोदा नेसली शेलारी
बैसली श्रीहरी दूध पाजूं २०२

दैवाची यशोदा नेसली पातळ
मांडीये घननीळ नाचतसे २०३

कृष्णाची यशोदा नेसली जरतारी
मांडीये मुरारी दूध पीई २०४

यशोदेच्या निऱ्या कृष्ण धरून उभा राही
चंद्रमा म्हणे देई खेळावया २०५

गायींना चारीतो यमुनेच्या तटीं
भक्तांना संकटीं सांभाळीतो २०६

कृष्ण टाकी उडी कळंब कडाडला
शेष दणाणला पाताळांत २०७

कृष्ण उडी टाकी कळंबाच्या मेजें
यमुने पाणी तूझें गढूळलें २०८

गाईगुरें चारी वाजवीतो पांवा
गोपाळकृष्ण ध्यावा गोकुळींचा २०९

खांदीये घोंगडी अधरीं धरी पांवा
गोपाळकृष्ण गावा गोकुळींचा २१०

हातीं शोभे काठी गवळे संवगडी
खांदीये घोंगडी कृष्णजीच्या २११

मोरमुगुट माथां गळां वनमाळा
स्मरावा सांवळा गोकुळींचा २१२

गोपाळकाला करी यमुनेच्या तीरीं
होऊन गोवारी नंदजीचा २१३

दैवाचा तूं नंद धन्य दैवाची यशोदा
आनंदाच्या कंदा खेळवीलें २१४

ज्याच्या नांवें होती संसारांत मुक्त
यशोदा बांधीत त्याला दावें २१५

राक्षस संहारी काळीया विदारी
यशोदा त्याला मारी वेताटीनें २१६

तोंडांत दाखवी विश्व ब्रह्मांड सगळें
तेव्हां यशोदे कळलें बाळरूप २१७

कृष्णें काळीयाची मर्दीयेली फणी
काढीयला मणी मस्तकींचा २१८

गोविंद गोविंद गोविंद ध्यानीं मनीं
गोविंद गोपांगणीं क्रीडा करी २१९

वाजवून पांवा वेध लावी सर्वां
गोपाळकृष्ण ध्यावा गोकुळींचा २२०

दहीं, दूध, लोणी चोरून वांटीतो
कौतुक करीतो बाळकृष्ण २२१

कां ग सखी तुझे डोळे लाल धुंद
काननीं गोविंद वाजवीतो २२२

गोवर्धनगिरी बोटानें उचली
वाढतो गोकुळीं कंस शत्रु २२३

गायी गोवर्धनीं चरती बारा रानें
पांवा जनार्दनें वाजवीला २२४

यशोदा म्हणते कृष्ण माझा वरसाचा
कसा तो गोरसाचा नाश करी २२५

कृष्णनाथ काळा जसा उडीदाचा दाणा
सोळा सहस्र गोपांगना भुलवील्या २२६

माझ्या दारावरुन रंगीत गाडी गेली
कृष्णानें राधा नेली गोकुळांत २२७

वाढतां वाढतां सुटे द्रौपदीची चोळी
गोविंद् सांभाळी तिची लाज २२८

चतुर्भुज केली द्रौपदी निज सखी
भक्तांची लाज राखी भगवंत २२९

दोन हातीं वाढी दोन हातीं बांधी
सांवळी द्रौपदी मांडवांत २३०

राजसूय यज्ञीं दुर्जन हासले
चतुर्भुज देवें केलें द्रौपदीला २३१

राजसूय यज्ञीं द्रौपदीचें तुटे बिरडें
चतुर्भुज कीं गोविंदें तिला केलें २३२

जाहलें कौतुक टकमक पाहती
पाठीराखा कमळापति द्रौपदीचा २३३

पाठीची बहीण सुभद्रा होती जरी
प्रीती द्रौपदीच्या वरी गोविंदाची २३४

राजसूय यज्ञीं द्रौपदी वाढी मीठ
नथींतील टीक झळाळती २३५

राजसूय यज्ञीं द्रौपदी वाढी ताक
तिच्या दंडांतील वांक झळाळली २३६

राजसूय यज्ञीं द्रौपदी वाढी मठ्ठा
कमरेचा कमरपट्टा झळकला २३७

राजसूय यज्ञीं द्रौपदी वाढी भात
नाकांतील नथ झळकली २३८

राजसूय यज्ञीं द्रौपदी वाढी खीरी
गळयांतील सरी झळकली २३९

राजसूय यज्ञीं द्रौपदी वाढी वडे
हातांतील तोडे झळकले २४०

राजसूय यज्ञीं द्रौपदी वाढी लोणचें
कृष्णाचें पान कोणचें विचारीते २४१

राजसूय यज्ञीं घंटानाद झाला
कृष्ण सांगे अर्जुनाला शुकमहाराज आला २४२

राजसूय यज्ञीं पूजा झाली ग कोणाची
झाली गोपाळकृष्णाची गोविंदाची २४३

द्रौपदीमाई म्हणे नव्हे माझा सख्खा भाऊ
मायेचा कृष्णनाथ किती त्याची वाट पाहूं २४४

द्रौपदीमाई म्हणे जळो देवा माझें जिणें
कौरवांच्या सभे दुष्ट गांजीयेलं दुर्योधनें २४५

वस्त्र फेडी दुर्योधन पहिला पीतांबर
पाठीशीं दामोदर द्रौपदीच्या २४६

वस्त्र फेडी दुर्योधन दुसरी पैठणी
पाठीशीं चक्रपाणी द्रौपदीच्या २४७

वस्त्र फेडी दुर्योधन तिसरी वल्लरी
पाठीशीं मुरारी द्रौपदीच्या २४८

वस्त्र फेडी दुर्योधन चवथा ग शेला
पाठीशीं सांवळा द्रौपदीच्या २४९

वस्त्र फेडी दुर्योधन पांचवें अमोल
पाठीशीं घननीळ द्रौपदीच्या २५०

वस्त्र फेडी दुर्योधन सहावें।जरतारी
पाठीशीं कंसारी द्रौपदीच्या २५१

वस्त्रें फेडुनीयां पापी चांडाळ दमला
कैवारी कृष्ण झाला द्रौपदीचा २५२

तुळशीपानांच्या लावील्या पत्रावळी
जेवीले वनमाळी द्वारकेंत २५३

देव भावाचा भुकेला विदुराच्या कण्या खातो
अर्जुनाचे घोडे धुतो नारायण २५४

देव भावाचा भुकेला विदुराच्या कण्या भक्षी
अर्जुनाचे घोडे रक्षी नारायण २५५

पांडवांचीं घरें सोनियाच्या भिंती
एवढ्या इमारती सोडून गेले रात्रीं २५६

चक्रव्यूहीं शिरे पुत्र प्रतापी पार्थाचा
भाचा प्रत्यक्ष कृष्णाचा अभिमन्यु २५७

चक्रव्यूहीं शिरे लाडका अर्जुनाचा
पति उत्तराबाईचा अभिमन्यु २५८

अभिमन्यु बाळ सिंहाचें ग पिलूं
लागले सारे पळूं कौरवांचे २५९

अभिमन्यु बाळ गरुडाचें पिलूं
लागले सारे पळूं कौरवांचे २६०

अभिमन्यु बाळ सर्व मिळून मारिती
अधर्मयुद्ध करिती द्रोणादीहि २६१

उत्तरेचा कंथ लढून पडला
पाय त्याला हो मारिला जयद्रथें २६२

गोविंद गोविंद मुखानें म्हणत
रणांत पडत अभिमन्यु २६३

गोविंद गोविंद मंजुळ मुखीं वाचा
पति पडे उत्तरेचा रणांगणीं २६४

दुरून दिसतो		सोन्याचा कळस
कृष्ण-अर्जुनांचा रथ		येत असे	२६५

कळीचा नारद		त्रैलोक्यांत हिंडे
दुष्टांचे धिंडवडे		करीतसे	२६६

कळीचा नारद		उभारीतो शेंडी
विणा तो खाकुंडीं		शोभे सदा	२६७

कळीचा नारद		उडते त्याची शेंडी
उच्चार सदा तोंडीं		रामनामाचा	२६८

कळीचा नारद		त्याचें रूप कोणा कळे
दुष्टांचा गर्व गळे		त्याच्यामुळें	२६९

वाल्याचा वाल्मीकि		नारदानें केला
असा कोण आहे		संतीं नाहीं उद्धरीला २७०

तुळशी करूं पूजा		तुळशीला आल्या शेंगा
पतिव्रता माझी गंगा		उषाताई	२७१

तुळशी ग बाई		हिरवा तुझा पाला
सत्यभामेनें गोविंदाला		दान दिलें	२७२

तुळशीला पाणी घाली		तुळस कोंवळी
पुत्र मागते सांवळी		उषाताई	२७३

तुळशी ग बाई		तुझा जन्म रानींवनीं
बैस अंगणांत		जागा देतें वृंदावनीं	२७४

तुळशीला पाणी घाली		तुळशीखालीं बसे
प्रत्यक्ष गंगा दिसे		मायबाई	२७५

सकाळीं उठोनी		तोंड पाहिलें एकीचें
माझ्या जिवाच्या सखीचें		तुळशीबाईचें	२७६

तुळस पिकली		तिला आल्या शेंगा
तिला पाणी घाली		माउली माझी गंगा	२७७

तुळशी ग माये तुझ्या मंजुळ्या झळकती
येथें कृष्णनाथ खेळती सारीपाट २७८

काशी काशी म्हणून लोक जाती ग धांवत
काशी माझ्या अंगणांत तुळसादेवी २७९

तुळशी ग बाई तुझे वाळून झाले फांटे
पलंगाला केली गातें गोविंदाच्या २८०

तुळशी ग माई हिरवा तुझा पाला
शेल्याला रंग दिला भाईरायांनीं २८१

तुळशी ग बाई तुझीं कातर कातर पानें
येतां जातां गोविंदानें विडा नेला २८२

काशी काशी म्हणुनी लोक जाती दुरी
काशी माझ्या घरीं तुळसादेवी २८३

संध्याकाळ झाली वाजले ते सात
तुळशीला हात जोडीयेले २८४

प्रकरण सहावें

तीर्थक्षेत्रें, पुरेंपट्टणें

रसपरिचय

महाराष्ट्रांतील सर्वांत थोर नगरी कोणती ? जेथें साधुसंतांनीं प्रेमाचा पाऊस पाडला ती विठूची पंढरपुरी. पंढरपुराचें वर्णन करतां करतां बायकांना जणूं उचंबळून येत आहे. पंढरपुरास जावें, भीमेच्या, त्या चंद्रभागेच्या तीरावर क्षणभर उभें राहावें आणि मुक्त व्हावें :

जाऊं ग पंढरी उभी राहूं ग भीवरी
तेणें मुक्ती चारी येती हातीं

पंढरपुरांतील आषाढी-कार्तिकीचा सोहळा कोण वर्णन करील ? परंतु ही थोडी चव घ्या :

पंढरपुरांत विण्याशीं वीणा दाटे
साधूला संत भेटे वाळवंटीं
वीण्याला लागे वीणा दिंडीला भेटे दिंडी
यात्रेला येती झुंडी पंढरीस
टाळ-मृदंगांचा विठूच्या नामाचा
गजर पुण्याचा पंढरींत

आषाढीची यात्रा जमावी, प्रेमाचा पूर यावा, परंतु अशाच वेळीं एखादे वेळेस प्रचंड पाऊस पडून चंद्रभागेस पूर यावा. मग कोण गडबड ! कोणी नारळ फोडतात, कोणी पाणी उतरावें म्हणून लिंबू फेकतात :

भरली चंद्रभागा नाव निघाली बुडाया
नेला नारळ फोडाया रखुमाईला
भरली चंद्रभागा लिंबू टाका उताऱ्याला

परंतु पूर ओसरत नाहीं. पाण्याच्या लाटा आपटत असतात. इतरांची गोष्ट दूरच राहो; परंतु प्रत्यक्ष विठोबाचाहि टाळ-वीणा भिजतो, रखुमाईची चोळी शेवटीं उंचावर वाळत घालण्यांत येते :

भरली चंद्रभागा पाणी करी सणासणा
भिजला टाळवीणा विठ्ठलाचा
भरली चंद्रभागा पाणी लागलें भिंतीला
चोळी वाळते खुंटीला रखुमाईची

पंढरपुरांत फुलांना तोटा नाहीं. तुळशीच्या बागा, मेहू, जिकडे तिकडे फुलेंच फुलें:

पंढरीसी जातां पंढरी लाललाल
पेरिली मखमल विठ्ठलाची
पंढरीसी जातां पंढरी हिरवीगार
तुळशीला आला भर विठ्ठलाच्या

माळणी विठोबाला व रखुमाईला फुलांचे शृंगारसाज करतात:

पंढरपुरांत माळिणी ठमा रमा
फुलांचा पायजमा विठ्ठलाला
पंढरपुरांत माळिणी उंच काठी
फुलांची चिंचपेटी रखुमाईला

पंढरपुरांतील सर्वच वस्तु पवित्र. अणुरेणु पवित्र. बायका म्हणतात, "पंढरपुरांतील वस्तूंचीं रूपें आम्हांला धारण करूं देत":

पंढरपुरींची होईन वेळणी
वाढीन साखरफेणी विठ्ठलाला
पंढरपुरींची होईन परात
वाढीन साखरभात विठ्ठलाला

मला परात होऊं दे, वेळणी होऊं दे, गडू होऊं दे, मला पक्षी होऊन शिखरावर बसूं दे, पायरी होऊन संतांच्या पायांच्या धुळीनें पवित्र होऊं दे. सारें जीवन जणूं सेवेचें साधन व्हावें अशी उत्कटता या ओव्यांत आहे.

पंढरपुरींचा होईन खराटा
झाडीन चारी वाटा विठ्ठलाच्या

विठोबा-रखुमाईच्या संसाराचें वर्णन आहे. विठोबा बाजार करायला जातो, परंतु साधुसंत भेटतात. तो लौकर कसचा येतो!

विठोबाला रात्र झाली पंढरीच्या बाजारांत
रुक्मिणी दरवाजांत वाट पाहे

विठोबाला उपवास असावा. रखुमाई राणी त्याला फराळासाठीं पेढे नेते, अशी गंमत आहे.

त्या विठ्ठलाशिवाय आम्हांला कोणाचा आधार? तो विठोबाच सारें कांहीं:

विठोबा माझा बाप रखुमाई माझी आई
बहीण चंद्रभागा पुंडलीक माझा भाई

असें हें नातें स्त्रियांनीं जोडलें आहे.

पंढरपुराला जाण्याचा रस्ता नीट ठेवावा. परंतु एखादा रस्त्यांतून खणून माती नेतो. खळगे पडतात. गाड्या उलटतात:

पंढरीची वाट कोणा पाप्यानें नांगरीली
गाडी बुक्क्याची उधळली विठ्ठलाची

पंढरपूरचा जसा महिमा, तसाच कोल्हापूरच्या अंबाबाईचाहि:

चला जाऊं पाहूं कोल्हापुरीं राहूं
ओंवियांत गाऊं अंबाबाई

अंबाबाईच्या देवळाभोंवतीं सर्व कारागिरांची वस्ती. तेथें तांबट आहेत, सोनार आहेत; दागिने पटवणारे पटवेकरी आहेत. विणकरहि सभोंवतीं आपले माग चालवीत आहेत व अंबाबाईचा पीतांबर विणीत आहेत. शहराच्या बुरुजांवर तोफा आहेत, दरवाजाजवळ अंबाबाई रक्षणार्थ बसली आहे:

कोल्हापूर शहरीं बुरुजाबुरुजा भांडी
वेशीच्या पहिल्या तोंडीं अंबाबाई

पुण्याच्या पर्वतीचें वर्णन नंतर दिलें आहे. पुढील प्रसिद्ध ओंवी सर्वांस माहिती आहे:

येथून नमस्कार पुण्याच्या पर्वतीला
दुष्टांच्या संगतीला लागूं नये

कोणीं बांधली ही पर्वती ? तिचे सोन्याचे कळस कोणीं केले ?

पर्वती पर्वती तिला कळस सोन्याचे
प्रिय दैवत पेशव्यांचें नवें झालें

आणि ती तुळशीबाग !

चला जाऊं पाहूं तुळशीबागेचा सांवळा
नित्य पोषाक पिंवळा रामरायाचा

मैत्रिणी जमलेल्या असाव्यात; आपापल्या गांवांहून त्या आलेल्या असतात. कोणी वाईची, कोणी पुण्याची, कोणी साताऱ्याची, कोणी कोल्हापूरची. मग आपापल्या गांवाची बढाई त्या सांगतात. वाईवाली म्हणते :

काय सांगूं बाई वाई देशाची बढाई
तटाखालून कृष्णाबाई वाहतसे
काय सांगूं बाई वाई देशाची रचना
हिरे जडले सिंहासना कृष्णाबाईच्या
पुणें झालें जुनें वाईला बारा पेठा
सवाई झेंडा मोठा कृष्णाबाईचा

परंतु सातारकरीण काय म्हणते ऐका :—

पुणें झालें जुनें सातारा नित्य नवा
जळमंदिराची हवा चला घेऊं

साताऱ्याजवळ समर्थांचा सज्जनगड, ती माहुली, तेथील ती कुत्र्याची समाधि, तेथील अहिल्याबाईनें बांधलेलें मंदिर ! साताऱ्याची सर कोणाला येईल !

परंतु कोल्हापूरची म्हणते :

पुण्याची थोरवी सातारा तुरवी
सर्वांना हारवी कोल्हापूर

आणि ती इंद्रायणीच्या तीरावरची आळंदी !

आळंदीला जावें जीवें जीवन्मुक्त व्हावें
तेथें श्रीज्ञानदेवें दिव्य केलें

तसेंच तें देहू गांव; ही गोड ओंवी ऐका:

देहूला जाऊन देह विसरावा
अंतरीं स्मरावा तुकाराम

देहूचें भाग्य कोणीं वर्णावें! तेथील अणुरेणूंतूनसुद्धां 'विठ्ठल विठ्ठल' आवाज येत असेल:

देहूचा अणुरेणु गर्जे विठ्ठल विठ्ठल
लोकां उद्धरील क्षणामाजां

आणि कोंकणांतील तें परशुरामाचें देवस्थान! तेथील ती पाखाडी, ती चढायला कठीण असलेली चढण. आई मुलाला म्हणते:

भार्गवराम देवाजीची पायठणी अवघड
येथून पायां पड गोपू बाळा

त्या देवळाला चुना किती लागला, उत्सवांत जेवणाचे वेळेस सार करतांना चिंच किती लागते, याचीं गमतीवर वर्णनें आहेत:

तिन्ही देवांमध्यें भार्गवराम उंच
सव्वा खंडी चिंच उत्सवाला
तिन्ही देवांमध्यें भार्गवराम जुना
सव्वा खंडी चुना देवळाला

असा हा भार्गवराम; त्याच्या पूजेला रोज कस्तुरी. आणि एक सखी म्हणते:

कस्तुरीचा वास माझ्या ओच्याला कुठूनी
आल्यें सख्याला भेटूनी भार्गवरामा

आणि हिंदुस्थानच्या दक्षिणेकडचा तो रामेश्वर—त्याचें एका ओंवींतील वर्णन वाचा:

देवांमध्यें देव रामेश्वर अति काळा
त्याच्या दोंदावर रुद्राक्षांच्या रुळती माळा

चिंचवड, नरसोबाची वाडी, खंडोबा यांचींहि वर्णनें आहेत:

खोबऱ्याच्या वाट्या हळदी भरल्या
देव भंडारा खेळला जेजूरीचा

कोंकणांतील राजापूरच्या गंगेचेंहि वर्णन करणाऱ्या किती तरी ओंव्या आहेत

गंगाबाई आली तळकाळ फोडून
राजापुराला वेढून वस्ती झाली

आणि प्रसिद्ध मुंबापुरी, तेथील ती मुंबादेवी :

मुंबईची मुंबादेवी तिची सोन्याची कंबर
निरी पडली शंभर पैठणीची

मुंबईच्या व्यापाराचें वैभव वर्णिलेलें आहे :

मुंबईची मुंबादेवी तिची सोन्याची पायरी
सव्वा लक्ष तारूं उभें कोटाच्या बाहेरी

परंतु मुंबई नवीन चालीरीतींची होते. सुधारणा येतात :

मुंबई मुंबई सारी मुंबई रांगडी
केरव्यावांचून कोणी भरेना बांगडी

साऱ्या बायकांना केरवा हातांत हवा; परंतु आज केरवाहि मागसला. आतां रेशमी बांगडी हवी. आणि मुंबईच्या नळांवरची ही टीका ऐका. कोंकणांत लांब असलेल्या विहिरीवरून ज्यांना पाणी आणावें लागतें अशा बायकांनीं ही ओंवी रचिली असावी :

मुंबईच्या बायका आहेत आळशी
नळ नेले चुलीपाशीं इंग्रजांनीं

इंग्रजांच्या कर्तृत्वाचें हे वर्णन आहे :

मुंबई शहरांत घरोघरीं नळ
पाण्याचे केले खेळ इंग्रजांनीं

बडोदें शहराच्या कांहीं गमतीदार ओंव्या मिळाल्या. कोणत्याहि शहरात नवीन रचना करायची असली म्हणजे पाडापाड करावी लागते; जुनीं घरें पाडावीं लागतात. नवीन रस्ते करावे लागतात; लोकांना नुकसानभरपाई दिली तरी ते असंतुष्ट असतात. आणि बायकांना तर जुनें घरदार जाणें म्हणजेच फार

वाईट वाटतें. इतकीं वर्षे सांभाळलेलें नष्ट व्हावें याचा त्यांना राग येतो. बडोदें शहरांत सुंदर प्रशस्त रस्ते आहेत; परंतु कोणी तरी बाई कुरकुर करतेः

बडोदें शहरांत पाडीले जुने वाडे
मोठ्या ग रस्त्यांसाठीं नवे लोक झाले वेडे
राणीच्या हातींचा राजा झाला ग पोपट
वाडे पाडून बडोद्या रस्ते केले ग सपाट

परंतु कांहींनीं अशी कुरकुर केली, तर कांहीना या गोष्टीचा अभिमान वाटतो :

बडोदें वाढलें रस्ते नि इमारती
डोळे दिपवीती पाहणारांचे

या ओंवींत जरा उपहासहि आहे का? बडोदें वाढलें; रस्ते नि सुंदर इमारती वाढल्या; परंतु माणसांचीं मनें वाढलीं का? मोठ्या रस्त्यांवरून हिंडणारांचीं, मोठे रस्ते करणारांचीं मनें मोठीं झालीं का? एक बाई म्हणते "हो" :

सयाजीराव महाराज बडोद्याचे धनी
राज्यंकर्ते अभिमानी जनतेचे

जनतेचा अभिमान धरणारे श्रीसयाजीराव आहेत :

बडोदें शहरांत वडांची थंड छाया
प्रजेवर करती माया सयाजीराव

वटवृक्षाच्या शीतळ छायेप्रमाणें महाराज प्रजेवर छाया करतात असें हें वर्णन आहे :

अनेक तीर्थक्षेत्रांचें एकेका ओंवींत वर्णन आहे. आणखीहि ओंव्या असतील; परंतु मला थोड्याशा मिळाल्या. कोंकणाचें हें वर्णन ऐका :

समुद्राच्या कांठीं कोंकण वसलें
कृष्ण-अर्जुन बैसले रथावरी
समुद्राच्या कांठीं कोंकण वसलं
सुखानें हासले नारळींत

नारळी-पोफळीच्या छायेंत कोंकण सुखानें हसत आहे. आणि समुद्रांतले व डोंगरावरचे ते पहारा करणारे किल्ले :

कोंकणपट्टीचा	रत्नागिरी जिल्हा
जळीं स्थळीं किल्ला	पहारा करी

आणि मुंबई व अलिबाग यांच्यामध्यें आलेल्या खांदेरी-उंदेरींचें हें वर्णन वाचा :

खांदेरी उंदेरी	या दोघी जावा जावा
मध्यें ग कुलाबा	हवा घेई

अशीं हीं वर्णनें आहेत. अशा शेंकडों ओंव्या असतील. परंतु त्यांचा संग्रह कोण करणार !

तीर्थक्षेत्रें, पुरेंपट्टणें : ओंव्या

पंढरीसी जातां	पंढरी पीवळी	
आंत मूर्त सांवळी	विठ्ठलाची	१
पंढरपुरा जाऊं	भेटीला काय नेऊं	
तुळशी बुक्क्याची	विठ्ठला प्रीत बहु	२
जाऊं ग पंढरी	उभी राहूं ग भीवरी	
तेणं मुक्ति चारी	येती हातीं	३
पंढरीचा राणा	चला पाहायाला जाऊं	
संसारांत होऊं	कृतकृत्य	४
पंढरपुरांत	होतो नामाचा गजर	
नादानें अंबर	कोंदतसे	५
पंढरपुरांत	आषाढी कार्तिकी	
सोहळा त्रैलोकीं	असा नाहीं	६
पंढरपुरांत	विण्याशीं वीणा दाटे	
साधूला संत भेटे	वाळवंटीं	७
वीण्याला लागे वीणा	दिंडीला भेटे दिंडी	
यात्रेला येती झुंडी	पंढरीस	८

टाळ-मृदंगाचा		विठ्ठच्या नामाचा
गजर पुण्याचा		पंढरींत		९

पंढरपुरींचा		घेऊन जाऊं बुक्का
संसारींच्या दुःखा		दूर करूं		१०

पंढरपुरींच्या		घेऊन जाऊं लाह्या
येतील आया-बाया		त्यांना देऊं		११

पंढरपुरांत		कसला गलबला
चंद्रभागे पूर आला		वाट नाहीं		१२

भरली चंद्रभागा		बुडाले हरिदास
पितांबराची घाली कास		पांडुरंग		१३

भरली चंद्रभागा		नाव निघाली बुडाया
नेला नारळ फोडाया		रखुमाईला		१४

भरली चंद्रभागा		लिंबू टाका उताऱ्याला
जाणं आहे साताऱ्याला		भाईरायाला		१५

भरली चंद्रभागा		उतार दे ग माये
पैलाड जाणं आहे		भाईरायाला		१६

भरली चंद्रभागा		पाणी करी सणासणा
भिजला टाळवींणा		विठ्ठलाचा		१७

भरली चंद्रभागा		पाणी लागलें भिंतीला
चोळी वाळते खुंटीला		रखुमाईची		१८

पंढरपुरांत		कसला गलबला
सत्यभामेनं गोविंदाला		दान केलं		१९

पंढरीसी जातां		पंढरी लाल लाल
पेरली मखमल		विठ्ठलाची		२०

पंढरीसी जातां		पंढरी हिरवींगार
तुळशीला आला भर		विठ्ठलाच्या		२१

पंढरीसी जातां उभी राहील खांबाशीं
चुडे मागेल देवाशीं विठ्ठलाशीं २२

गुलाबाचीं फुलं रुपयाला बारा
हारतुरे गजरे करा विठोबाला २३

पंढरपुरांत माळिणी ठमा रमा
फुलांचा पायजमा विठ्ठलाला २४

पंढरपुरांत माळिणी उंच काठी
फुलांची चिंचपेटी रखुमाईला २५

माळ्याच्या मळ्यांत माळिणी गाणीं गाती
पूजेला तुळशी नेती विठ्ठलाच्या २६

रुसली रखुमाई बैसली वाळवंटीं
धरिली मनगटीं विठ्ठलानें २७

चला जाऊं पाहूं खिडकीं उभ्या राहूं
पालखी येते पाहूं विठ्ठलाची २८

कोठें ग जातसां जातसां लवलाहीं
विठ्ठल-रखुमाई पहावया २९

कोठं ग जातसां जातसां लगबगा
भरली चंद्रभागा बघावया ३०

पंढरपुरांत रखुमाई सुगरीण
पापड तिनें केले चंद्रासारखी घडावण ३१

पंढरपुरांत कशाचा वास येतो
कस्तुरीचें माप घेतो भाईराया ३२

पंढरपुरांत काय मौज पाहायाची
हंडी फुटली दह्याची गोकुळांत ३३

पंढरपुरामध्यें बुकानें गोळा केलीं
रथाला जागा दिली विठ्ठलाच्या ३४

पंढरपुरांत काय बुक्क्याची धारण
पुसे बंगल्यावरून रखुमाबाई ३५

पंढरपुरची होईन वेळणी
वाढीन साखरफेणी विठ्ठलाला ३६

पंढरपुरींची होईन परात
वाढीन साखरभात विठ्ठलाला ३७

पंढरपुरींचा होईन मी गडू
वाढीन ग लाडू विठ्ठलाला ३८

पंढरपुरींची होईन मी धार
तुपाची वाढीन धार विठ्ठलाला ३९

पंढरपुरींचा होईन कावळा
बैसेन राऊळा विठ्ठलाच्या ४०

पंढरपुरींची होईन पायरी
येतां जातां हरी पाय ठेवी ४१

पंढरपुरींचा होईन खराटा
झाडीन चारी वाटा विठ्ठलाच्या ४२

पंढरपुरींची होईन पोफळी
सुपारी कोंवळी विठोबाला ४३

विठोबाला रात्र झाली पंढरीच्या बाजारांत
रुक्मिणी दरवाजांत वाट पाह ४४

विठोबाला एकादशी रखुमाई माडी चढे
तबकीं आणी पेढे फराळाला ४५

विठोबा माझा बाप रखुमाई माझी आई
मला पंढरीसी नेई कृष्णाबाई ४६

विठोबा माझा बाप रखुमाई माझी आई
बहीण चंद्रभागा पुंडलीक माझा भाई ४७

मजला नाहीं कोणी तुजला आहेरे माहीत
यावें गरुडासहित पांडुरंगा ४८

माझ्या धांवण्याला कोण धांवेल दूरचा
राजा पंढरपूरचा पांडुरंग ४९

विठोबा माझा बाप माहेर माझें करी
पिंजरेनं ओटी भरी रखुमाई ५०

विठोबा माझा बाप रखुमाई माझी आई
त्या नगरीचं नांव काई पंढरपूर ५१

पंढरीची वाट कोण्या पाप्यानें नांगरीली
गाडी बुक्कयाची उधळली विठ्ठलाची ५२

समुद्र आटला मासा करपला
शेला झळकला विठ्ठलाचा ५३

भाजी घ्या भाजी घ्या भाजी घ्या माठाची
आली गवळण थाटाची मथुरेची ५४

भाजी घ्या भाजी घ्या भाजी घ्या मेथीची
आली गवळण प्रीतीची द्वारकेची ५५

दहीं घ्या दहीं घ्या दहीं घ्या गोड गोड
आली गवळण गोड गोकुळींची ५६

चला जाऊं पाहूं कोल्हापुरीं राहूं
ओंवियांत गाऊं अंबाबाई ५७

कोल्हापूर शहर भोंवतीं सोनार
घडवीत चंद्रहार अंबाबाईचा ५८

कोल्हापूर शहर भोंवतीं तांबट
नवें घडवीत ताट अंबाबाईला ५९

कोल्हापूर शहर भोंवतीं पटवेकरी
पटवीली गळेसरी अंबाबाईची ६०

कोल्हापूर शहर भोंवतीं विणकर
विणीती पीतांबर अंबाबाईचा ६१

कोल्हापूर शहर पाण्याच्या डबक्यांत
फुलांच्या झुबक्यांत अंबाबाई ६२

कोल्हापूर शहर विंचवांचें तळें
वस्ती केली तुझ्यामुळें अंबाबाई ६३

कोल्हापूर शहर दुरून दिसे मनोहर
पांच शिखरें लहानथोर अंबाबाईचीं ६४

येथून नमस्कार महादरवाजासन्मुख
माझी विनंति आईक अंबाबाई ६५

येथून नमस्कार महादरवाजापासून
आली रथांत बैसून अंबाबाई ६६

कोल्हापूर शहरीं बुरुजा बुरुजा भांडीं
वेशीच्या पहिल्या तोंडीं अंबाबाई ६७

येथून नमस्कार पुण्याच्या पर्वतीला
दुष्टांच्या संगतीला लागूं नये ६८

पर्वती पर्वती साऱ्या पुण्याच्या वरती
हिराबागेची शोभंती फुलूनी गेली ६९

पर्वती पर्वती साऱ्या पुण्याच्या वरती
तेथून कृपा करीती देवदेव ७०

पर्वती पर्वती साऱ्या पुण्याच्या वरती
धरण बांधिलें खालती इंग्रजांनीं ७१

पर्वती पर्वती पर्वतीचा रमणा
दक्षिणा विद्वानांना वांटतात ७२

पर्वती पर्वती तिळा कळस सोन्याचे
प्रिय दैवत पेशव्यांचें नवें झालें ७३

येथूनी नमावी पुण्याची चतुःशृंगी
दुष्टांच्या ग संगीं लागूं नये ७४

चला जाऊं पाहूं तुळशीबागेचा सांवळा
नित्य पोषाख पीवळा रामरायाचा ७५

चला जाऊं पाहूं तुळशीबागेंतला राम
जिवाला आराम संसारांत ७६

पुणं झालें जुनें वाईला बारा पेठा
सवाई झेंडा मोठा कृष्णाबाईचा ७७

काय सांगूं बाई वाई देशाची बढाई
तटाखालून कृष्णाबाई वाहतसे ७८

काय सांगूं बाई वाई देशाची रचना
हिरे जडले सिंहासना कृष्णाबाईच्या ७९

पुणं झालें जुनें सातारा नित्य नवा
जळमंदिराची हवा चला घेऊं ८०

जाईन साताऱ्या पाहीन सज्जनगड
चढण नाहीं अवघड माणसाला ८१

जाईन साताऱ्या पाहीन सज्जनगड
पाहीन कावड कल्याणस्वामींची ८२

जाईन साताऱ्या पाहीन माहुली
तेथं वाहते माउली कृष्णाबाई ८३

जाईन साताऱ्या माहुली पाहीन आधीं
तेथें ग कुत्र्याची आहे पवित्र समाधी ८४

जाईन साताऱ्या माहुली पाहीन
संगमीं न्हाईन कृष्णाबाईच्या ८५

जाईन साताऱ्या मी ग माहुली पाहीन
देवी अहिल्याबाईनें मंदीर ठेवीलें बांधून ८६

जाईन साताऱ्या पाहीन सज्जनगड
समर्थांची ग समाधी पाहून ग्ररती दगड ८७

पुण्याची थोरवी सातारा तुरवी
सर्वांना हारवी कोल्हापूर ८८

आळंदीला शोभा इंद्रायणीच्या पुळानें
समाधी घेतली बारा वर्षांच्या मुलानें ८९

आळंदीला आहे भिंत सामक्षेला
सांगते सर्वांला गर्व नको ९०

आळंदीला जावें जीवें जीवन्मुक्त व्हावें
तेथें श्रीज्ञानदेवें दिव्य केलें ९१

देहूला जाऊन देह विसरावा
अंतरीं स्मरावा तुकाराम ९२

देहूला जाऊन देह विसरूं या
ओंविया गाऊं या तुकाराम ९३

देहूला राखीले पाण्यांत अभंग
अभंग भक्तिरंग तुकोबांचा ९४

देहूचा अणुरेणु गर्जे विठ्ठल विठ्ठल
लोकां उद्धरील क्षणामाजीं ९५

चिंचवड क्षेत्रीं मोरया गोसावी
त्याची ओंवी गावी विसरूं नये ९६

आधीं नमन करूं चिंचवडींच्या मोरया
गुरूच्या समया तेव्रताती ९७

सहज मी उभी होत्यें मनांत ये कल्पना
नित्य जावें दर्शना मोरयाच्या ९८

भार्गवराम देवाजीची पायठणी अवघड
येथून पायां पड गोपूबाळा ९९

वाजंत्रीं वाजती बाणगंगेच्या घक्क्यावरी
परशुराम सव्यावरी अभिषेक १००

दिंडी-दरवाजानें भार्गवराम येतो जातो
शुक्रवारीं बाजा होतो चौघड्याचा १०१

दिंडी-दरवाजानें भार्गवराम येतो जातो
नळ सोडून पाणी घेतो संध्येसाठीं १०२

रेणुकामाईचा भार्गवराम तान्हा
सभामंडपीं पाळणा बांधीयेला १०३

तिन्ही देवांमध्यें भार्गवराम उंच
सव्वा खंडी चिंच उत्सवाला १०४

तिन्ही देवांमध्यें भार्गवराम काळा
त्याच्या गळां माळा रुद्राक्षांच्या १०५

तिन्ही देवांमध्यें भार्गवराम जुना
सव्वा खंडी चुना देवळाला १०६

भार्गवराम देव उभे कड्यावरी
निळ्या घोड्यावरी स्वार झाले १०७

अक्षय तृतीयेला उदकुंभ द्यावा
मनांत स्मरावा भार्गवराम १०८

अक्षय तृतीयेला जन्मले परशुराम
मातेला मारुनी पुरवीती पितृकाम १०९

एकवीस वेळां निःक्षत्री केली धरणी
अद्भुत वाटे करणी परशुरामाची ११०

केशर कस्तुरी बारा रुपये तोळा
श्रीमंत लावी टिळा भार्गवराम १११

कस्तुरीचा वास माझ्या ओच्याला कुठूनी
आलें सव्याला भेटूनी भार्गवरामा ११२

देवांमध्यें देव रामेश्वर अतिकाळा
त्याच्या दोंदावर रुद्राक्षांच्या रुळति माळा ११३

दिवसाची दिवटी तेथें एवढा कोण राजा
कुळस्वामी देव माझा पाळखींत ११४

शेवंती फुलली नऊशें पाकळी
शाळुंका झांकली सोमेश्वराची ११५

आठा दिवसांच्या शनिवारीं वाडी गांवाला चारी वाटा
श्रीपाद् स्वामी माझा वाडी गांवचा वैद्य मोठा ११६

संकटाच्या वेळे कोण ग पावला
नवसाला आला दत्तात्रेय ११७

आठा दिशीं आदितवार नाहीं मजला कळला
देव भंडारा खेळला जेजुरीचा ११८

खोबऱ्याच्या वाट्या हळदी भरल्या
देव भंडारा खेळला जेजुरीचा ११९

सिंहस्थीं नाशीक कन्यागतीं वाई
जो जो कोणी जाई मुक्त होई १२०

अलीकडे नाशीक पलीकडे रामराजा
मधून ओघ तुझा गोदाबाई १२१

गंगाबाई आली चौदा कुंडें ती वहात
यात्रा येतसे धांवत राजापुरा १२२

गंगाबाई आली चौदा कुंडें तीं भरून
यात्रा येतसे दुरून राजापुरा १२३

गंगाबाई आली तळकातळ फोडून
राजापुराला वेढून वस्ती झाली १२४

आल्या गंगाबाई वडाच्या बुंध्यांतूनी
चौदाही कुंडांतूनी प्रकटल्या १२५

कोळथऱ्या कोळेश्वर दाभोळे दाभोळेश्वर
पंचनदी सत्तेश्वर ज्योतिर्लिंग १२६

मुंबईची मुंबादेवी तिची सोन्याची कंबर
निरी पडली शंभर पैठणीची १२७

मुंबईची मुंबादेवी तिची सोन्याची पायरी
निरी पडली बाहेरी पैठणीची १२८

मुंबईची मुंबादेवी तिची सोन्याची पाटली
सारी मुंबई बाटली काय सांगूं ! १२९

मुंबईची मुंबादेवी तिची सोन्याची पायरी
सव्वा लक्षं तारूं उभें कोटाच्या बाहेरी १३०

मुंबई मुंबई सारी मुंबई रांगडी
केरव्यावांचून कोणी भरीना बांगडी १३१

मुंबईच्या बायका आहेत आळशी
नळ नेले चुलीपाशीं इंग्रजांनीं १३२

मुंबई शहरांत घरोघरीं नळ
पाण्याचे केले खेळ इंग्रजांनीं १३३

बडोदें शहरांत पाडीले जुने वाडे
मोठ्या ग रस्त्यांसाठीं नवे लोक झाले वेडे १३४

राणीच्या हातींचा राजा झाला ग पोपट
वाडे पाडून बडोद्या रस्ते केले ग सपाट १३५

बडोदें शहरांत वडांची थंड छाया
प्रजेवर करती माया सयाजीराव १३६

बडोदें शहरांत जो जो दिसे वाडा पडका
तो तो ग पाडून केल्या लांब रुंद सडका १३७

सयाजी महाराज बडोद्याचे धनी
राज्यकर्ते अभिमानी जनतेचे १३८

बडोदें वाढलें	रस्ते नी इमारती
डोळे दीपवीती	पाहणारांचे	१३९

पन्नास पाकळी	गुलाबाच्या फुला
लक्षुमण झोला	पाहण्याजोगा	१४०

हरिद्वारची गंगा	अत्यन्त पवित्र
तिनें माझीं गात्रं	शुद्ध केलीं	१४१

पवित्र ग स्नान	शरयूचे काठीं
माकडांची दाटी	तेथें फार	१४२

भक्तजन जाती	मणिकर्णिकेचे कांठीं
देऊळांत दाटी	विश्वनाथाच्या	१४३

विष्णूला आवडे	तुळशीचें पान
त्रिवेणी-संगम	पाहीयेला	१४४

गुलाबाचें फूल	गणपतीला आवड
गंगेची कावड	रामेश्वराला	१४५

येथून नमस्कार	पुण्यापासून कलकत्याला
मोतीं तुमच्या अकित्याला	मामाराया	१४६

समुद्राच्या कांठीं	कोंकण वसलें
सुखानें हांसलें	नारळींत	१४७

समुद्राच्या कांठीं	कोंकण वसलें
कृष्ण-अर्जुन	बैसले रथावरी	१४८

कोंकणपट्टीचा	रत्नागिरी जिल्हा
जळीं स्थळीं किल्ला	पहारा करी	१४९

पंढरीचा देव	अमळनेरा आला
भक्तीला लुब्ध झाला	पांडुरंग	१५०

कड्यावरचा गणपती	मूर्ति आहे मोठी
नित्य चढे घाटी	मामाराया	१५१

सोमेश्वर देवाजीच्या पाटांगणीं चिरा
लोटांगण घेतो हिरा गोपूबाळ १५२

झोळाई मातेचा आधीं घ्यावा कौल
मग टाकावें पाऊल प्रवासाला १५३

पालगड गांवाची किती आहे लांबीरुंदी
स्वयंभू आहे पिंडी शंकराची १५४

देव देव्हाऱ्यांत गणपति गाभाऱ्यांत
पालगड गांवींचा सोमेश्वर डोंगरांत १५५

पालगड गांवाला दूरवांचें बन
उत्तम देवस्थान गणपतीचें १५६

काय सांगूं बाई पालगडची हवा
गणपतीला मुकुट नवा उत्सवांत १५७

हळदीची वाटी झोळाईचे हातीं
पालगड गांवची घाटी उतरली १५८

काळकाई महामाई या दोघी ग गांवांत
तिसरी डोंगरांत झोळाई माता १५९

झोळाई मातेपुढें फुलली तगर
पालगड नगर शोभिवंत १६०

माझे दारावरनं कोण गेली सवाशीण
पालगड गांवची मोकाशीण झोळाई माता १६१

रामटेक गडावरी कर्णा वाजे झाईंझाईं
रामाला सीताबाई विडा देते १६२

खांदेरी उंदेरी या दोघी जावाजावा
मध्यें ग कुलाबा हवा घेतो १६३

प्रकरण सातवें

ऐतिहासिक व देशाच्या

रसपरिचय

स्त्रिया त्या त्या काळच्या घडामोडींवरहि ओंव्या करतात. त्या जरी घरांतच गुरफटलेल्या असल्या तरी त्यांच्या कानांवर अनेक गोष्टी येतात. श्रीशिवाजी-महाराजांच्या त्या स्वराज्यस्थापनेच्या काळांत अशा हजारों ओंव्या माय-बहिणींनीं रचिल्या असतील, झोंपाळ्यावर म्हटल्या असतील. परंतु मला ओंव्या गोळा करण्यास वेळ मिळाला नाहीं. या प्रकरणांत फारच थोड्या पूर्वी-च्या काळावर आहेत. शिवाजीमहाराज म्हटलें कीं त्यांचे प्रतापगड, सिंहगड, रायगड हे किल्ले डोळ्यांपुढें उभे राहतात. शिवाजीमहाराजांचा पुत्र राजाराम सोन्याच्या पाळण्यांत आंदुळला जात आहे अशी एक गोड ओंवी मिळाली आहे :

रायगडच्या किल्ल्यावरी सोन्याचा पाळणा
शिवाजीचा बाळ तान्हा राजाराम

श्रीशिवछत्रपति हे शंकराचे अवतार मानले जात. जो गोरगरिबांत येतो, त्यांच्यासाठीं धडपडतो, तो देवाचा अवतार. शिवाजीमहाराजांना अवतार नाहीं म्हणायचें तर कोणाला !

शिवाजी छत्रपति सांबाचा अवतार
मावळे वानर रामरायाचे

आणि ही सुंदर मार्मिक ओंवी ऐका :

वानरांकरवीं राम रावणा लोळवी
मावळयांच्या हातीं शत्रु शिवाजी बुडवी

शिवछत्रपति दिल्लीहून कसे निसटून आले ती गोष्टहि स्त्रियांच्या कानांवर गेली आहे. ती मोठीच ऐतिहासिक घटना होती. ती गोष्ट क्षणांत महाराष्ट्र-

भर पसरली असेल व शिवाजीमहाराज येथें थांबले होते, येथें उतरले होते अशा दंतकथा गांवोगांव उत्पन्न झाल्या असतील:

खाऊच्या निमित्तें	बादशहा फसवीलें
शिवाजी बसून आले	पेटाऱ्यांत
शिवाजीराजाचें	धन्य ग धाडस
भवानी आईचें	तो ग लाडकें पाडस

भवानी-माता शिवाजीमहाराजांना सांभाळीत होती. जनतेसाठीं धाडस करणाऱ्याला देव आशीर्वाद देतो. अशा धाडसाला समर्थांनीं "श्रेष्ठ धारिष्ट" असें म्हटलें आहे. शिवाजीमहाराज भवानी-मातेचें लेंकरूं असें या ओंवींत म्हटलें आहे. तें वाचून हृदय सद्‌गदित होतें. आणि शिवछत्रपतींच्या किल्ल्याचें महत्त्व ऐका:

शिवाजीचे किल्ले	किल्ले ना, ती तों किल्ली
ज्याच्या हातीं तो जिंकी	दिल्ली उत्तरेची

शिवाजीमहाराजांचा महिमा ऐका:

शिव छत्रपति	धन्य ग धन्य राजा
पोटच्या पुत्रापरी	पाळिली त्यानें प्रजा
दाळिता कांडीतां	तान्हेबाळ आंदुळीतां
शिवाजी मराठा	आठवावा

मराठ्यांच्या इतिहासांत पहिले बाजीराव व चिमाजीअप्पा म्हणजे राम-लक्ष्मणांची, भीमार्जुनांची जोडी! त्यांचें परस्परांवर किती प्रेम! चिमाजीअप्पा आपल्या पत्रांतून बाजीरावांचा उल्लेख "राया" अशा गोड शब्दांनीं करतात. आणि वसईच्या संग्रामाचा तो वीररसपूर्ण अमर प्रसंग:

चिमणाजी बाजीराव	हे दोघे सख्खे भाऊ
म्हणती वसई घेऊं	एका रात्रीं

दोघे भाऊ अंबारींत बसून शनिवारवाड्यांत जातात असें वर्णन आहे. चिमाजीअप्पा व बाजीराव गेले आणि शेवटच्या काळांत दुसरे बाजीराव आले. ह्या दुसऱ्या बाजीरावांची एकच ओंवी मिळाली:

चिमणाजी बाजी गेले　　दुसरे बाजीराव कैसे झाले
सारें पुणें धुंडाळीलें　　पैशांसाठीं

आणि नारायणरावांच्या वधाची ती दुःखद घटना. तिच्यावर हृदयाला घरें पाडणाऱ्या अशा ओंव्या आहेत :

नारायणरावाला मारीलें　　हाडांचे केले फांसे
आनंदीबाई हासे　　पुण्यामध्यें

नारायणरावांच्या हाडांचे फांसे करून आनंदीबाई सारिपाट खेळते, हसते, यांतील विरोध अत्यंत तीव्र आहे. गंगाबाई गरोदर, माहेरीं गेलेली. दुपारची वेळ होती. नारायणराव जेवून उठले होते. लवंग-सुपारी खात होते. मरणाची कल्पनाहि ध्यानींमनीं नाहीं :

नारायणरावाला मारीलें　　मारिलें दुपारीं
त्यांनीं खाल्ली होती　　तुकती लवंग सुपारी

किती सहृदय व करुण ओंवी. देवहि नारायणरावांचा साहाय्यकारी झाला नाहीं. रघुनाथराव आनंदीच्या अर्ध्या वचनांत. गंगाबाई माहेराहून येईपर्यंत नारायणरावाचें प्रेत झांकून ठेविलें होतें. ती आल्यावर रडूं लागली परंतु आनंदीबाई काय करीत होती !

नारायणरावाला मारीलें　　गंगाबाई रडे
आनंदीबाई पेढे　　वांटीतसे

आनंदीबाईनें राज्य स्वतःच्या पतीसाठीं व पुत्रासाठीं मिळविलें :

आनंदीबाई　　जशी कैकेयी दूसरी
गिळिलें ग राज्य　　जसं माणीक सूसरीं

पुढें राज्य दुसऱ्या बाजीरावाच्या हातीं गेलें. हा नवा धनी प्रजेला कितपत मानवला ? समुद्र आटावा व मग माशांनीं तडफडावें तसें प्रजेला झालें :

समुद्र आटला　　मासा करी पाणी पाणी
राज्याला झाला धनी　　बाजीराव

मराठ्यांच्या या फुटाफुटीचा इंग्रजांनीं फायदा घेतला. आपसातील भांडणामुळें परक्यांचें फावलें.

आनंदीबाईनें लोकीं भांडण लावीलें
म्हणून फावलें इंग्रजाला

अशा रीतीनें स्वराज्य गेलें. स्वराज्य कां गेलें याचीं कारणें स्त्रियांना माहीत होतीं. त्यांच्या मनावर या ऐतिहासिक घडामोडींचा परिणाम होत होता.

सर्वत्र अव्यवस्था माजली. पेंढारी लुटालूट करूं लागले. इंग्रजांची तैनाती फौज सर्वत्र आल्यामुळें पूर्वींच्या सैन्याची जरूर राहिली नाहीं. ते शिपाई पेंढारी बनले. कोंकणांतील हर्णैजवळच्या मुरूड गांवीं पेंढारी आले, त्याच्या पुष्कळ ओंव्या आहेत असें ऐकतों. मुरूडच्या देवीनें पेंढाऱ्यांचा पाठलाग केला. तिनें आपल्या नाकांतील मोतीं खडकाखालीं लपवून ठेवलें. नंतर ती लढायला गेली. पेंढाऱ्यांचें गलबत फुटलें. अशा कथा आहेत. मुरूडला जाऊन या ओंव्या गोळा केल्या पाहिजेत. मला एक दोन ओंव्या मिळाल्या. पेंढारी गुपचूप आले व मुरूड गांवचें सोनें लुटते झाले :

पेंढारी कीं आले आले मोनें मोनें
मुरूड गांवचें सोनें लुटीयेलें

मुरूड गांवचे त्या वेळचे श्रीमंत बागुल यांच्याकडची धनदौलत सारी लुटली गेली.

इतर लहानमोठे मराठे सरदार लढत होते. इंग्रजांनीं हळूहळू सर्वांना जिंकलें. त्यांचे किल्ले घेतले. चंदनवंदन, रायरी, अर्गजा वगैरे किल्ल्यांचे उल्लेख आहेत. कुरुंदवाडकरांचे हे किल्ले होते.

स्वराज्य अशा रीतीनें गेलें. पुण्याला इंग्रजांचा बावटा आला आणि बुधवार वाडा भर दोनप्रहरीं जळला :

जळला बुधवार वाडा बारांच्या ठोक्याला
साहेब लोकांला वर्दी गेली

जळला बुधवार वाडा उडालें कऊल
नेला पुण्याचा कऊल इंग्रजांनीं

आतां पूर्वींचें भाग्य गेलें. केवळ स्मृति राहिल्या. पुण्यांत आतां शनिवार-

वाडा पाहायचा नुसता. तेथें हत्ती चीत्कारत नाहींत, घोडे खिंकाळत नाहींत :

चला जाऊं पाहूं पुण्यांतले वाडे
जेथें लाखों घोडे नाचले ग

पुणें पूर्वी कसें होतें ?

पुणें शहरांत छपन्न सरदार
भरे ग दरबार पेशव्यांचा

परंतु तें सारें वैभव कां गेलें ? लोकांनीं मोठमोठे वाडे बांधले, परंतु राज्य-कारभारांत ते वेडे ठरले :

पुणें शहरांत मोठमोठे वाडे
लोक परी वेडे कारभारांत

पुणें शहरांत सर्वत्र हौद व पुष्करिणी. पाण्याचा सुकाळ झाला. परंतु परस्पर-प्रेमभाव नाहीं, सहकार्य नाहीं. मत्सर बळावले. राज्य गेलें :

पुणें शहरांत पाण्याचा सुकाळ
परी पुण्याचा दुष्काळ चोहींकडे

आणि ही एक सिद्धांतस्वरूप ओंवी ऐका :

पुणें झालें सुनें गुणें झालें उणें
देवें नारायणें न्याय दिला

यांतील नारायण शब्दांत नारायणराव पेशव्यांची आठवण आहे का ? गुणहीन राष्ट्र मरतें. परंतु वाईट दिवस का नेहमींच असतात ? भरलेले घट रिकामे होतात, रिकामे भरतात. जगाच्या संसाराला सदैव भरती-ओहोटी आहे. पुण्याला पुन्हा तेज चढेल. पुणें शहरांत पुन्हा नवहिंदुस्थानचें राज-कारण खेळूं लागेल. कारण लोकमान्य टिळक अवतरले आहेत ना :

पुण्याचें वैभव पुन्हा दिसेल ठळक
तेथें आहेत टिळक देशभक्त

आणि टिळकांच्या मूर्तीचें हें वर्णन वाचा :

पुण्याची पुण्याई पुन्हा ग उदेली
मूर्ति सांवळी जन्मली टिळकांची

ही ओंवी जर पत्नाचार्य अच्युतराव कोल्हटकरांना मिळाली असती तर ते नाचले असते. लोकमान्यांनीं स्वदेशीचा मंत्र महाराष्ट्रभर नेला. गांवोगांव स्त्री-पुरुषांनीं स्वदेशीच्या शपथा घेतल्या. त्या वेळचें वातावरण अति तीव्र भावनांचें होतें. बायांनीं स्वदेशी बांगड्या, स्वदेशी वस्त्रें वापरण्याचा निश्चय केला. त्यांच्या ओंव्यांतून राजकरण रंगलें :

बायांनो नटूं नका परदेशी ग चिटानें
बुडती कारखाने साळीयांचें
विदेशी बांगडी नको भरूं ग हातांत
अन्नाच देशांत चोहींकडे

आज बहुतेक सारेच चहा पितात. परंतु तो आठ सालाचा काळ. चहा साखरा वर्ज्य झाल्या. साखर आज बहुतेक सारी स्वदेशांत होते. परंतु त्या वेळेस सारी मोरस साखर, मॉरिशसची साखर. चहावरील ही टीका ऐका :

चहाचें व्यसन दारूच्या बरोबरी
कपबशा घरोघरीं खुळखुळती
चहाचें व्यसन कपबशा ग निघाल्या
प्रकृति क्षीण झाल्या घेणाऱ्यांच्या

लोकमान्यांना ती सहा वर्षांची शिक्षा होते. साऱ्या देशावर कृष्णछाया पसरते. महाराष्ट्रांत सारे दुःखी होतात. तीं सहा वर्षें गेलीं. लोकमान्य सुटून आले. सरकारनें आधीं वर्दी न देतां एकदम वाड्याशीं त्यांना आणून सोडलें :

टिळक सुटले रात्रीचे साडेबारा
देशोदेशीं गेल्या तारा देशभक्तां

लोकमान्यांना कोणी दत्ताचे अवतार मानीत. आणि जगचालकाला केलेली ही प्रार्थना ऐका :

पहिली माझी ओंवी जगाच्या पाळका
रक्षी टिळक बाळका रात्रंदिवस

आणि तो मुळशीचा सत्याग्रह! त्या वेळेस मुळशीचा पाळणा आणि इतर गाणीं जिकडेतिकडे गेलीं. टाटा म्हणजे गरिबांच्या पायांतील कांटा असें बायामाणसें म्हणूं लागलीं. त्या सत्याग्रहांत स्त्रियाहि सामील झाल्या. त्यांनीं पराकाष्ठेचा त्याग केला, कष्ट व छळ सहन केले:

मुळशीच्या सत्याग्रहीं   उडे आधणाचें पाणी
परि सत्याग्रही भगिनी   मानिती तें फुलावाणी

टाटाचें हें वर्णन ऐका:

पैसेवाला मोठा   मुंबईचा टाटा
मुळशीवर वरवंटा   फिरवीला

आणि महर्षि सेनापति बापट! पाण्यांत बुडणाऱ्या मुळशीची जमीन कोण वांचवणार? पूर्वी पृथ्वी बुडत होती तेव्हां देवानें वराह अवतार धरून दांतांनीं पृथ्वी वर ओढली. परंतु आज कोण घेणार अवतार? सेनापति बापट यांचें नांव पांडुरंग. हा पांडुरंग वराहावताराप्रमाणें उभा राहिला:

बुडत्या धरणीला   पांडुरंग ग वराह
मुळशींत मोठा   मांडीती सत्याग्रह

आणि सर्व हिंदुस्थानाला हलवणारी महात्माजींची चळवळ आली, राजकारण सर्वत्र पसरलें. दिवाणखानी राजकारण चव्हाट्यावर आलें. लोक स्वराज्याच्या गोष्टी उघडपणें बोलूं लागले. गांधीजींनीं हिंदुस्थान हें राष्ट्र केलें. अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठीं लहान-थोर, स्त्री-पुरुष उभे केले. होअरसाहेब म्हणतात, "गांधींच्या चळवळीमुळें आम्ही हिंदुस्थानाकडे अधिक आदरानें पाहूं लागलों." अशी ती विराट् चळवळ, तें महान् आंदोलन. स्त्रियांचा आत्मा जागा झाला. तुरुंग म्हणजे घर झालें. भीति गेली. भ्याड झुंजार झाले. बायकांच्या वाणीला पल्लव फुटले. त्यांचे ओंवाणे आतां साधे नाहीं राहिले. त्यांतून खादी, गांधी, स्वराज्य हे शब्द येऊं लागले:

"इंग्रजांची नीति   फोडा नी झोडा
बाळकृष्णपंतांच्या नेसूं   खादीचा धोतरजोडा"

किंवा "स्वराज्य स्वराज्य   म्हणूं लागळे सारे
बाळकृष्णपंत जखमी झाले   लाठीच्या मारें"

किंवा "महात्मा गांधी लोकां करिती धीट
बाळकृष्णपंत धैर्यें तुरुंगांत जातील नीट"

असे ओवाणे मुली आपसांत म्हणत. स्त्रिया असे ओवाणे रचीत. फुगड्या खेळतांनासुद्धां

आपण दोघी मैत्रिणी जोडी[illegible]
अंगात चोळ्या खादीच्या

असें म्हणूं लागल्या. ऑव्यांतूनसुद्धां ही स्फूर्ति प्रकट झाली:

गांधी जादुगार भ्याडां करी धीट
दास्याचा आणी वीट सर्व लोकां
गांधी हा गारुडी वाजवीतो पुंगी
इंग्रजाला झुंगी तेणें येई

लोक साधे होऊं लागले. यापूर्वींच्या गाण्यांतून लोक फॅशनेबल होऊं लागले म्हणून बायकांनीं टीका केली. घड्याळें आलीं, घड्याळाचे छेडे लोंबूं लागले. जाकिटें आलीं, गळ्यांभोंवती उपरणीं आलीं वगैरे टीका बायकांनीं केल्या आहेत:

कळीची करणी
झाली धोतराचीं ऊपरणीं

हें सुंदर गाणें ज्यांनीं ऐकिलें असेल त्यांना ती टीका माहीत असेल. परंतु गांधी आले, कोट, सूट गेले, साधेपणा आला:

जिकडे तिकडे जाहलें गांधी गांधी
राहणी होई साधी शिकलेल्यांची

आणि तो मिठाचा सत्याग्रह! त्यानें तर स्त्रियांचा आत्मा खडबडून जागा झाला. महर्षि अण्णासाहेब कर्वे १९३० सालीं जगत्प्रवास करून परत आले. त्यांनीं मुंबईला स्त्रियांच्या प्रचंड मिरवणुकी पाहिल्या. सभोंवती पोलिस आहेत; परंतु बायका कडेवरून समुद्राचें पाणी कायदेभंग करून नेत आहेत, राष्ट्रीय गाणीं गात आहेत. तें रोमहर्षण दृश्य पाहून स्त्रियांचा आत्मा जागृत व्हावा म्हणून सारें जीवन देणारा हा थोर पुरुष उचंबळला. ते मजजवळ बोटींत भेटले असतां म्हणाले, "तें दृश्य पाहून माझ्या डोळ्यांचें पारणें फिटलें."

सत्याग्रहानें स्त्रियांची शक्ति जागृत झाली. ऐका हें वर्णन :

कुठें या चालल्या हजारों आयाबाया
बंद मीठ लुटावया इंग्रजाचें
बाया झाल्या धीट त्यांची गेली भीति
हातांत झेंडा घेती स्वराज्याचा

मी एकदां कोंकणांत माझ्या पालगड गांवीं गेलों होतों. रात्रीं सभा झाली. स्त्री-पुरुष जमले होते. माझी एक वृद्ध चुलत चुलती ती. सौ. जानकीकाकू हीहि आली होती. दुसऱ्या दिवशीं ती मला म्हणाली, "मीं एक ओंवी केली आहे ती टिपून घे. तूं ओंव्या गोळा करतोस. ती ओंवी टाकून नको देऊं. तूं पुस्तक छापशील त्यांत घाल हो. कबूल कर."

पालगड गांवांत कॉंग्रेसची भरली सभा
तेथें राहे हिरा उभा पंढरिनाथ

जानकीकाकूनें एक ओंवी सांगतांच शेजारची दुसरी एक भगिनी आली व तिनें लगेच दुसरी ओंवी केली :

पालगडच्या गणपतीला बदामाचा शिरा
पालगड गांवचा हिरा पंढरिनाथ

त्या सभेंतील वक्त्याचें नाव पंढरिनाथ होतें. तो वक्ता त्या गांवांतीलच होता. गांवच्या या मायबहिणींना आपल्या गांवांतील कॉंग्रेससेवकांचें कोतुक वाटलें. त्यांची प्रतिमा जागृत झाली. त्यांनीं ओंव्या केल्या.

गांधींची चळवळ ही सर्वांची चळवळ. तींत स्त्रिया-पुरुष, मुलें-बाळें सारीं भाग घेतात. महात्माजींनीं स्त्रियांचा आत्मा जागा केला. त्यांचे हे अपार उपकार आहेत :

गांधींची चळवळ मुलां बाळां बायकांची
भीति जाईल सर्वांची मनांतील

आणि स्वराज्यार्थ अहोरात्र झटणाऱ्या या महापुरुषाला देवानें उदंड आउक्ष द्यावें असें स्त्रिया प्रार्थीत आहेत :

एक देणारे स्वातंत्र्य प्रिय देशा हिंदुस्थाना
देई उदंड आउक्ष देवा महात्मा गांधींना

ऐतिहासिक व देशाच्या : ओंव्या

रायगडच्या किल्ल्यावरी सोनियाचा वरवंटा
शिवाजी मराठा राज्य करी १

रायगडच्या किल्ल्यावरी सोन्याचा पाळणा
शिवाजीचा बाळ तान्हा राजाराम २

शिवाजी शिवाजी ऐकुनी शत्रु पळे
सर्वांचा गर्व गळे नाममात्रें ३

शिवाजी शिवाजी ऐकुनी शत्रु धूम ठोकी
शिवाजी महाराजांची सत्कीर्ती गावी लोकीं ४

शिवाजी छत्रपती सांबाचा अवतार
मावळे वानर रामरायाचे ५

वानरांकरवीं राम रावणा लोळवी
मावळ्यांच्या हातीं शत्रू शिवाजी बुडवी ६

शिवछत्रपती धन्य ग धन्य राजा
पोटच्या पुत्रापरी पाळीली त्यानं प्रजा ७

खाऊच्या निमित्तें बादशाहा फसवीलें
शिवाजी बसून आले पेटाऱ्यांत ८

शिवाजी राजाच धन्य ग धाडस
भवानी आइचें तो ग लाडकें पाडस ९

शिवाजी राजाचें धन्य ग धाडस
भवानी मातेस चिंता त्याची १०

शिवाजीचे किल्ले किल्ले ना, ती तों किल्ली
ज्याच्या हातीं तो जिंकी दिल्ली उत्तरेची ११

शिवाजीचे किल्ले किल्ले चढाया कठीण
मोल प्राणाचें देऊन करी मराठा जतन १२

शिवाजीचे किल्ले किल्ले चढाया कठीण
त्याचे मावळे चढती त्यांना दोर ग लावून १३

दळीतां कांडीतां तान्हे बाळा आंदूळतां
शिवाजी मराठा आठवावा १४

काय सांगूं सखी आले शिवाजीचे लोक
निघून गेले रातोरात झपाट्यानें १५

वैरियांच्या हातीं शिवराया देई तुरी
वैरियांच्या तोंडीं शिवराया घाली मुरी १६

चिमणाजी बाजीराव हे दोघे सख्खे भाऊ
म्हणती वसई घेऊं एका रात्रीं १७

चिमणाजी बाजीराव दोघा भावांची लगट
शनिवारवाड्यांत हत्ती आला मोठ्या अंबारीसगट १८

चिमणाजीअप्पांनीं मसलत केली बाजीरावांनीं मोडीली
नवी अंबारी जोडीली पुण्यामध्यें १९

चिमणाजी बाजी गेले दुसरे बाजीराव कैसे झाले
सारें पुणें धांडूळीलें पैशासाठीं २०

पेंढार कीं आलें आलें मोनें मोनें
मुरुडगांवचें सोनें लूटीयेलें २१

पेंढार कीं आलें आलें तें दुपारीं
बागलीणबाईची सरी लांबविली २२

आधीं घेतला चंदन-वंदन मग घेतला सातारा
कुरुंदवाडकरांचा पेटारा चंदनाचा २३

आधीं घेतला चंदन-वंदन मग घेतली रायरी
कुरुंदवाडकरांची पायरी चंदनाची २४

आधीं घेतला चंदन-वंदन मग घेतला अरगजा
कुरुंदवाडकरांचा दरवाजा चंदनाचा २५

नारायणरावाला मारीलें आनंदीबाई हासे	हाडांचे केले फासे पुण्यामध्यें	२६
नारायणरावाला मारीलें आणि पुणें ग शहरांत	हाडांचे केले दोर आनंदीबाई थोर	२७
नारायणरावाला मारीलें पुण्याचे झाले धनी	हाडांचे केले मणी बाजीराव	२८
नारायणरावाला मारीलें गंगाबाई माहेरासी	मागल्या वेशीपाशीं गेली होती	२९
नारायणरावाला मारीलें राणीचे वचनांत	आडवे सोप्यांत रघुनाथराव	३०
नारायणरावाला मारीलें गंगाबाई माहेरीं	मारीलें दुपारीं होती तेव्हां	३१
नारायणरावाला मारीलें त्यानीं खाल्ली होती	मारीलें दुपारीं तुकती लवंग सुपारी	३२
नारायणरावावरी त्याचा प्रभूही कैवारी	घातले मारेकरी झाला नाहीं	३३
नारायणरावाला मारीलें आली माहेरीं टाकूनी	मुडदा ठेवीला झांकोनी गंगाबाई	३४
नारायणरावाला मारीलें नवा भरविला दरबार	गंगाबाई गरभार रघुनाथरावांनीं	३५
नारायणरावाला मारीलें आनंदीबाई पेढे	गंगाबाई रडे वांटीतसे	३६
नारायणरावाला मारीलें तिनें तबकीं गुलकंद	आनंदीबाईला आनंद वांटीयेला	३७
समुद्र आटला राज्याला झाला धनी	मासा करी पाणी पाणी बाजीराव	३८

आनंदीबाईनें पाप हो फार केलें
म्हणून फावलें साहेबाचें ३९

आनंदीबाईनें लोकीं भांडण लावीलें
म्हणून फावलें इंग्रजाला ४०

आनंदी ग बाई जशी कैकेयी दूसरी
गिळलें ग राज्य जसें माणीक सूसरीं ४१

जळला बुधवारवाडा बाराच्या ठोक्याला
साहेब लोकांला वर्दी गेली ४२

जळला बुधवारवाडा उडालें फऊल
नेला पुण्याचा डऊल इंग्रजांनीं ४३

चला जाऊं पाहूं पेशव्यांचा शनवारवाडा
दारांत चौघडा जेथें वाजे ४४

चला जाऊं पाहूं पुण्यांतले वाडे
जेथें लाखों घोडे नाचले ग ४५

पुणें शहरांत छपन्न सरदार
भरे ग दरबार पेशव्यांचा ४६

पुणें शहरांत मोठेमोठे वाडे
लोक परी वेडे कारभारांत ४७

पुणें शहरांत केला पाण्याचा सुकाळ
परी पुण्याचा दुष्काळ चोहींकडे ४८

पुणं झालें सुनं गुणें झालें उणें
देवें नारायणें न्याय दिला ४९

पुणें झालें सुनें वाडे ओस झाले
वैभव सारें गेलें मराठ्यांचें ५०

पुण्याचें वैभव पुन्हा दिसेल ठळक
तेथें आहेत टिळक देशभक्त ५१

पुण्याची पुण्याई पुन्हा ग उदेली
मूर्ति सांवळी जन्मली टिळकांची ५२

स्वदेशीचा मंत्र लोकमान्य देती
मिळेल त्यानें मुक्ति हिंदुस्थाना ५३

बायांनो नटूं नका परदेशी ग चिटानें
बुडती कारखाने साळियांचे ५४

विदेशी बांगडी नको भरूं ग हातांत
अन्नास देशांत हिंदुस्थानीं ५५

चहाचें व्यसन दारूच्या बरोबरी
कपबशा घरोघरीं खुळखुळती ५६

चहाचें व्यसन कपबशा ग निघाल्या
प्रकृति क्षीण झाल्या घेणारांच्या ५७

माझे दारावरनं कोण गेलं गरजत
जयजयकार ग करीत टिळकांचा ५८

टिळक सुटले रात्रीचे साडेबारा
देशोदेशीं गेल्या तारा देशभक्तां ५९

टिळक सुटले रात्रीचे साडेअकरा
घरोघरीं साखरा वांटीयेल्या ६०

बाळ गंगाधर दत्ताचा अवतार
देशाचा कारभार घेई माथां ६१

कां ग सखी गर्दी काल जाहली रस्त्यांत
मिरवणूक होती येत टिळकांची ६२

पाहिली माझी ओंवी जगाच्या पालका
रक्षी टिळक बालका रात्रंदिवस ६३

पैसेवाला मोठा मुंबईचा टाटा
तेणें मुळशी पेटा बुडवीला ६४

पैसेवाला मोठा मुंबईचा टाटा
मुळशीवर वरवंटा फिरवीला ६५

पैसेवाला मोठा मुंबईचा टाटा
त्याच्या नाहीं पोटा दयामाया ६६

मुळशींत मोठा मांडीती सत्याग्रह
बुडत्या धरणीला पांडुरंग वराह ६७

मुळशीच्या सत्याग्रहीं उडे आधणाचें पाणी
परी सत्याग्रही भगिनी मानिती ते फुलावाणी ६८

जिकडे तिकडे जाहलें गांधी गांधी
अंगावर साधी खादी घालतात ६९

जिकडे तिकडे जाहले गांधी गांधी
तुरुंगीं राजबंदी लाखों जाती ७०

गांधी हा गारुडी वाजवीतो पुंगी
इंग्रजाला गुंगी तेणें येई ७१

गांधी जादुगार भ्याडां करी धीट
दारुचा आणी वीट सर्व लोकां ७२

जिकडे तिकडे जाहलें गांधी गांधी
राहणी होई साधी शिकलेल्यांची ७३

कुठें ग चालल्या हजारों या ग नारी
समुद्रीचे तीरीं सत्याग्रहा ७४

चुलीपाशीं आला गांधीचा सत्याग्रह
इंग्रजाला शह घरींदारीं ७५

कुठें या चालल्या हजारों आयाबाया
बंद भीठ लुटावया इंग्रजाचें ७६

कुठें या चालल्या बायका गाणीं गात
सत्याग्रह चळवळींत उडी घ्याया ७७

प्रकरण आठवें

व्रतें, सण वगैरे

रसपरिचय

लग्न झाल्यावर मंगळागौर पुजायची. पहिलीं पांच वर्षें ही पूजा असते. श्रावणांतला मंगळवार; त्या दिवशीं ही पूजा करायची. पाऊस पडत असतो. पावसांत नाना प्रकारचीं फुलें फुलतात. मंगळागौरीसाठीं भरपूर फुलें जमविण्याची कोण खटपट. पहाटेपासून मुली उठतात. त्या आपल्या लहान भावांनाहि बरोबर घेतात. पाटी-पाटी फुलें गोळा होतात. आणि ती नाना झाडांची पत्री हवी. मोठी गंमत असते.

पहाटेच्या उठूं फुलें आणूं पाटीभर
आज आहे मंगळागौर उषाताईची

मंगळागौरीचे दिवशीं रात्रभर जागरण करायचें, खेळ खेळायचे, फुगड्या, झिम्मे खेळायचे. लहानमोठ्या साऱ्या बायका मिसळतात. तो महोत्सव असतो. एक मैत्रीण विचारिते :

कां ग सखी तुझे डोळे असे लाल
मंगळागौरीचें ग काल जागरण

फुगड्यांचीं मनोहर वर्णनें आहेत. मैत्रिणी सासरहून माहेरीं वा माहेराहून सासरीं येतात. त्या भेटतात. आपण फुगडी खेळूं, प्रेमानें गरगर फिरूं, म्हणजे जन्मभर ओळख राहील असें त्या म्हणतात. लहानपणीं ज्यांच्याबरोबर आपण हसलों-खेळलों त्याची आठवण आयुष्यांत चिरंजीव होते :

फुगडी खेळूं ये तूं ग मी ग सखी
राहील ओळखी जन्मवेरी

फुगड्यांनीं बाप्पाजींचें घर दणाणतें. जोरानें दणदण फुगडी चालते. पाठीमागचा खोपा सुटतो व वेणी मोकळी होते :

दणदण फुगडी दणाणतो सोपा
खेळतां सुटे खोपा मैत्रिणीचा

किती यथार्थ व सुंदर आहे हें वर्णन नाहीं ? आणि तरुण नवोढांमध्यें पोक्त सुवासिनीहि मिसळतात. त्या पोक्त सुवासिनींनाहि जुन्या प्रेमळ प्रसंगांची आठवण येते. त्यांनींहि पूर्वीं लाजत ओखाणे घेतले असतील. आज पुन्हा त्या ओखाण्यांतून पतीचें नांव घेतात :

मोठ्या मोठ्या नारी ओखाणे प्रेमें घेती
पतीच्या नांवीं प्रीती बायकांना

चातुर्मास्यांत नाना व्रतें, नाना नेम, कोणी गोपद्मे काढतात, कोणी लक्ष वाती लावतात, कोणी फुलांची, दुर्वांची लाखोली वाहतात :

वेंचायला लाग सखी दुरवा ग मातें
लक्ष मी वाहातें गणेराया

आणि एकीचें शाकाहारव्रत असतें. ती जाते आपल्या मैत्रिणीकडे. मैत्रीण प्रेमानें नानाप्रकारचे फराळाचें देऊं लागते. परंतु ही म्हणते :

शाकाहारव्रत असे माझें बाई
नको देऊं भलतं कांहीं फराळाला

आणि चातुर्मास्यांतील ते निरनिराळे दिवस : ज्या दिवशीं आजीबाई कहाण्या सांगते. हातांत तांदूळ घेऊन सारे लहानथोर त्या कहाण्या ऐकतात :

ऐकावी कहाणी हातीं घ्या तांदूळ
होईल मंगल ऐकणारांचें

नागपंचमीचा तो मंगल सण. त्या दिवशीं पाटावर चंदनाचा नागोबा काढायचा. गारुडी नागोबा आणतील त्याची पूजा करायची :

नागपंचमीला नागा चंदनाचें गंध
तुटतील भवबंध पुजणारांचे

नागाची पूजा कां करायची ?

नागपंचमीला नागाला घाला दूध
होईल बुद्धि शुद्ध नागकृपें

नागपंचमीला नको चिरूं भाजीपाला
दया शिकवूं हाताला आज सये

गारुड्याची पुंगी वाजते. नागोबाला बाळ पाहूं इच्छितो. परंतु एकटा जायला भितो. तो आईच्या पाठीस लागतो. आई कोठें वाजते पुंगी त्याची चौकशी करते :

गारुड्याची पुंगी सखि कुठें ग वाजते
तेथं घेऊन मी जातं तान्हेबाळा

आणि नागपंचमीला झाडांवर झोंके घ्यायचे. एक स्त्री म्हणते, "इतक्या उंच जाऊं कीं आकाशाला धक्के देऊं :

चला सखियांनो घेऊं झाडावर झोके
आकाशा देऊं धक्के आपुल्या पायीं

कोंकणांतील एक भगिनी देशावरची ही झोक्याची मौज पाहते व म्हणते :

नागपंचमीला कोंकणीं नाहीं मजा
झोके घेती कडुनिंबा देशावर

आणि वर्षप्रतिपदेला गुढी उभारायची. शालिवाहन राजाच्या विजयाची ती खूण. ती गुढी कशासाठीं उभारायची ! ऐका :

गुढी पाडव्याला उंच गुढी उभवती
कुळाची कीर्ती जावी दाही दिशा

ती गुढी जणूं कुळाचा मोठेपणा जाहीर करते. या कुळांतील, या घरांतील माणसें मनानें उंच आहेत असें जणू ती गुढी सांगते. गुढीचें वर्णन ऐका :

पाडव्याची गुढी उंच कळकीची काठी
वर खण जरीकांठीं उषाताईचा
पाडव्याची गुढी उंच कळकीची काठी
चांदीची वर लोटी गोपूबाळाची

ही एक गोड ओंवी देतों :

गुढी पाडव्याला घरोघर गुढी
पडूं दे माझी कुडी देवासाठीं

आणि नवरात्रीचे ते नऊ दिवस. अंबा घटीं बसते. नऊ दिवस नऊ माळा बांधावयाच्या. दहाव्या दिवशीं विजयी अंबादेवी सीमोल्लंघनास निघते :

नऊ दिवस नवरात्र अंबामायेचा सोहळा
नऊ दिवस नऊ माळा वाहीयेल्या

नऊ दिवस नवरात्र दहावे दिवशीं दसरा
अंबा निघाली उशीरां शिलंगणा

आणि आपट्याचें सोनें लुटायला भाऊ जातो. घरीं येतो व बहीण त्याला ओंवाळते :

दसऱ्याचे दिशीं आपट्याची लुटालुटी
सारंगी घोडा पिटी गोपूबाळ

अंबाबाईला बायकांचे नवस असायचे :

नवस मीं केला मनांतल्या मनांत
मला पावली जनांत जोगेश्वरी

ज्या गोष्टीसाठीं नवस केला, ती गोष्ट मिळाली. आतां मला नवस फेडूं दे :

नवस मीं केला नवसाजोगी झाल्यें
नवस फेडूं आलें जोगेश्वरीचा

लहान मुलगी सासरीं गेलेली. तिचा सांभाळ अंबाबाईनें करावा म्हणून माता नवस करते :

नवस मीं केला अंबाबाईला कमळ
परदेशीं तूं सांभाळ उषाताईला
नवस मीं केला अंबाबाईला ताम्हन
परदेशीं गेली लहान उषाताई

अंबाबाईच्या पायां पडून स्त्री म्हणते :

आई अंबाबाई पडते पायां लेक
चुडे अभंग राख जन्मवेरी

शिमग्याच्या सणांत बहिणीचे भाऊ डफ हातीं घेतात. ते क्षणभर गमतीसाठीं खेळी बनतात. बहीण कौतुकानें म्हणते :

शिमग्याच्या सणा भाऊ माझे खेळी
डफावर जाळी मोतियांची

कशीं हीं वर्णनें आहेत. मिळाल्या ओंव्या त्या देत आहें.

व्रतें, सण वगैरे : ओंव्या

पहाटे उठूं फुलें आणूं पाटीभर
आज आहे मंगळागौर उषाताईची १

पहाटेच्या प्रहररात्रीं उठोनी फुलें आणूं
मंगळगौर सजवुनी ठेवायाला २

प्राजक्तीच्या कळ्या करूं त्यांची अब्दागीर
आज आहे मंगळागौर उषाताईची ३

कां ग सखी तुझे डोळे असे लाल
मंगळागौरींचें ग काल जागरण ४

वसोळ्या किती होत्या सखी तुझ्या घरीं
होत्या मैत्रिणी ग चारी चुडेयांच्या ५

जागवूं मंगळागौर खेळ खेळूं नानापरी
नवी नवरी माहेरीं उषाताई ६

फुगडी खेळूं ये तूं ग मी ग सखी
राहील ओळखी जन्मवेरी ७

फुगडी खेळूं ये फिरूं ये गरगर
दणाणेल घर बाप्पाजींचं ८

झिम्मा खेळुं ये ग आपण मैत्रिणी जोडीच्या
आपण मैत्रिणी गोडीच्या बरोबरीच्या ९

दणदण फुगडी दणाणतो सोपा
खेळतां सुटे खोपा मैत्रिणीचा १०

गरगरां नको फिरवूं मला येते ग भोंवडी
पुरे कर ग फुगडी नको ओढूं ११

दणदण फुगडी दणाणे माजघर
जागवीती मंगळागौर उषाताईची १२

दंडाची दंडफुगडी तूं ग मी ग घालूं
माहेरीं नाचूं-खेळूं पोटभर १३

मोठ्या मोठ्या नारी फुगड्या खेळतात
प्रेमानें मिसळतात मुलींमध्यें १४

मोठ्या मोठ्या नारी ओखाणे प्रेमें घेती
पतीच्या नांवीं प्रीती बायकांना १५

मोठ्या मोठ्या नारी गाणीं म्हणती गमतीचीं
गाजते नवरीची मंगळागौर १६

श्रावणा सोमवार शिवालयीं जाऊं
शिवामूठ वाहूं पाहूं शंकराला १७

श्रावणा सोमवार आज शेवटील
शंकराला बेल भावें वाहूं १८

गोपद्माचा नेम चातुर्मासीं माझा
प्रसन्न कंथराजा माझ्यावरी १९

शाकाहार व्रत असे माझें बाई
नको देऊं भलतें कांहीं फराळाला २०

करायला लागा शेजी मला बोटवाती
लक्षाला पडती कांहीं कमी २१

वेंचायाला लाग सखी दुरवा ग मातें
लक्ष मी वाहातें गणेराया २२

वेंचायाला लाग नीळवर्णाचीं ग फुलें
लक्ष मी बोलल्यें विठ्ठलाला २३

गुढी पाडव्याला उंच गुढी उभवावी
कुळाची कीर्ती जावी दाही दिशां २४

गुढी पाडव्याला गुढी उंच उभी करी
खण घाली जरतारी गोपूबाळ २५

गुढी पाडव्याला कडूलिंब खाती
आधीं कडू मग प्राप्ति अमृताची २६

गुढी पाडव्याला घरोघर गुढी
पडूंदे माझी कुडी देवासाठीं २७

पाडव्याची गुढी उंच कळकीची काठी
चांदीची वर लोटी गोपूबाळाची २८

पाडव्याची गुढी उंच कळकीची काठी
कुळाची कीर्ती मोठी बाप्पाजींच्या २९

पाडव्याची गुढी उंच कळकीची काठी
वर खण जरीकांठी उषाताईचा ३०

नऊ दिवस नऊ नवरात्र अंबामायेचा सोहळा
नऊ दिवस नऊ माळा वाहीयेल्या ३१

नऊ दिवस नवरात्र अंबामाय बसे घटी
मोतीयांनीं भरा ओटी जोगेश्वरीची ३२

आलें नवरात्र चला पाहूं अंबाबाई
रीघ मंदिरांत नाहीं भारी गर्दी ३३

आलें नवरात्र माळेला फुलें आणूं
आरत्या रोज म्हणूं अंबाबाईच्या ३४

नवरात्रामध्यें अंबाबाईचा गोंधळ
भरूं मोत्यांची ओंजळ तिचे पायीं ३५

आज मंगळवार देवीचा वार आला
चला शेजी दर्शनाला राऊळांत ३६

आज शुक्रवार देवीचा प्रीय वार
लावूं नका हो उशीर दर्शनाला ३७

नऊ दिवस नवरात्र दहावे दिवशीं दसरा
अंबा निघाली उशीरां शिलंगणा ३८

दसऱ्याचे दिवशीं सोनें घेऊनीया आले
दारीं भाई ओंवाळीलें उषाताईनें ३९

दसऱ्याचे दिवशीं माझ्या ताटामध्यें सोनं
ओंवाळीतें मी प्रेमानें भाईराया ४०

दसऱ्याचे दिवशीं आपट्याची लुटालुटी
सारंगी घोडा पिटी गोपूबाळ ४१

नवस मीं केला मनांतल्या मनांत
मला पावली जनांत जोगेश्वरी ४२

नवस मीं केला नवसाजोगी झाल्यें
नवस फेडूं आलें जोगेश्वरीचा ४३

नवस मीं केला अंबाबाईला कमळ
परदेशीं तूं सांभाळ उषाताईला ४४

नवस मीं केला अंबाबाईला ताम्हन
परदेशीं गेली लहान उषाताई ४५

नवस मीं केला अंबाबाईला कुयिरी
गेली परदेशा दूरी उषाताई ४६

आई अंबाबाई भरल्यें तुझी ओटी
सांभाळ सौभाग्याची पेटी उषाताईची ४७

आई अंबाबाई खण नारळ ग तुला
राख माझ्या कुंकवाला जन्मवेरी ४८

आई अंबाबाई फुलें तुला सुवासाचीं
काळजी कुंकवाची माझ्या घेई ४९

आई अंबाबाई पडते पायां लेक
चुडे अभंग राख जन्मवेरी ५०

आई अंबाबाई तुला सात नमस्कार
कृपा करी कंथावर उषाताईच्या ५१

शेरा सोनीयाची अंबाबाई पागोट्यांत
राख माये परदेशांत भाईरायाला ५२

शेरा सोनीयाची अंबाबाई घडवीली
देव्हाऱ्यां चढवीली बाप्पाजींनीं ५३

ऐकावी कहाणी हातीं घ्या तांदूळ
होईल मंगल ऐकणाराचें ५४

नागपंचमीला नागाला घाला दूध
होईल बुद्धि शुद्ध नागकृपें ५५

नागपंचमीला पाटावर काढा नाग
आजीबाई कहाणी सांग लहानथोरां ५६

नागपंचमीला लाल ग चंदनी
नाग देतसे काढोनी भाईराया ५७

नागपंचमीला नागाला लाह्या-फुलं
सुखानें दोन्ही कुळें नांदतील ५८

नागपंचमीला नागा चंदनाचें गंध
तुटतील भवबंध पूजणारांचे ५९

नागपंचमीला नको चिरूं भाजीपाला
दया शिकवूं हाताला आज सये ६०

नागांची पंचमी गाणीं गाऊन जागवूं
दोन्ही कुळांना वागवूं आनंदांत ६१

गारुड्याची पुंगी कुठें ग वाजते
शेजीकडे पूजा होते नागोबाची ६२

गारुड्याची पुंगी सखि कुठे ग वाजते
तेथें घेऊन मी जातें तान्हेबाळा ६३

नागपंचमीला
बांधिती झाडां झोके
खेळती कवतुकें
नारी-नर ६४

चला सखियांनों
घेऊं झाडावर झोके
आकाशा देऊं धक्के
अपुल्या पायीं ६५

नागपंचमीची
कोंकणीं नाहीं मजा
झोके घेती कडूलिंबा
देशावर ६६

कार्तिक महिना
काकड्याची वेळ
तुळशीची माळ
विठोबाला ६७

शिमग्याच्या सणा
भाऊ माझे खेळी
डफावर जाळी
मोतियांची ६८

प्रकरण नववें

ऋतुवर्णन, सृष्टिवर्णन

रसपरिचय

स्त्रियांनीं उन्हाळा, पावसाळा व थंडी यांचेंहि वर्णन केलें आहे. सूर्य, समुद्र, वसंत यांचींहि वर्णनें आहेत. पाऊस म्हणजे पृथ्वीचें सौभाग्य. पाऊस नाहीं तर कांहीं नाहीं. आकाशाकडे सर्वांचे डोळे लागतात. बिरबल म्हणत असे २७ नक्षत्रांतील पावसाचीं नक्षत्रें वगळलीं तर शून्य उरतें. पाऊस आला नाहीं वेळेवर तर हायहाय उठते :

पाऊस पडेना सुकलीं सारीं तोंडें
राग कां गोविंदें केला आहे
पाऊस पडेना सुकलीं सारीं तळीं
सुकल्या वृक्षवेली रानींवनीं

परंतु देवाला दया येते. आकाशांत मेघ जमतात :

पडेल पाऊस बघा झाले मेघ गोळा
आला हो कळवळा देवबाप्पा

मेघांचा धिमि धिमि आवाज ऐकूं येतो. पावसाळी हवा होते. मोर पिसारे उभारतात :

मेघांची आकाशीं गर्दी झालेली पाहून
मोर नाचे आनंदुन वनामध्यें

आपल्या माहेरीं पाऊस पडला असेल कीं नाहीं तें बहिणी मनांत आणतात. भावाचें शेतभात पिकूं दे. भाऊ मग दिवाळीला नेईल :

पड रे पाऊसा पिकूं दे दाणापाणी
भाईरायाला बहिणी आठवीती

पावसाळा चांगलाच सुरू होतो. हिरवें हिरवें दाट गवत उगवतें. पृथ्वी जणूं जाड जोट पांघुरली आहे असें वाटतें. जोट शब्द खानदेशांत फार आहे :

**पाऊस पडतो	पडतो काळाकुट्ट**
**धरणीमाता हिरवा जोट	पांघुरली**
**पाऊस पडतो	थांबेना पागोळी**
**धरणीमाय हिरवी चोळी	घालीतसे**

पाऊस पडत असतो. शेतकऱ्यांस विसांवा नाहीं. कोकणांत तर सारें पावसांतच काम. शेतावर गेलेल्या लोकांसाठीं बायका भाकऱ्या घेऊन जातात :

**पाऊस पडतो	ओल्या झाल्यात कामिनी**
**भाकरीच्या पाट्या	शेता जातात घेऊनी**

पाऊस पडूं लागला म्हणजे मुलांना आनंद होतो. त्यांना पाण्यांत नाचावें-डुंबावें असें वाटतें. परंतु आई म्हणते :

**येईल पडसें	पाण्यांत नको जाऊं**
**घरांत खेळ पाहूं	गोपूबाळा**

मग घरांतल्या पडवींत बसूनच मुलें खेळतात. पागोळ्या पडत असतात. त्यांच्याखालीं मुलें हात धरतात :

**पाऊस पडतो	पागोळ्या पाणी गळे**
**माणीक दारीं खेळे	उषाताई**

कोकणांत कधीं कधीं सारखी आठवडा आठवडा संततधार लागते. सूर्यदर्शन होत नाहीं :

**पाऊस पडतो	पडतो सारखा**
**सूर्य झालासे पारखा	चार दिवस**

कधीं कधीं पर्जन्य येतो, त्या वेळेस विजांचा चमचमाट होतो. कडाड कडाड आवाज होतो. धरणीमायेचा पति पर्जन्य वाजतगाजत येतो :

**झाडें झडाडती	विजा कडाडती**
**धरणी माये तुझा पति	येत आहे**

लहान मुलें असा कडकडाट व गडगडाट होऊं लागला म्हणजे भितात. आई त्यांना कुशींत घेऊन निजवते :

मेघ गरजतो पाऊस वर्षतो
कुशींत निजतो तान्हें बाळ

पावसाळ्याचें असें मनोहर वर्णन आहे, तसेंच थंडीचेंहि आहे. फार थंड पडलेली असली म्हणजे फुलांच्या कळया नीट फुलत नाहींत. त्या आंखडून जातात :

थंडी पडे भारी फुलती ना कळया
आंखडून गेल्या झाडावर

थंडी इतकी पडली कीं पाणी अगदीं गारगार झालें. आकाशांतील तारेहि थंडीनें थरथरूं लागले :

थंडी पडे भारी तारे थरारती
करी तूं गुरंगुटी तान्हे बाळा

थंडी पडलेली असली म्हणजे ताटांत किंवा शेगडींत निखारे घेऊन म्हातारीं माणसें घरांत शेकत बसतात :

थंडी आज भारी ताटीं निखारे भरून
देऊं शेकाया नेऊन बाप्पाजींना

परंतु स्त्रियांनीं उन्हाळ्याचें वर्णन केलें आहे तें आतां ऐका. ऊन इतकं पडलें आहे कीं दगडसुद्धां फुटून त्यांच्या लाह्या होतील :

दुपारचें ऊन दगडाच्या झाल्या लाह्या
तोंड कोमेजे देसाया भाईराया

भाईराया श्रीमंत. त्याला देसाईचें वतन आहे. त्याला ऊन सहन होत नाहीं. लहान मुलें उन्हाच्या झळा लागून कोमेजतात :

दुपारचें ऊन झळा झळाळा लागती
बाळें माझीं कोमेजती सुकुमार

अशा दुपारच्या उन्हांतून एखादे वेळेस आईला कोणाकडे जायचें असतें. तिच्या पायांत जोडा वगैरे नसतो. कडेवर मूल असतें. भरभर तर चालवत नाहीं :

दुपारचें ऊन पाय ग भाजती
त्यांत बाळ कडेवरतीं माउलीच्या

दुपारच्या वेळेला आई मुलांना जरा झोंपविते. पांखरेंहि झाडांच्या गर्द छायेंत शांत बसतात :

दुपारचें ऊन पांखरं शांत शांत
आईच्या मांडीवरी तान्हें बाळ ग निवांत

कधीं कधीं उन्हाळा इतका प्रखर होतो, कीं बाहेर तोंड काढवत नाहीं. जणूं निखाऱ्यांची वृष्टि होत आहे असें वाटतें.

दुपारचं ऊन बाहेर बघवेना
बाहेर निघवेना घडीभर
दुपारचं ऊन जणूं इंगळांची वृष्टि
हिरवी सारी सृष्टि जळून गेली

परंतु या उन्हाळ्यांतच झाडांना नवीन पालवी फुटते. वसंत ऋतु येतो. मोठें आश्चर्य आहे!

कडक उन्हाळा रानांत नाहीं पाणी
देव आश्चर्य करीतो झाडा पल्लव फोडूनी
आंबे मोहरले आनंद कोकिळेला
वसंताच्या स्वागताला करीतसे

अशीं हीं वर्णनें आहेत. सकाळच्या सूर्यनारायणाचें वर्णनहि मनोहर आहे. रथावर बसून सूर्य येतो. सर्वत्र प्रकाश पसरतो :

छत्र धरी शिरीं त्याचा लखलखाट पडे
सूर्यनाथ चढे रथावरी

आणि एक भगिनी प्रेमानें म्हणते, सूर्यनारायण आधीं माझ्या दारांत उगवले व मग पृथ्वीवर त्यांचा उजेड पडला :

उगवले सूर्यदेव आधीं उगवे माझ्या दारीं
मग पृथ्वीवर उजेड पडे

उजाडत सूर्य लाल लाल दिसतो. जणूं शेंदराचा गोळा :

उगवला भानु शेंदराचा थप्पा
आयुष्य मागे बापा गोपूबाळ

सोनेरी किरणांचा मुकुट घालून सूर्य येतो. तो येतांच साऱ्या चराचरांत चैतन्य संचरतें:

सूर्य उगवला किरीट किरणांचा
पांखरां फुटे वाचा झाडांवरी

बहीण सूर्यनारायणाला म्हणते, "देवा, फार तापूं नकोस. भाऊ बाहेर गेला आहे. तो सुकुमार आहे."

सूर्यनारायणा तापूं नको फार
बाहेर सुकुमार भाईराया

सूर्य मावळतो. विद्यार्थी पुस्तकें बांधतात. गुरूला प्रणाम करून जातात:

सविता संपूर्ण झाल्या पदांची पोथी सोडी
गुरूला हात जोडी भाईराया

"पोथी सोडी" म्हणजे पोथी सोडून जातो, पोथी गुंडाळतो. पदांची म्हणजे वेदांची. वेदांतील ऋचांमधील प्रत्येक शब्द संधि सोडवून निराळा म्हणणें, या गोष्टीला "पदापर्यंत म्हणणें" असें म्हणतात. अमक्या भटजीनें पदापर्यंत म्हटलें आहे असा प्रयोग करतात.

समुद्र म्हणजे अमर्याद काव्य! बायकांनीं त्याचे वर्णन केलें आहे. समुद्राचें पाणी सारखें नाचतें. त्याला क्षणाची विश्रांति नाहीं:

समुद्राच्या पाण्या स्वस्थता अणु नाहीं
नाचतें हालतें सदा खालीं वर होई

समुद्र कधीं आटत नाहीं. कारण तो सर्व प्रवाहांना जवळ घेतो. जो सर्वांना जवळ घेईल तो अमर होईल:

कोठलेंहि असो पाणी समुद्र घे पोटीं
उन्हाळा पावसाळा त्याला नाहीं कधीं तुटी

समुद्र सारखा ओरडत असतो! त्याचें काय हरवलें आहे? काय आहे

त्याची वेदना? त्याचा एकुलता एक गोरागोमटा मुलगा चंद्र दूर जाऊन बसला म्हणून समुद्र ओरडतो :

समुद्रा रे बापा किती टाहो तूं फोडशी
पुत्र तुझा गोरा गोरा जाऊन बसला आकाशीं

अशा या समुद्राच्या लाटा सारख्या उसळत असतात. शुभ्र फेस वर येत असतो. हा फेस नाहीं. समुद्र आपल्या मुलग्याला, त्या चंद्राला, जणूं फुलें अर्पण करतो :

समुद्राच्या लाटा फेस उधळीती
गोड त्या चंद्राला जणूं फुलं अर्पिताती

ही एक काव्यमय उत्प्रेक्षा पाहा :

समुद्रा ग मध्यें लाटांचें उभें शेत
फेसाचें पीक येत अपरंपार

समुद्राचें वर्णन, त्याप्रमाणेंच पावसाळ्यांत दुथडी भरून जाणाऱ्या नद्यांचें वर्णन. कृष्णेचें हें वर्णन वाचा :

भरली कृष्णाबाई जशा दुधाच्या उकळ्या
जटा ठेविल्या मोकळ्या दत्तात्रेयांनीं

कृष्णेच्या त्या फेसाळ लाटा म्हणजे दुधाला फुटलेल्या जणूं उकळ्या! किंवा दत्तात्रेयाच्या या मोकळ्या सोडलेल्या जटा! औदुम्बर किंवा नरसोबाची वाडी येथील का हें वर्णन आहे? बहुधा नरसोबाच्या वाडीचें असावें. कारण तेथें खडक आहेत व फेसाळ लाटा कृष्णापंचगंगेच्या संगमांत उसळत असतात.

ऋतुवर्णन, सृष्टिवर्णन : ओंव्या

पाऊस पडेना पडेना एक थेंब
फुटेना एक कोंब धरणीला १
पाऊस पडेना सुकले नद्या नाले
गुरांवासरांचे झाले भारी हाल २

पाऊस पडेना सुकलीं सारीं तळीं
सुकल्या वृक्षवेली रानींवनीं ३

पाऊस पडेना देव कोपलासे भारी
देवावांचुन कोण तारी त्रिभुवनीं ४

पाऊस पडेना सुकलीं सारीं तोंडं
राग कां गोविंदें केला आहे ५

पाऊस पडेना पिकेल कशी शेती
होईल सारी माती संसाराची ६

पाऊस पडेना प्राण येती कंठीं
कधीं तो जगजेठी करिल कृपा ७

पडेल पांऊस बघा झाले मेघ गोळा
आला हो कळवळा देवबाप्पा ८

पावसाचीं चिन्हें दिसती आभाळीं
मेघांची गर्दी काळी जाहलीसे ९

मेघांची आकाशीं गर्दी झालेली पाहून
मोर नाचे आनंदून वनामध्यें १०

मोर नाचतांना मोर अश्रु ते गाळिती
लांडोरी चाखीती आनंदोनी ११

पड रे पाऊसा पिकूं दे दाणापाणी
भाईरायाला बहिणी आठवीती १२

पाऊस पडतो पडतो काळाकुट्ट
धरणीमाता हिरवी जोट पांघुरली १३

पाऊस पडतो थांबेना पागोळी
धरणीमाय हिरवी चोळी घालीतसे १४

पाऊस पडतो ओल्या झाल्यात कामिनी
भाकरीच्या पाट्या शेता जातात घेऊनी १५

पाऊस पडतो ओल्या झाल्यात जमिनी
या ग पेरणीच्यासाठीं शेता जाती सुवासिनी १६

पाऊस पडतो पागोळ्या पाणी गळे
माणीक दारीं खेळे उषाताई १७

पाऊस पडतो पडतो मुसळधार
गंगेला आला पूर दोन्ही थडी १८

पाऊस पडतो गरजे पाणी पडे
आकाश जणुं रडे रात्रंदीस १९

पाऊस पडतो पडतो सारखा
सूर्य झालासे पारखा चार दिवस २०

पाऊस पडतो विजांचा चमचमाट
धरणीमाता हिरवा थाट मांडीतसे २१

मेघ गडगडे कडाडते वीज
कुशीमध्यें नीज तान्हे बाळा २२

झाडं झडाडती विजा कडाडती
धरणीमाये तुझा पति येत आहे २३

मेघ गरजतो पाऊस वर्षतो
कुशींत निजतो तान्हें बाळ २४

पाऊस थांबेना राऊळीं कशी जाऊं
त्रिदळ कसें वाहूं शंकराला २५

पाऊस थांबेना देऊळी कशी जाऊं
बाळाला कशी नेऊं कडेवरी २६

पाऊस थांबेना पांखरें गारठलीं
आईच्या पदराखालीं तान्हें बाळ २७

पाणी पाणी झालें साऱ्या अंगणांत
नको जाऊं तूं पाण्यांत तान्हें बाळ २८

येईल पडसें | पाण्यांत नको जाऊं |
घरांत खेळ पाहूं | गोपूबाळा | २९
येईल पडसें | पाण्यात नको नाचूं |
मायेला नको जाचूं | तान्हे बाळा | ३०
पावसाच्या भारें | जणुं डोंगर वांकले |
हिरव्या रुमालें झांकलें | त्यांनीं तोंड | ३१
पाऊस पडतो | पडतो थुईथुई |
भिजल्या जाईजुई | विठ्ठलाच्या | ३२
पाऊस पडतो | पडतो कोंडाकोंडा |
भिजला राज्यगोंडा | विठ्ठलाचा | ३३
पाऊस पडतो | पडतो भिरिभिरी |
भिजली अब्दागिरी | विठ्ठलाची | ३४
पाऊस पडतो | भरले नद्या नाले |
भाई माझे अडकले | पैलतीरा | ३५
पाऊस पडतो | नद्यांना आलें पाणी |
देवा सुखरूप आणी | भाईराया | ३६
थंडी पडे भारी | पाठींत निघवी कळा |
कुशींत तान्हे बाळा | गाई करी | ३७
थंडी पडे भारी | पाणी झालें जसें काळें |
निजलीं तान्हीं बाळें | कुशीमध्यें | ३८
थंडी पडे भारी | फुलती ना कळया |
आंखडून गेल्या | झाडावर | ३९
थंडी आज भारी | तार्टी निखारे भरून |
देऊं शेकाया नेऊन | बाप्पाजींना | ४०
थंडी पडे भारी | मळे करपले |
ओठ हे फुटले | तान्हे बाळाचे | ४१

थंडी पडे भारी फुटले तुझे ओठ
कोकमतेलाचे तूं बोट लाव बाळा ४२

थंडी पडे भारी तुला बंडी मी घालीन
राही बाळा तूं निजून अंथरुणांत ४३

थंडी पडे भारी तारे थरारती
करी तूं गुरंगुटी तान्हे बाळा ४४

दुपारचें ऊन दगडाच्या झाल्या लाह्या
तोंड कोमेजे देसाया भाईराया ४५

दुपारचें ऊन लागतें रे तुला
माझ्या गुलाबाच्या फुला गोपूबाळा ४६

दुपारचं ऊन झळा झळाळा लागती
बाळें माझीं कोमेजतीं सुकुमार ४७

दुपारचं ऊन पाय ग भाजती
त्यांत बाळ कडेवरतीं माउलीच्या ४८

दुपारचं ऊन नको जाऊं तूं बाहेर
तूं रे राजा सुकुमार फुलावाणी ४९

दुपारचं ऊन बाळ खेळायाला गेलें
कोकंबासारखं तोंड लाल लाल झालें ५०

दुपारचं ऊन कोण ग साहील
समुद्र आटेल अशा ऊनें ५१

दुपारचं ऊन पांखरें शांत शांत
आईच्या मांडीवरी तान्हें बाळ ग निवांत ५२

दुपारचें ऊन बाहेर बघवेना
बाहेर निघवेना घडीभर ५३

दुपारचें ऊन इंगळांची वृष्टि
हिरवी सारी सृष्टि जळून गेली ५४

कडक उन्हाळा रानांत नाहीं पाणी
देव आश्चर्य करितो झाडां पल्लव फोडूनी ५५

कडक उन्हाळा पाण्याचा नाहीं पत्ता
देव आश्चर्य करितो झाडां फुटे नवा पत्ता ५६

छत्र धरी शिरीं त्याचा लखलखाट पडे
सूर्यनाथ चढे रथावरी ५७

उगवले सूर्यदेव आधीं उगवे माझ्या दारीं
मग पृथ्वीवरी उजेड पडे ५८

सूर्य वर आला अंधार गेला दूर
दरींत करी घर भांबावोनी ५९

सूर्य उगवला किरीट किरणांचा
पांखरा फुटे वाचा झाडांवरी ६०

सविता संपूण झाल्या मग करावें पारण
वाचीलें रामायण बाप्पाजींनीं ६१

सविता संपूण झाल्या दिव्याला भरण
वाचीलें रामायण माभंजींनीं ६२

सविता संपूण झाल्या पदांची पोथी सोडी
गुरूला हात जोडी भाईराया ६३

उगवला भानू शेंदराचा थप्पा
आयुष्य मागे बाप्पा गोपूबाळ ६४

सोनेरी किरण डोंगराच्या माथां
नमन सूर्यनाथा उजाडत ६५

सूर्य नारायणा तापूं नको फार
बाहेर सुकुमार भाईराया ६६

सूर्य नारायणा तापूं नको फार
गांवा गेले छाया कर भाईराया ६७

सूर्यनारायणा गगनीं तापशी
लोकांचें पाहशी
पापपुण्य ६८

उगवला भानू भानु नव्हे हा भास्कर
त्याला माझा नमस्कार
दोन्ही हातीं ६९

आंबे मोहरले आनंद कोकिळेला
वसंताच्या स्वागताला
करितसे ७०

समुद्राच्या पाण्या स्वस्थता अणु नाहीं
नाचतं हालतें
सदा खालीं वर होई ७१

कोठलेंहि असो पाणी समुद्र घे पोटीं
उन्हाळा पावसाळा
त्याला नाहीं कधीं तुटी ७२

समुद्रा रे बापा किती टाहो तूं फोडशी
पुत्र तुझा गोरागोरा
जाऊन बसला आकाशीं ७३

समुद्राच्या लाटा फेंस उधळीती
गोड त्या चंद्राला
फुलें अर्पिताती ७४

समुद्रा ग मध्यें लाटांचें उभें शेत
फेंसाचें पीक येत
अपरंपार ७५

भरली कृष्णाबाई जशा दुधाच्या उकळ्या
जटा ठेविल्या मोकळ्या
दत्तात्रेयांनीं ७६

प्रकरण दहावें

पहिली माझी ओंवी

रसपरिचय

. फर्ग्युसन कॉलेजमध्यें प्रो. वासुदेवराव पटवर्धन मराठी शिकवीत होते. त्यांनीं मुलांना विचारिलें, "तुम्हांला मराठींतील अभिजात छंद माहीत आहे ! मराठींतील अभिजात वृत्त कोणतें ?" मुलांना उत्तर देतां आलें नाहीं. मग प्रो. पटवर्धन एकदम म्हणाले, "ओंवी. ओंवी हा मराठींतील अभिजात छंद आहे. मराठींतील महाकाव्यें याच वृत्तांत आहेत. स्त्रियांनीं याच वृत्तांत स्वतःचीं सुखदुःखें सांगितलीं. तुम्ही कोणी एखादी ओंवी म्हणून दाखवतां ?" मुलें हसलीं. कोणी ओंवी म्हणेना. तेव्हां पुन्हा प्रो. पटवर्धनांनीं

पाहिली माझी ओंवी पहिला माझा नेम
तुळशीखालीं राम पोथी वाची

ही ओंवी म्हटली व म्हणाले, "ओंवी वृत्त फार गोड."

"पहिली माझी ओंवी, पहिला माझा नेम" ही ओंवी कोणाला माहीत नाहीं ! मी प्रस्तुत प्रकरणाला "पहिली माझी ओंवी" हेंच नांव दिलें आहे.

पहिली माझी ओंवी, दुसरी माझी ओंवी असें करीत करीत एकविसावी माझी ओंवी, येथपर्यंत मजल येते. या पद्धतीच्या किती तरी ओंव्या आहेत. मोठा सुंदर आहे प्रकार हा. यांत बुद्धिमत्ताहि लागते. पहिल्या चरणांत पहिली, दुसरी, तिसरी असे शब्द आरंभीं असतात, तर दुसऱ्या चरणाच्या आरंभीं त्या त्या संख्येइतकें कांहीं तरी सांगितलेलें असतें. उदाहरणार्थ:

पांचवी माझी ओंवी पांच पांडवांना
पाठीच्या भावंडांना राज्य येवो

या ओंवीच्या पहिल्या चरणाच्या आरंभी "पांचवी" असा शब्द आहे तर

दुसऱ्या ओळीच्या आरंभीं पांच पांडव असें आहे. स्पष्ट कल्पना येण्यासाठीं आणखी एक ओंवी देतों:

सातवी माझी ओंवी सात सप्त ऋषि
कौसल्येच्या कुशीं रामचंद्र

कधीं कधीं दुसऱ्या चरणाच्या आरंभीं संख्यादर्शक वस्तु नसून निराळीच गंमत केलेली असते:

विसावी माझी ओंवी विसांवा माहेराला
आईच्या आसऱ्याला सुखशांती

या ओंवींत पहिल्या चरणांत विसावी हा शब्द असल्यामुळें कांहीं तरी वीस दुसऱ्या चरणात हवेत. परंतु विसाव्या ओंवींतील 'विसावी' हा शब्द "विसांवा" या समानोच्चारक शब्दाशीं जोडला आहे. अशा ओंव्यांतून संख्यादर्शक वस्तु नसते. परंतु अशा ओंव्या फार थोड्या आहेत.

कधीं कधीं या प्रकारांत ओंवीच्या पहिल्या चरणांतील संख्यादर्शक शब्दाशीं यमक आणणारा शब्द दुसऱ्या चरणाचे आरंभीं घालतात:

पहिली माझी ओंवी वहिला काळा दोरा
लिहिणाराचा हात गोरा राजबिंडा

या ओंवींत 'पहिली' या शब्दाशीं 'वहिला' या शब्दाचें यमकमय सादृश्य आहे.

या ओंव्यांतील कांहीं कांहीं ओंव्या फारच सुंदर आहेत. संसारांत सुख पाहिजे असेल तर शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशीं प्रेमानें वागलें पाहिजे. दुजाभाव कमी करीत गेलें पाहिजे असें एका ओंवींत सांगितलें आहे:

दुसरी माझी ओंवी दुजा नको भाव
तरीच पावे देव संसारांत

कधीं कधीं तिसऱ्या व चौथ्या चरणांत अर्थान्तरन्यासपर असें एखादें वचन असतें:

नववी माझी ओंवी आहेत नवग्रह
संसारीं आग्रह धरूं नये

पांचवी माझी ओंवी आपुलीं पांच बोटें
त्यांनीं कधीं कर्म खोटें करूं नये

अशीं सुंदर सुभाषितें शेवटच्या चरणांतून असतात.

ही एक गोड ओंवी पाहा:

सोळावी माझी ओंवी सोळा चंद्रकळा
पतीच्या ग कळा सांभाळावें

एक बाई सांगते:

एकुणिसावी माझी ओंवी एकोणीस वर्षें
नेलीं मीं ग हर्षें संसारांत

एका स्त्रीचें हें वर्णन ऐका:

पहिली माझी ओंवी पहिली कामाला
स्मरते रामाला अंतरंगीं

हातांत काम व मुखांत रामनाम अशी ही थोर सती आहे.

कधीं कधीं तात्त्विक विचार या ओंव्यांतून असतात. योगशास्त्रांतील गोष्टीहि मांडलेल्या असतात. पुराणें वगैरे ऐकायला जाणाऱ्या बायकांना सारी माहिती असते:

सतरावी माझी ओंवी सतरावीचें दूध
योगी पिती शुद्ध समाधींत
दहावी माझी ओंवी दश इंद्रियांचा
अकराव्या मनाचा खेळ सारा

कांहीं ओंव्यांतून सामाजिक व ऐतिहासिक गोष्टीहि सांगण्यांत आल्या आहेत:

पहिली माझी ओंवी सदा एकीचें पालन
घरीं बेकी होतां जाण राज्य गेलें
अठरावी माझी ओंवी अठरापगड जाती
गांवांत नांदती आनंदानें

गांवगाडा सुरळीत चालला आहे असें ही भगिनी सांगते. तसेंच आपल्यांतील दुहीनें राज्य गेलें असें ती बजावीत आहे.

तुकाराममहाराजांसारख्यानींहि पहिली माझी ओंवी, दुसरी माझी ओंवी या प्रकारच्या ओंव्या केल्या आहेत. त्यांनाहि स्त्रियांच्या वाङ्मयांतील हा प्रकार आवडला असावा. या प्रकरणांत तुकाराममहाराजांच्या या पद्धतीच्या दहा ओंव्या दिल्या आहेत. सोंवळ्या बायकांना या ओंव्या येतात; स्नानाच्या वेळेस वगैरे त्या म्हणतात. शेवटच्या ओंवींत तुकाराममहाराज म्हणतात:

दहावी माझी ओंवी दाही अवतारां
घालीं संवसारा तुका म्हणे

"तुका म्हणे गर्भवासी। सुखें घालावें आम्हांसी" त्याचीच येथें आठवण होते. लोकसेवेसाठीं पुनः पुन्हा संसारांत यावयास तुकाराम तयार आहेत. भगवान् बुद्धहि म्हणत असत कीं, 'जगांत जोंपर्यंत कोणी दुःखी आहेत तोंपर्यंत मी पुनः पुन्हा जन्म घेईन; कंटाळणार नाहीं."

या ओंव्या झोंपाळ्यावर बहुधा भराभरा रचलेल्या असाव्यात. एकीनें 'पहिली माझी ओंवी' असें म्हटलें कीं, दुसरीनें लगेच 'दुसरी माझी ओंवी' असें म्हणायचें. भराभरा त्या त्या संख्या दर्शविणाऱ्या वस्तु आठवल्या पाहिजेत. नऊ म्हणतांच नवग्रह, दहा म्हणतांच दाही दिशा, एकवीस म्हणतांच गणपतीच्या एकवीस दुर्वा किंवा एकवीस मोदक हें पटपट आठवलें पाहिजे. हा ओंवीप्रकार गोड आहे खरा.

पहिली माझी ओंवी

पहिली माझी ओंवी पहिला माझा नेम
तुळशीखालीं राम पोथी वाची १

पहिली माझी ओंवी पहिल्यापासून
आली रथांत बसून अंबाबाई २

पहिली माझी ओंवी वहिला काळा दोरा
लिहिणाराचा हात गोरा राजबिंडा ३

दुसरी माझी ओंवी दूध नाहीं कोठें
ध्यानीं मनीं भेटे पांडुरंग ४

तिसरी माझी ओंवी तीन त्रिकुटाच्या परी
ब्रह्माविष्णुशिवावरी बिल्वपत्र ५

चवथी माझी ओंवी चवथीच्या चंद्रा
मखमाली गेंदा रंग बहू ६

पांचवी माझी ओंवी पांच पांडवांना
पाठीच्या भावंडांना राज्य येवो ७

सहावी माझी ओंवी सहावीची छाया पडे
तुझ्या गर्भी तेज चढे उपाताई ८

सातवी माझी ओंवी सात सप्त ऋषि
कौसल्येच्या कुशीं रामचंद्र ९

आठवी माझी ओंवी आठ आटेपाटे
देवाजीचे ओटे रंगवीले १०

नववी माझी ओंवी नऊ खंडी गहूं
फेरीला किती घेऊं देवाजीच्या ११

दहावी माझी ओंवी दशांगुळें मी गाईन
लक्षुमी होईन संसारांत १२

अकरावी माझी ओंवी अकरा हे ग गडू
जेवला बुंदीलाडू गोपूबाळ १३

बारावी माझी ओंवी बारा आदितवार
सूर्याला नमस्कार घालूं केले १४

तेरावी माझी ओंवी तेरा तेरियाची
पालखी हिरियाची देवाजींची १५

चौदावी माझी ओंवी चौदा चौकड्यांची
पालखी हलकड्यांची देवाजींची १६

पंधरावी माझी ओंवी पंधरा कीं ग काड्या
रंगवील्या साड्या सीताबाईच्या १७

सोळावी माझी ओंवी सोळा कोशिंबीरी
आज आहे माझ्या घरीं भाऊबीज १८

सतरावी माझी ओंवी सतरा धंदे करूं नये
ऐकावें माझें सये हितासाठीं १९

अठरावी माझी ओंवी अठरा धान्यांचें कडबोळें
शेजीशीं बऱ्या बोले वाग बाई २०

एकुणीसावी माझी ओंवी एकूण एक करा
संसारीं नित्य स्मरा गणेराया २१

विसावी माझी ओंवी विसांवा माहेराला
आईच्या आसऱ्याला सुखशांती २२

एकविसावी माझी ओंवी एकवीस दुर्वा आणा
वाहा देवा गजानना लंबोदरा २३

पहिली माझी ओंवी जगाच्या पालका
रक्षीता बालका देवराया २४

दुसरी माझी ओंवी दुजा नको भाव
तरीच पावे देव संसारांत २५

तिसरी माझी ओंवी भीकबाळे तीन मोतीं
संसारीं रमापति आठवावा २६

चौथी माझी ओंवी चांडाळचौकडी
त्यांची कधीं गडी करूं नये २७

पांचवी माझी ओंवी आपुलीं पांच बोटें
त्यांनीं कधीं कर्म खोटें करूं नये २८

सहावी माझी ओंवी सहा महाशास्त्रें
निर्मिलीं विचित्रें ऋषिमुनींनीं २९

सातवी माझी ओंवी सात आठवड्याचे वार
आहे हा संसार संकटाचा ३०

आठवी माझी ओंवी आठवा देवकीचा
सखा द्रौपदीचा कृष्णनाथ ३१

नववी माझी ओंवी आहेत नवग्रह
संसारीं आग्रह धरूं नये ३२

दहावी माझी ओंवी आहेत दहा दिशा
चंद्रामुळें निशा शोभतसे ३३

अकरावी माझी ओंवी अकरावा अवतार
मानूं ज्ञानेश्वर आळंदींचे ३४

अकरावी माझी ओंवी अकाळ असूर
नखरा न कर उषाताई ३५

बारावी माझी ओंवी संसारीं बारा वाटा
पुण्याचा करी सांठा क्षणोक्षणीं ३६

तेरावी माझी ओंवी तीन तेरा होती
जरी न जपती जगीं लोक ३७

चौदावी माझी ओंवी चौदा चौकड्याचा
नाश झाला रावणाचा गर्व होतां ३८

पंधरावी माझी ओंवी पंधरा दिवसांचा पक्ष
संसारांत दक्ष राही सदा ३९

सोळावी माझी ओंवी सोळा चंद्रकळा
पतीच्या ग कळा सांभाळावें ४०

सतरावी माझी ओंवी सतरावीचें दूध
योगी पीती शुद्ध समाधींत ४१

अठरावी माझी ओंवी अठरा पुराणें
लिहिलीं व्यासानें लोकांसाठीं ४२

अठरावी माझी ओंवी अठरापगड जाती
गांवांत नांदती आनंदानें ४३

एकुणिसावी माझी ओंवी एकोणीस वर्षें
नेली मीं ग हर्षें संसारांत ४४

विसावी माझी ओंवी विसाण पाण्याचें
निशाण रामाचें उभें केलें ४५

विसावी माझी ओंवी वीस मणी खंडी
नास्तिक पाखंडी होऊं नये ४६

एकविसावी माझी ओंवी एकवीस मोदक
तेणें सिद्धिविनायक सुप्रसन्न ४७

पहिली माझी ओंवी पहिला माझा नेम
गायीलें निधान पांडुरंग ४८

दुसरी माझी ओंवी दुजें नाहीं कोठें
पाहीन मी विटे पांडुरंग ४९

तिसरी माझी ओंवी त्रिगुण शरीरा
गाईन सोयरा पांडुरंग ५०

चवथी माझी ओंवी चतुर्भुज मूर्ती
गाईला श्रीपति पांडुरंग ५१

पांचवी माझी ओंवी पांची पराक्रम
गायीन आत्माराम पांडुरंग ५२

सहावी माझी ओंवी सहा मास लोटले
साक्षात भेटले पांडुरंग ५३

सातवी माझी ओंवी सप्त-द्वीपांठायीं
लक्ष तुझ्या पायीं पांडुरंग ५४

आठवी माझी ओंवी अठ्ठावीस युगं
विटेवरी उभे पांडुरंग ५५

नववी माझी ओंवी नवविधा भक्ति
गाईन श्रीपति पांडुरंग ५६

दहावी माझी ओंवी दाही अवतारा
घाली संवसारा तुका म्हणे ५७

चौथी माझी ओंवी चौसंगं दाटली
प्रसंगें भेटली मायबाई ५८

बारावी माझी ओंवी बारा वाटा ग संसारीं
आठवा कंसारी भय नाहीं ५९

तिसरी माझी ओंवी तीन पावलीं वामन
व्यापीतो त्रिभुवन देवांसाठीं ६०

सहावी माझी ओंवी सहा हे ग ऋतु
वसंत परंतु त्यांचा राजा ६१

सहावी माझी ओंवी सहा तोंडं षडानना
नमूं देवा गजानना त्याच्या भावा ६२

एकटी दुसरी तिसरीला चिंधी
चवथीला बिंदी उषाताईला ६३

एकटी दुसटी तिसरीला माळ
चवथीला चंद्रहार घालूं केला ६४

पहिली माझी ओंवी पहिले वहिले
भक्तीनें वंदीले मायबाप ६५

पहिली माझी ओंवी पहिली कामाला
स्मरते रामाला अंतरंगीं ६६

पहिली माझी ओंवी पहिला ग पुत्र
व्हावा संसारांत म्हणतात ६७

दहावी माझी ओंवी दश इंद्रियांचा
अकराव्या मनाचा खेळ सारा ६८

बारावी माझी ओंवी बारा अक्षरांचा मंत्र
ध्रुव बाळानें पवित्र जप केला ६९

सरसकट माझी ओंवी सरसकट सह्या देवां
आरती महादेवा कापुराची ७०

पहिली माझी ओंवी सदा एकीचें पालन
घरीं बेकी होतां जाण राज्य गेलें ७१

दुसरी माझी ओंवी दुहीला मिळतां वाव
परक्यांनीं डाव साधीयेला ७२

तिसरी माझी ओंवी लाभ तिसऱ्याचा
दोघांच्या भांडणाचा शेवट हा ७३

चवथी माझी ओंवी चारांचें ऐकावें
हट्टाला सोडावें संसारांत ७४

ओंवीला आरंभ केला पेटीला कप्पे कप्पे
लिहिणार माझे सख्खे भाईराय ७५

ओंवीला आरंभ केला पेटीला काळा दोरा
लिहिणाराचा हात गोरा भाईरायाचा ७६

प्रकरण अकरावें

सुभाषितें

रसपरिचय

स्त्रियांच्या ज्या ओंव्या मीं संग्रहित केल्या त्यांतून कांहीं सुभाषितरूप ओंव्या अलग करून त्या या प्रकरणांत देत आहें. इतर प्रकरणांतूनहि मधून-मधून सुभाषितरूप सबंध ओंव्या किंवा सुभाषितरूप चरण नाहींत असें नाहीं; परंतु कांहीं पृथक् निवडून हें प्रकरण केलें आहे.

या सुभाषितांत कांहीं कांहीं फारच बहारीचीं सुभाषितें आहेत. त्यांतून मी कोणतीं निवडून देऊं हें समजत नाहीं. परंतु कांहींची चव देतों. मनुष्य पुष्कळ वेळां चांगली वस्तु जवळ असूनहि तिचा त्याग करितो. प्रकाश जवळ असून अंधारांत खितपत पडतो. चांगला रस्ता समोर असूनहि मुद्दाम चिखलांतून जाऊं बघतो :

रामाच्या नांवाचा पापी कंटाळा करीती
निवळ टाकून पाणी गढूळ भरीती

निर्मळ पाणी जवळ असूनहि गढूळ पाणीच कांहीं पसंत करतात. असे अनुभव जीवनांत येतात.

स्त्रियांचें संसारासंबंधीं काय मत ? संसार सोडून देणें जरूर आहे का ? मुमुक्षूनें कां संसार सोडावा ? संसारांत राहून मुक्ति होईल तो खरा. मनुष्याची परीक्षा संसारांतच घ्यायला हवी :

शिकती तराया पाण्यांत पडून
संसारीं वावरून मुक्त व्हावें

तुम्हांला एक सुंदर सुभाषित देऊं ? हें घ्या :

वाण्याच्या दुकानीं भाव नाहीं कापराला
मूर्खाशीं बोलतां शीण येई चतुराला

वाण्याच्या दुकानांत वस्तु पडलेल्या असतात. कोणी गिऱ्हाईक येईल तर ती द्यायची. त्याला त्या वस्तूंचें मोठेंसें प्रेम नसतें. त्याला जर आपण म्हणूं तुमच्या दुकानांत केशर आहे, कस्तुरी आहे, कापूर आहे, तर तो म्हणेल, आहेत डबे भरलेले. त्या वस्तूंमुळें त्याचें हृदय थोडेंच उचंबळून येतें ? त्याप्रमाणें मूर्खाला कितीहि चांगल्या गोष्टी सांगितल्या तरी त्याचें हृदय फुलत नाहीं. सुंदर ओंवी.

जगांत सारें नाशिवंत आहे. शरीर जाणारें आहे. या जाणाऱ्या शरिराला फार कुरवाळूं नका. आत्म्याकडे पाहा. मानवधर्माच्या सेवेंत देह झिजवा. मेलों तर आपल्याबरोबर कोण येईल ? जगांत मागेंहि काय राहील ? ज्या चांगल्या गोष्टी आपण केल्या, त्याच आपणांला आधार :

कुणी नाहीं रे कुणाचा पुत्र नव्हे ग पोटींचा
येईल कामाचा धर्म पांचा ग बोटींचा

कुणी नाहीं रे कुणाचा आत्मा नव्हे रे कुडीचा
आहे संसार घडीचा नाशिवंत

या ओंव्यांतील प्रास- अनुप्रास आणि प्रसन्न रचना किती गोड आहेत !

धर्माचें सार काय ? ज्या आईबापांनीं वाढविलें त्यांची सेवा. कृतज्ञता म्हणजेच धर्म :

वृद्ध मायबाप सेवावे पूजावे
हेंच समजावें धर्मसार

क्षुद्र लोक क्षुद्रांवर ओरडतात. परंतु मोठीं माणसें मोठ्यांशीं मुकाबला करतात. ही गोष्ट पुढील ओंवींत किती सुंदर रीतीनें मांडिली आहे पाहा :

कुतरा भुंकतो मांजर देखून
गर्जतो पंचानन हत्तीसाठीं

तीर्थयात्रा वगैरे काय कामाच्या ? परमेश्वर जवळ हवा. स्वतःचें जीवनच तीर्थ केलें पाहिजे. परमेश्वर शेवटीं हृदयांत हवा :

राम राम म्हणुनी राम माझ्या हृदयांत
जसें मोतीं करंड्यांत वागवीतें

किती सुंदर ओंवी! रामाचा जप करून शेवटीं जीवन राममय झालें पाहिजे. ध्येयाच्या चिंतनानें सारें जीवनच ध्येयमय झालें पाहिजे.

जगांत जर मोठ्यांपुढें टुरटुर कराल तर फजिती होईल. आकाशांतील नक्षत्रांनीं चंद्र नसतां चमकावें. परंतु चंद्र-प्रकाशांत तीं लोपून जातील. पौर्णिमेला त्यांनीं ऐट दाखवूं नये. अवसेला त्यांचें राज्य :

चांदण्यांनो तुम्ही अंवसे राज्य करा
थोर नसतां गलबला करावा कीं

पुराणांतील वांगीं पुराणांत असें आपण नेहमीं म्हणतों. परंतु तीच गोष्ट या खालीं दिलेल्या ओंव्यांत किती ठसकेदार रीतीनें सांगितली आहे पाहा :

पुराणींच्या गोष्टी सखी पुराणीं राहती
जन हे वागती यथातथा

पुराणींच्या गोष्टी देवळांत गोड
संसारींची ओढ कोणा सुटे

जगांत अच्युत कोणी नाहीं. सर्वांना मरण आहे :

फुलें सुकतात तारे गळतात
असे कोण ग अच्युत संसारांत

स्त्रिया रोज सकाळीं चूल सारवतात. आठवड्यांतून एखादे वेळेस सारवून भागणार नाहीं. त्याप्रमाणें मनुष्यानें साधनेला संतत स्वीकारणें जरूर आहे. कधीं कधीं रामनाम घेऊन काम भागणार नाहीं. कधीं लहर आली म्हणजे खादी घेऊन जमणार नाहीं. ध्येयाचा निदिध्यास हवा. तरच जीवनावर संस्कार होतो :

चूल सारवीती जशी नित्य ग नेमानें
तसें मन हें भक्तीनें सारवावें

बाबर बादशाहा म्हणत असे कीं, जगाच्या खानावळीत जो जो आला त्याला शेवटीं मरणाचा पेला प्यावा लागतो. शेवटीं सर्वांना मरण. माउलीच्या पोटीं आलेला प्रत्येक प्राणी शेवटीं धरित्रीमायेच्या पोटीं जायचा आहे. रेल्वेचें तिकीट संपलें म्हणजे उतरावें लागतें, त्याप्रमाणें आयुष्य सरतांच जगाला रामराम करावा लागतो :

तिकिट संपतां सोडिली आगीनगाडी
सोडावें लागे जग आयुष्याची सरतां घडी

आगगाडी, मोटार यांच्या उपमा बायका देऊं लागल्या आहेत. मोटार सारखी पों पों करीत जाते. जणूं अहंकारानें धांवते. पावसांत सर्वांच्या अंगावर खुशाल चिखलपाणी उडविते. मोटारींतील प्रतिष्ठिताला गोरगरिबांची किंमत नाहीं; ही गोष्ट स्त्रिया ओंव्यांतून सांगत आहेत:

पां पां ग पों पों मोटार पुढचें पाहीना
तसा कोणा जुमानी ना अहंकार

स्त्रियांची भव्य कल्पना, उच्च प्रतिभा तुम्हाला पाहावयाची आहे? मुक्तेश्वरांची, किंवा इंग्रज कवि मिल्टन यांची भरारी तुम्हांला स्त्री-वाङ्मयांत पाहायाची आहे? ही पाहा:

समुद्राच्या कांठीं विष्णु वाळू मळी
घडवी बाहुलीं ब्रह्मदेव

या ओंवींत प्रास-अनुप्रास आहे; आणि विशाल कल्पना. रोज प्राणिमात्र जन्माला येत आहेत. एखादा कुंभार एखाद्या नदीकांठीं मडकीं बनवितो. त्याला थोडीशी माती व थोडें पाणी पुरतें. परंतु भगवान् विष्णु समुद्राची न संपणारी वाळू मळतात. समुद्राचें पाणी वापरतात. आणि मग त्या मळलेल्या वाळूची ब्रह्मदेव हीं बाहुलीं बनवितो. बाहुलीं शब्द किती समर्पक आहे!

ज्यानें जीवनांत वासना स्वैर सोडल्या, ज्याच्या जीवनांत संयमाला स्थान नाहीं, ज्यानें जीवनांत विषयभोगाचे मळे पिकविणे सुरू केलें, त्याच्या हातून पापाशिवाय काय होणार? पापाचें कोठारच त्याच्या घरीं जमा होतें:

ज्याच्या दारीं आहे कंदर्पाचें रोप
त्याच्या हातीं सारें पाप जमा होतें

एखाद्या गर्विष्ठ बाईला एक नम्र व अनुभवी बाई म्हणते:

कोणाचें आहे कोण माझा आहे भगवान
शेवटा जाऊं दे मूर्खा तुझा अभिमान

माझा तर भगवान् आहे. त्याचाच मला आधार. तूं स्वतःच्या घमेंडींत असशील तर अस. तझा अभिमान होवो यशस्वी! बघ यश मिळतें का!

गर्वांचें घर तर खालीं असतें; परंतु तुझा गर्व जाणार असेल यशाच्या शिखराला तर जावो बापडा! गीतेंत म्हटलें आहे कीं, धर्माचें आचरण अल्पस्वल्पहि हातून झालें तरी तें कामीं येतें. अंधारांत एखादा किरणहि तारतो, समुद्रांत एखादा ओंडकाहि जगवितो :

इवलीशी पणती प्रकाशा देतसे
इवलेंसें पुण्य जिवा आधार होतसे

आणि या जगांत निरुपयोगी अशी वस्तु नाहीं. उपयोग करून घेणारा मात्र हवा. बायका आपला नेहमींचा अनुभव सांगतात :

सुंठ घासायाला खापरी येते कामीं
जगांत रिकामी वस्तु नाहीं

कोंकणांत तापांत खूप घाम वगैरे एकदम येऊं लागला तर सुंठीचें कुडें कौलावर घांसतात. ती जी मऊ पूड होते, ती अंगाला फांसतात.

बायका भांडीं शक्यतों स्वच्छ ठेवतात. परंतु पुष्कळशीं भांडीं जरी बाहेरून स्वच्छ दिसलीं तरी आंत काळीं असतात. ह्या अनुभवामुळें स्त्रिया म्हणतात :

वरूनी आरशाचें आंत परी भांडें काळें
सर्वच जीवांचें आंत बाहेर निराळें

जो अंतर्बाह्य एकरूप आहे, असा क्वचितच एखादा महात्मा दुनियेंत असतो.

संसारांत कोणी सुखी होईल का? सर्वांचे मनोरथ पुरतात का? या जगांत समाधान शेवटीं मनांत निर्मावें लागतें. अभ्यासानें समाधान प्राप्त होतें :

संसारीं मानावें लागतें समाधान
सगळें मनींचें होईना कधीं पूर्ण

आणि या दोन ओंव्या पाहा :

पिकतात केस गळते बत्तीशी
वासना राक्षसी जैशीतैशी

पांढुरके केस परि वासना हिरव्या
कळेना कोणाला त्या कैशा जिरवाव्या

मनुष्य म्हातारा होतो, नाक लोंबूं लागतें, दृष्टि कमी होते, केस पिकतात; परंतु वासना नेहमीं तरुणच असते. वासना नेहमीं हिरवीगारच असते. आयुष्याचा क्षय होत आला तरी माणसाला माकडें बनविणाऱ्या स्वैर वासना अक्षयच असतात!

तारुण्य अंगांत मुसमुसत असतें तेव्हां मनुष्य ऐटीनें चालतो. त्याला सारें जग कःपदार्थ वाटतें. परंतु पुढें हें यौवन गेलें म्हणजे तोंडामोंवतीं माशा घोंगावूं लागतात. तारुण्यांत तरुणींच्या भोंवतीं युवजनांचीं फुलपांखरें नाचत असतात. परंतु तें सौंदर्य गेलें कीं कोण राहतो जवळ?

नवतीची नार नार चाले दणादणा
नवती गेली निघून माशा करीती भणाभणा

किती सुंदर आहे ओंवी! शब्द कसे समर्पक आहेत!

आणि गर्जना करणाऱ्या समुद्राला एक स्त्री काय म्हणते ऐका:

समुद्रा रे बापा किती करीशी बढाई
नाहीं पाण्याला गोडी तिळमात्र

इंग्रजी कवि कोलेरिज् यानें समुद्राचें वर्णन करतांना म्हटलें आहे:

Water, water everywhere
Not a drop to drink

सर्वत्र पाणीच पाणी, परंतु तोंडांत एक थेंब घालण्याची सोय नाहीं. काय करायचें तें अपार पाणी? एखाद्या माणसाजवळ खूप संपत्ति असते. परंतु त्यांतील दिडकीहि कोणाच्या कामीं येत नसते! तो ऐट मिरवतो. मी श्रीमंत म्हणून तोरा मिरवतो. परंतु त्याच्या त्या मोठेपणाचा जगाला काय उपयोग?

आणि शेवटीं एक ओंवी देऊन हा रसपरिचय संपवितों:

गोड बाळपण गेलें बागडोनी
पाखरांच्यावाणी सदोदित

सुभाषितें : ओंव्या

डोंगर चढून भेटावें देवाला
यत्नानें यशाला मिळवावें १

नको ग कधींही संसारीं बोलूं खोटें
त्यानें गेले मोठमोठे अधोगती २

नको ग कधींही संगति दुर्जनांची
भेट ती नरकाची मृत्युलोकीं ३

रामाच्या नांवाचा पापी कंटाळा करीती
निवळ टाकून पाणी गढूळ भरीती ४

माझें माझें म्हणून प्राणी संसारीं भुलतो
निवळ सोडून पाणी गढूळ भरीतो ५

साखर मुंगीला मध तो माशीला
तैसें सज्जनचित्ताला रामनाम ६

शिकती तराया पाण्यांत पडून
संसारीं वावरून मुक्त व्हावें ७

वाण्याच्या दुकानीं भाव नाहीं कापराला
मूर्खाशीं बोलतां शीण येई चतुराला ८

चंदना पडती विळखे सर्पाचे
तैसे दुर्जनांचे सज्जनांना ९

बळीचींये दारीं तिष्ठतो वामन
भक्ताचे आधीन भगवंत १०

भक्ताला जवळ दुष्टा सदा लांब
प्रल्हादासाठीं खांब स्वीकारीला ११

कुणी नाहीं रे कुणाचा आत्मा नव्हे रे कुडीचा
आहे संसार घडीचा नाशीवंत १२

कुणी नाहीं रे कुणाचा पुत्र नव्हे ग पोटींचा
येईल कामाला धर्म पांचा ग बोटींचा १३

कुणी नाहीं रे कुणाचा कशाला हसा रडा
आहे संसार बुडबुडा नाशीवंत १४

कुणी नाहीं रे कुणाचा कशाला खोटें बळ
संसार मृगजळ नाशीवंत १५

वृद्ध मायबाप सेवावे पूजावे
हेंच समजावें धर्मसार १६

वृद्ध मायबाप जशीं पिकलेलीं फळें
तयांचीं चरणकमळें नित्य वंदूं १७

रामराम म्हणुनी जपती माझे ओठ
जिव्हेबाई घ्यावा घोट अमृताचा १८

रामराम म्हणुनी जपती माझ्या दाढा
घेई अमृताचा काढा जिव्हेबाई १९

कुतरा भुंकतो मांजर देखून
गर्जतो पंचानन हत्तीसाठीं २०

कुतरा भुंकतो भुंकतो भीतभीत
रानांत हुंकारत पंचानन २१

हंस धीर गति कावळे कोकलती
मूर्खांना उपेक्षिती बुद्धिमंत २२

नको तीर्थयात्रा नको चारी धामें
मुखीं घ्यावीं नामें विठ्ठलाचीं २३

नको तीर्थ यात्रा नको सप्त पुऱ्या
मुखीं ओंव्या गाव्या विठ्ठलाच्या २४

नको तीर्थ यात्रा नको अन्य नेमव्रत
माझें पवित्र दैवत मायबाप २५

रामराम म्हणुनी राम माझ्या हृदयांत
जसें मोतीं करंड्यांत वागवीतें २६

चंद्राच्या प्रकाशीं लोपून जाती तारा
थोरापुढें तोरा मिरवूं नये २७

चांदण्यांनो तुम्ही अंवसे राज्य करा
थोर नसतां गलबला करावा कीं २८

कुतरा भुंकतो घराच्या सभोंतीं
घन रानीं गर्जती सिंहव्याघ्र २९

आज काय झालें खळें पडलें चंद्राला
कोणी पापी का संताळा छळिता हे ३०

पुराणींच्या गोष्टी गोड ऐकायाला
तसें वागायाला अवघड ३१

पुराणींच्या गोष्टी देवळांत गोड
संसाराची ओढ कोणा सुटे ३२

पुराणींच्या गोष्टी सखी पुराणीं राहती
जन हे वागती यथातथा ३३

आकाशामधून केवढा तारा तुटे
पतनावांचून कोणी ना जगीं सुटे ३४

फुलें कोमेजती तारे वरचे तुटतो
सर्वांना आहे च्युती संसारांत ३५

फुलं सुकतात तारे गळतात
असे कोण ग अच्युत संसारांत ३६

चूल सारवीती जशी नित्य ग नेमानें
तसें मन हें भक्तीनें सारवावें ३७

सारे बुडबुडे कांहीं संसारीं टिकेना
हें ग मरण कुणाही कधीं काळीं चुकेना ३८

जो जो प्राणी आला माउलीच्या पोटीं
धरित्रीच्या पोटीं तो तो जाई ३९

तिकिट संपतां सोडती आगिनगाडी
सोडावें लागे जग आयुष्याची सरती घडी ४०

अमृत विषाचें विष अमृताचें
ईश्वराच्या इच्छे होत असे ४१

पों पों ग पों पों जशी करते मोटार
तसा जगीं अहंकार प्राणीमात्रां ४२

पों पों ग पों पों मोटार पुढचें पाहीना
तसा कोणा जुमानीना अहंकार ४३

समुद्राच्या कांठीं विष्णु मळीतसे माती
ब्रह्मा घडवीतो मूर्ति नानापरीच्या ४४

समुद्राच्या कांठीं विष्णु वाळु मळी
घडवी बाहुलीं ब्रह्मदेव ४५

वेळीं सारवावें वेळींच शिवावें
हा ग देह आहे तोंच सार्थक करावें ४६

वेळींच जपावें वेळच्या वेळीं काम
हा ग देह आहे तोंच स्मरूं मनीं राम ४७

ज्याच्या दारीं आहे कंदर्पाचें रोप
त्याच्या हातीं सारें पाप जमा होतें ४८

कोणाचं आहे कोण माझा आहे भगवान
शेवटा जाऊं दे मूर्खा तुझा अभिमान ४९

कोणाचं आहे कोण माझा आहे भगवान
त्याच्या ग आधारें जाऊं संसार तरून ५०

संकटांत कामा येई जो मैत्र खरा
अभंग राहे हिरा घाव पडतां ५१

इवलीशी पणती प्रकाशा देतसे
इवलेसें पुण्य जिवा आधार होतसे ५२

झुंठ घासायाला खापरी येते कामीं
जगांत निकामी वस्तू नाहीं ५३

वरूनी आरशाचें आंत परी भांडें काळें
सर्वच जिवांचें आंत बाहेर निराळें ५४

संकटांत कामा येईल तो खरा
त्याची कास धरा जन्मवेरी ५५

संसारीं मानावें लागतें समाधान
सगळें मनींचे होईना कधीं कोण ५६

संसारीं मानावें लागतें सखी सुख
नाहीं तर सदा दुःख चोंहोंबाजू ५७

पिकतात केस गळते बत्तीशी
वासना राक्षसी जैशींतैशी ५८

पांढुरले केस परी वासना हिरव्या
कळेना कोणाला त्या कैशा जिरवाव्या ५९

फुलांत सुगंध कमळीं मरंद
हृदयीं गोविंद असो तैंची ६०

नवतीची नार नार चाले दणादणा
नवती गेली निघून माशा करीती भणाभणा ६१

समुद्रा रे बाप्पा किती करीशी बढाई
नाहीं पाण्याला गोडाई तिळमात्र ६२

गोड बाळपण गेलें बागडोनी
पांखराच्या वाणी सदोदित ६३

मरणाच्या वेळे रामनाम घ्यावें
त्यानें मुक्त व्हावें चारी लोकीं ६४

राम राम म्हणा राम साखरेचा खडा
त्यानें माझ्या दंतदाढा गोड केल्या ६५

राम राम म्हणा राम साखरेचा रवा
रामाचें नांव घेतां दिवस आनंदांत जावा ६६

प्रकरण बारावें

संकीर्ण

रसपरिचय

हें शेवटचें प्रकरण. या प्रकरणांत उरल्या सुरल्या ओंव्या एकत्र दिल्या आहेत. एकाच विषयासंबंधींच्या ओंव्या या प्रकरणांत नाहींत. या प्रकरणांत खिचडी आहे. आणि खिचडी फार छान लागते नाहीं ! भाताला भाजी-बिजीची जरूरी; परंतु खिचडीस निराळें तोंडीं लावणें लागतच नाहीं.

या संकीर्ण प्रकरणांत तुम्हांला मजामजा मिळेल. बोरीबंदरावर आगगाडी सुरू झाली. मडुम तेथें दिसली; साहेबांच्या बायका म्हणजे आमच्या बायकांना मोठें कुतूहल. बोरीबंदरावर सारे पदार्थ मडमीणबाईला या ओंव्यांतून खायला दिले आहेत. इंग्रजांनी गाडी आणली ही. बिनबैलाची गाडी ढकलूं लागला. एका महाराष्ट्र शाहीरानें

साहेबाचा पोरगा मोठा अकली रे
बिनबैलानें गाडी कशी ढकली

हें गाणें केलेलें अनेकांना माहीत असेल. मागील सत्याग्रह-संग्रामांत हें गाणें महाराष्ट्रभर पसरलें होतें; परंतु स्त्रियांनींहि आपल्या ओंव्यांत तोच भाव प्रकट केला आहे पाहा:

आगीनगाडी बिगिनगाडी गाडीला डबेडबे
बैलाविण चाले निघे रूळावरी

आणि ही गमतीची ओंवी वाचा:

बोरीबंदरावर मडुम खाते बिस्कुट
आगीनगाडीचें फिरलें मुस्कुट रूळावरी

दळणाच्या पुष्कळ ओंव्या या प्रकरणांत दिल्या आहेत. दळण व कांडण

पूर्वी घरोघर चाले. दळण तर चालेच चाले. दळणाचे श्रम ओंव्या म्हणतांना बायका विसरत. श्रमांतून हें वाङ्मय निर्माण झालें. मुंबईला एखादा मोठा दगड वर उचलतांना कामगार गाणें म्हणतात. या दळणाच्या ओंव्या हृद्य आहेत. अनेक भावना त्यांतून आहेत. दळण संपत यावें, सुपाच्या कोंपऱ्यांत आतां चिमुटभर दाणे राहिले आहेत; श्रमणाऱ्या त्या बायांना आनंद होतो. देव आठवतो:

सरलें दळण राहीलं सुपाकोनीं
विठ्ठल रखुमाई गायीलीं रत्नें दोन्हीं

महाराष्ट्राचीं विठोबा-रखुमाई हीं आवडतीं दैवतें.

नेहमीं शुभ बोलावें. दळण सरलें असें कधीं म्हणूं नये. दळण तर रोज उठून हवें. सासरीं-माहेरीं किती तरी मंडळी. भरलेलीं घरें. एक स्त्री सांगते:

सरलें दळण सरलें म्हणूं नये
सासर-माहेर नांदतें माझें सये

दळतां दळतां हात दुखूं लागतात. कष्ट होतात. परंतु पोक्त बाई तरुण मुलीला म्हणते:

सरलें दळण दळून दमलीस
सीतेलाहि होई संवसारीं वनवास

सीतेलाहि कष्ट भोगावे लागले; मग आपली काय कथा!

दळतांना शेजारचीहि बाई एखादे वेळेस प्रेमानें हात लावायला येते. दळण पटकन् होतें. जातें जड जात नाहीं; दळण संपत आलें म्हणजे ती बाई कृतज्ञतेनें म्हणते:

सरलें दळण घालूं शेवटचा घास
असाच हात लावी शेजी तुझी मला आस

किती गोड व सहृदय ओंवी! शब्दरचनाहि कर्णमधुर अशी आहे.

बायका नेहमीं दळतात. परंतु ज्या जात्यावर दळायचें त्या जात्याचें कौतुक त्यांनीं केलें आहे का? तें जातें पाहून त्यांची प्रतिभा स्फुरली का?

होय, स्फुरली बरें. जातें, जात्याचा खुंटा व जात्यावर ओंव्या म्हणणाऱ्या सांवळ्या सुंदरीचा गोड गळा सारें एका ओंवींत आणलें आहे पाहा:

जातें कुरुंदाचें खुंटा आवळीचा
गळा माझ्या सावळीचा आहे गोड

कुरुंदी दगडाचीं तीं तांबडट जातीं जरा हलकीं येतात. सुंदर बांगड्या असलेला हात जातें ओढत आहे!

जातें कुरुंदाचें खुंटा पाषाणाचा
वर हात कांकणाचा उषाताईचा

पाषाणाचा खुंटा कसा असेल तें देव जाणे! एखादा दगडी खुंटाच बसलेला असे कीं काय?

जात्याच्या तोंडाला दिलेली ही सुंदर उपमा वाचा:

जातियाचें तोंड जशी खोबऱ्याची वाटी
याचा कारागिरी नांदतो बाळेघाटीं

गांवांत परप्रांतीय भिक्षुक ब्राह्मण येतात. त्यांना देशवरकरी म्हणतात. एखादी सासुरवाशीण ओसरींत येते. भुकेलेला ब्राह्मण पोटाला हात लावतो. परंतु येथें जेवायला राहा असें सांगायला ती सासुरवाशीण धजत नाहीं. तिच्या मनांत कितीहि असलें तरी सासूसासऱ्यांच्या हवें ना! ती आपल्या भावाचें घर ब्राह्मणाला दाखवते. आपला भाऊ उदार आहे, तो नाहीं म्हणणार नाहीं असा तिचा आत्मविश्वास असतो. भावाविषयीं किती हें प्रेम:

भुकेला ब्राह्मण पोटाला हात लावी
दुरून घर दावी भाईरायाचें

एक म्हातारी आजीबाई म्हणते:

देवा मी दुबळी नेसेन धाबळी
येईन राऊळीं तिन्ही सांजा

एक स्त्री आपल्या गांवची स्थिति वर्णिते:

गांव बिघडला सारे झाले गुंड
कोपेल वक्रतुंड गजानन

गांवांतील मोठमोठे लोकहि जर मोहाला बळी पडूं लागले तर आशा तरी कोणती ?

गांव बिघडला गांवाची गेली शोभा
मोठेमोठे लोक लोभा गुंतताती

आणखी एक ओंवी सांगू ? प्रत्येक गांवांत मारुतीचें देऊळ असतेंच. मारुति ब्रह्मचारी—जितेंद्रिय. गांवांत मारुति असणें याचा अर्थ गांवानें संयमी व्हावें, रामसेवक व्हावें. परंतु:

गांव बिघडला झाले सारे व्यभिचारी
कोपेल ब्रह्मचारी मारुतिराय

असें ही भगिनी सांगत आहे.

"पहाटेच्या प्रहर-रात्रीं" हा पहिला चरण असलेल्या बऱ्याच ओंव्या या प्रकरणांत दिल्या आहेत. ही ओंवी ऐका:

पहाटेच्या प्रहररात्रीं कोण राणी ओंव्या गाते
पुत्राला नीजविते उषाताई

पहाटे काकडआरत्या सुरू होतात. देवळांत झांजा वाजतात. काशाच्या धातूचे कर्णे वाजतात:

पहाटेच्या प्रहरीं कर्णा वाजतो मंजुळ
दह्या-दुधाची आंघोळ विठ्ठलाची

तिन्ही-सांजा झाल्या म्हणजे भिक्षा घालूं नये. विशेषतः भिकारणी-जोगिणींना घालूं नये. त्यांची मुलांबाळांवर दृष्ट पडायची एखादी.

तिन्ही सांजा झाल्या उंबऱ्याला रक्षा
जोगिणीला भिक्षा घालूं नये

हल्लींच्या मुलींवर ओंव्यांतून टीका आली आहे.

हल्लींच्या मुलींना काम नको डोळ्यांपुढें
लक्ष लिहिण्याकडे उषाताईचें

वांकडे भांग हवेत, कुंकूं आहे नाहीं असें बारीक, खोपा घालण्याऐवजीं केसांचीं चक्रें करायचीं, या सर्वांवर टीका आहे:

हल्लींच्या बायका चकरें घालीती
वर फूल तें रोविती शेवंतीचें

घरांत आतां घड्याळें आलीं आहेत. मुंबई टाइम, मद्रास टाइम हा फरक-हि समजूं लागला:

मुंबई मद्रास मागें पुढें तास
किती वाजले तपास गोपूबाळा

बायकांना कुंकवाचें मोठें वेड. सौभाग्याचें तें चिन्ह. तें कुंकूं सर्वांना पाठ-वायची हौस; बहिणीला पाठवीन, मामींना पाठवीन, वन्संबाईंना पाठवीन, ह्या सौभाग्यचिन्हाला सर्वत्र धाडूं दे, सदिच्छा प्रकट करूं दे.

कुंकूं मी वाटीन भरीन कचेळा
धाडीन आजोळा मामीबाईला

गांवांतील सर्वांना बोलावून त्यांना कुंकूं वाटायचं. मग बाहेरगांवच्या नातलगांना, मैत्रिणींना नको का धाडायला ?

ही एक विनोदप्रचुर ओंवी ऐका:

वऱ्हाड्यांत वऱ्हाडी गोपूबाळाची हुशारी
लग्नीं अच्छेर सुपारी पुरवीली

गोपूबाळ मोठा हुशार. अच्छेर सुपारी त्यानें पुरविली.

बैठकीच्या तबकांत अत्तरदाणी, गुलाबदाणी व लवंगा, वेलदोडे, जायपत्री सुपारी, कात वगैरे ज्यांत असतें तो चौफुला–सर्वांचें वर्णन पाहा कसें खुमारीनें केलें आहे:

अत्तरदाणी गुलाबदाणी या दोघी ग सवती
दोघींचा एक पति चौफुला तो

चौफुला शब्द पुल्लिंगी आहे. अत्तरदाणी, गुलाबदाणी स्त्रीलिंगी. त्या जणूं चौफुल्याच्या बायका !

एका तरुणाला कोणी तरी म्हणते:

अत्तरदाणी गुलाबदाणी पाचूपेट्या पिंगारदाणी
आहे हौशी तुझी राणी गोपूबाळा

तुझी राणी मोठी हौशी आहे. सारें तिला हवें, अंगावर पाचूपेट्या हव्यात, अत्तरदाणी-गुलाबदाणी जवळ हवी, विडा खाऊन पीक टाकायला पिकदाणी हवी, रंगेल आहे तुझी राणी: पिंगारदाणी म्हणजे पिकदाणी.

कधीं कधीं रूपकात्मक अशा अध्यात्मपर ओंव्या आढळतात:

काय सांगूं सखे आंबा पिकलासे टिक्षी
येतील गरुडपक्षी घेऊन जाती

हा कोठला आंबा ? गरुड कोण ? आंबा पिकला म्हणजे आयुष्य सरत आलें; म्हातारपण आलें. केस पिकले. जीवनहि जणूं पिकलें. गोड झालें. कामक्रोधांचा आंबटपणा जाऊन विचाराचा मधुर रस जीवनांत भरला. आतां विष्णूचे दूत येतील व हें फळ घेऊन जातील. रस्त्यात कुंकवाची पुडी वगैरे सांपडली तर पतीला भरपूर आयुष्य लाभेल असें स्त्रिया मानतात.

कुंकवाचा पुडा अक्काबाईला सांपडला
आयुष्याचा लाभ झाला तिच्या कंथा

ओंव्या झोंपाळ्यावर बसून म्हणायच्या. त्या झोपाळ्याचें वर्णन नाहीं का केलें स्त्रियांनीं ? हो; केलें आहे तर ! झोंपाळ्याला त्यांनीं दादा म्हटलें आहे. लहान मुलें आईला झोंपाळ्यावर घेऊन बस असें सांगतात. माता म्हणते:

झोंपाळ्या रे दादा आम्हांला तुझा लळा
चैन पडेना बाळाला तुझ्यावीण

झोंपाळा तुटला म्हणजे मुलांबाळांची निराशा. मग तीं बापाच्या पाठीस लागतात. बाप पुन्हा बांधून देतो.

झोंपाळा तुटला आम्हीं बसूं कशावरी
दुसरा बांधा दारीं बाप्पाराया

आणि एखाद्या विलासिनीच्या घरच्या झोंपाळ्याचें वर्णन ऐकायचें आहे ?

झोंपाळा चंदनाचा त्याला पाचूचें दिलें पाणी
गंजीफा खेळे राणी गोपूबाळाची

चंदनाच्या झोंपाळ्याला पाचूचा रंग दिला आहे. हिरवा रंग दिला आहे. त्यावर बसून आवडती बायको पतीबरोबर गंजीफा खेळत आहे !

असो. हें संकीर्ण प्रकरण नाना रसांचें आहे, तें गोड करून घ्या ही विनंति.

संकीर्ण : ओंव्या

मेहुण मला हवें आवडीचीं दोघं
पुढें कंथ तूं मागें रखूमाई १

मेहुण मला हवें राधा-दामोदर
भवानी-शंकर चौघं यावीं २

लांब लांब केस विठोबा तेलंग्याचे
चारी खूर पलंगाचे झांकीयेले ३

आम्ही सहा जणी सहा गांवींच्या खारका
मध्यें नांदते द्वारका तुळसादेवी ४

आम्ही चौघी जणी चार बाजूंचे कळस
मध्यें शोभते तुळस मायबाई ५

अंगाईचे घरीं मंगाई राखण
संवगाईचें दुकान रस्त्यावरी ६

बोरीबंदरावर मडुम खाते पेरू
आगीनगाडी केली सुरू इंग्रजांनीं ७

बोरीबंदरावर मडुम खाते केळ
आगीनगाडीची झाली वेळ रूळावरी ८

बोरीबंदरावर मडुम खाते संत्र
आगीनगाडीचें मोडलें यंत्र रूळावरी ९

बोरीबंदरावर मडुम खाते कांकडी
आगीनगाडी झाली वांकडी रूळावरी १०

बोरीबंदरावर मडुम खाते बिस्कुट
आगीनगाडीचें फिरलें मुस्कुट रूळावरी ११

बोरीबंदरावर मडुम पीते चहा
आगीनगाडी आली पहा रूळावरी १२

आगीनगाडी विगिनगाडी	गाडीला डबे डबे
बैलावीण चाल नीघे	रूळावरी १३
तारूं लागलें बंदरा	भाईरायांना ग सांगा
वेलदोडे लवंगा	स्वस्त झाल्या १४
सरलें दळण	उरला एक दाणा
गोकुळीं कृष्णराणा	यश्वदेचा १५
सरलें दळण	राहीलं सुपाकोनीं
विठ्ठल रखुमाई	गाइलीं रत्नें दोन्ही १६
सरलें दळण	सरलें म्हणूं नये
सासर माहेर	नांदतें माझें सये १७
सरलें दळण	सरत्या पुरत्या गंगा
येथून नमस्कार	काशीच्या ज्योतिर्लिंगा १८
सरलें दळण	मी आणीक घेणार
बैल कोटीचे येणार	विठ्ठलाचे १९
सरलें दळण	पुन्हा घेतलें पायली
लक्ष तुळस वाहिली	विठ्ठलाला २०
सरलें दळण	दळून दमलीस
सीवेलाहि होई	संसारीं वनवास २१
सरलें दळण	घालूं शेवटचा घास
असाच हात लावी	शेजी तुझी मला आस २२
सरलं दळण	राहिला राइरा
विठ्ठल सोयरा	पंढरीचा २३
दळण मी दळीं	पीठ आलं मोदकाचें
जेवण वैदिकांचें	पांडुरंग २४
दळण दळत्यें	उरला चाराचुरा
मोत्याचा लावूं तुरा	विठ्ठलाला २५

दळण दळल्यें दळल्यें रवा-पिठी
पाहुणे जगजेठी पांडुरंग २६

भुकेला ब्राह्मण सांगतें ऐक खूण
माडीवरी वृंदावन तुळशीचें २७

भुकेला ब्राह्मण पोटाला हात लावी
दुरून घर दावी भाईरायाचें २८

भुकेला ब्राह्मण कोरण मागतो डाळींचें
घर लेंकुरवाळीचें उषाताईचें २९

काशीस मी गेल्यें काशीकर झाल्यें
कागद धाडीयेले गांवोगांव ३०

देवा मी दुबळी नेसेन धाबळी
येईन राउळीं तिन्ही सांजा ३१

देवा मी दुबळी वारियानें जातें
आधार तुझा घेतें पांडुरंगा ३२

झोळाईला पातळ सोमजाईला झुण्णा
या दोघी सास्वासुना वावरती ३३

वाटेवरला आंबा मोहरानें डुले
कौलानें बोले जोगेश्वरी ३४

नणंदा वन्सबाई आपुला मान घ्यावा
मला आशीर्वाद द्यावा चुडे यांना ३५

चैत्र मासींच्या रांगोळ्या प्रकारांच्या
नणंदा झणकाऱ्याच्या उषाताईच्या ३६

माझ्या धावण्याला तुम्ही धावा जगजेठी
द्रौपदीबाई मोठी मी तों बहीण धाकुटी ३७

माझ्या धावण्याला तुम्ही धावा चक्रपाणी
तुमच्यावरून माझा देह ओंवाळणी ३८

दुरून दिसते तातोबाची माडी लाल
सीताबाई बाळंतीण शालीचे दिले पाल ३९

वाजंत्रीं वाजतीं नदीच्या तीरावरी
देवा महादेवावरी अभिषेक ४०

काळी कपिला गाय दुधाला अधिक
त्याचा तुला अभिषेक महादेवा ४१

गांव बिघडला सारे झाले गुंड
कोपेल वक्रतुंड गजानन ४२

गांव बिघडला झाले सारे व्यभिचारी
कोपेल ब्रह्मचारी मारुतिराय ४३

गांव बिघडला सत्याची नाहीं चाड
कोपेल गोविंद श्रीगीतेचा ४४

गांव बिघडला सत्याला नाहीं मान
कोपेल भगवान शेषशायी ४५

गांव बिघडला जसे कावळे भांडती
कोपेल लक्ष्मीपति नारायण ४६

गांव बिघडला गांवाची गेली शोभा
मोठेमोठे लोक लोभा गुंततातीं ४७

गांव बिघडला मानीना कोणी कोणा
जो तो म्हणे मी शहाणा सभेमाजीं ४८

माझ्या घरीं ग पाहुणा पाहुणा नव्हे बाई
नणंदा वन्सबाई पति तुमचे ४९

पहाटेच्या प्रहररात्रीं कोण राणी ओंव्या गाते
पुत्राला निजवीते उषाताई ५०

पहाटेच्या प्रहररात्रीं कोंबडा आरवला
गोसावी फेरी आला दत्तात्रेय ५१

पहाटेच्या प्रहररात्रीं कर्णा वाजतो काशाचा
महालक्ष्मी मातेचा रथ फिरे ५२

पहाटेच्या प्रहररात्रीं कर्णा वाजतो मंजुळ
दह्यादुधाची आंघोळ विठ्ठलाची ५३

पहाटेच्या प्रहररात्रीं कर्णा वाजतो झाईझाई
रामरायाच्या स्नानाला जागें व्हावें गंगाबाई ५४

पहाटेच्या प्रहररात्रीं कर्णा वाजतो कांचेचा
महालक्ष्मी मातेचा रथ फिरे ५५

तिन्ही सांजा झाल्या उंबऱ्याला रक्षा
जोगीणीला भिक्षा घालूं नये ५६

तिन्हीसांजा झाल्या उंबऱ्याला माळ
जोगिणीला डाळ घालूं नये ५७

तिन्ही सांजा झाल्या उंबऱ्याला कणा
जोगीणीला दाणा घालूं नये ५८

लांबून दिसली मला वाटे माझी आई
भेटायास आली चुलत काकूबाई ५९

आपण गुज बोलूं डाळिंबीखालतीं
मी लेक तूं चुलती मायेपरी ६०

आपण गुज बोलूं कशाला हवी शेजी
गुजाजोगी आहे माझी काकूबाई ६१

जातें कुरुंदाचें खुंटा आवळीचा
गळा माझ्या सांवळीचा आहे गोड ६२

जातें कुरुंदाचें खुंटा पाषाणाचा
वर हात कांकणाचा उषाताईचा ६३

जातियाचें तोंड जशी खोबऱ्याची वाटी
याचा कारागीर नांदतो बाळेघाटीं ६४

वेदशाळेमध्यें पाहीले कावळे
धैर्य तें मावळे बाप्पाजींचें ६५

गणपतीला नैवेद्य बदामाचा शिरा
पालगडगांवचा हिरा पंढरीबाळ ६६

गौरी बाळंतीण उन्हाळयांत झाली
कांचेची माडी केली शंकरांनीं ६७

बाळंपट्टी खण पट्टीला चवल
शिंपी करतो नवल चोळीयेचें ६८

हल्लींच्या मुलींना काम नको डोळयांपुढें
लक्ष सदा लिहिण्याकडे उषाताईचें ६९

मला हौस मोठी वांकड्या भांगाची
भाळीं टिकली कुंकवाची तिळाएवढी ७०

देव देवळांत कृष्ण कमळांत
भानू आभाळांत चंद्र-सूर्य ७१

दिवस गेला कामाखालीं रात्र झाली आनंदाची
पोथी वाचली गोविंदाची दादारायांनीं ७२

संकष्टी चतुर्थी माझा आहे नेम
भाचा सांगेन ब्राह्मण गोपूबाळ ७३

हल्लींच्या बायका चकर घालिती
वर फूल तें रोंविती शेवंतीचें ७४

शंकराला बेल विष्णूला तुळस
दवडा आळस सर्वजण ७५

सूर्योदयापूर्वी करी प्रातःस्नान
जाईल सारा शीण गोपूबाळा ७६

सूर्योदयापूर्वी करी प्रातःस्नान
कर रामनाम मंत्र जप ७७

समर्थीत घाली उषाताई तेलवात
करी सांजवात देवापाशीं ७८

चांदीचे ताटांत नैवेद्य आणीला
डोळे भरून पाहीला वनमाळी ७९

तांब्याच्या टोपांत उडदाचें वरण
एकादशीस मरण मज यावें ८०

आठा दिशीं सोमवार शिवण झालें बंद
कशिद्याचा तुला छंद उषाताई ८१

पहाटेच्या प्रहररात्रीं घुमघुम डेरा वाजे
कृष्णाला ने ग राधे गोकुळांत ८२

घड्याळ पाहतां वाजलेले तीन
वहिनी उठून चहा करी ८३

वन्सबाईंना ती वेणी जाऊबाईंना तो खण
हळव्याची दिली गोण जांवयाला ८४

भाऊ माझा एक भावजया किती
सोळा सहस्र गोपी भुलवील्या ८५

मामाराया घर बांधी सुतारांना दिल्या मिरच्या
घरांत आल्या टेबलखुर्च्या मामारायांच्या ८६

माझ्या ओटीवर कागदांचा केर झाला
लिहिणार कोठें गेला गोपूबाळ ८७

माझ्या दारावरनं दुर्वांच्या पाट्या जाती
आजोबांची भक्ति मोठी गणपतीची ८८

माझ्या दारावरनं बेलाच्या पाट्या जाती
शिवाची भक्ति मोठी बाप्पार्जींना ८९

कुंकू मी करीन भरीन शिशांत
धाडीन देशांत ताईबाईला ९०

कुंकू मी वांटीन भरीन करंडा
धाडीन नणंदा वन्सबाईंना ९१

कुंकू मी वांटीन भरीन कचोळा
धाडीन आजोळा मामीबाईला ९२

कुंकू मी वांटीन भरीन बोगणीं
धाडीन बहिणी आक्काबाईला ९३

जाईच्या फुलांचा वास येतसे सुंदर
रामरायाचें मंदिर वाटेवरी ९४

आधीं नमन करूं चिंचेच्या पानावरी
विष्णुच्या कानांवरी गोष्टी गेल्या ९५

वऱ्हाड्यांत वऱ्हाडी गोपूबाळ हा नटवा
मिरवी खांकेस बटवा सुपारीचा ९६

वऱ्हाड्यांत वऱ्हाडी गोपूबाळाची हुशारी
लग्नीं अच्छेर सुपारी पुरविली ९७

अत्तरदाणी गुलाबदाणी या दोघी ग सवती
दोघींचा एक पति चौफुला तो ९८

अत्तरदाणी गुलाबदाणी कांचेचा हिरवा पेला
पाण्यांत बंगला केला इंग्रजांनीं ९९

अत्तरदाणी गुलाबदाणी पाचूपेट्या पिंगारदाणी
आहे होशी तुम्ही राणी गोपूबाळा १००

समुद्राचें कांठीं दर्भाचें आसन
तेथें तुमचें संध्यास्नान काकाराया १०१

काय सांगूं सखे आंबा पिकलासे टिक्षी
येतील गरुडपक्षी घेऊन जाती १०२

काय सांगूं सखे आंबा पिकला झाली
नेतील गरुडमाळी वेळ होतां १०३

समुद्राच्या कांठीं कुवारल्यांची दाटी
परकर चोळया वांटी अक्काबाई १०४

कुंकवाचा पुडा अक्काबाईला सापडला
आयुष्याचा लाभ झाला तिच्या कंथा १०५

देवांचा देव्हारा फुलांनीं सजवीला
मंत्रांनीं पूजीला बाप्पारायांनीं १०६

हरिश्चंद्र राजा तारामती राणी
डोंबाघरीं पाणी भरताती १०७

व्याह्यांच्या पंगतीला केला साखरभात
मुदळयाजोगा हात वैनीबाईचा १०८

वैनीबाई सुगरिणी तुझा हिंग करपला
कचेरीला वास गेला भाईरायाच्या १०९

नाकींची ग नथ पडली धंगाळांत
मैना गुंतली संसारांत वैनीबाई ११०

दुपार संपली झाली संध्याकाळ
हातीं घेती जपमाळ जपावया १११

माझ्या घरीं ग पाहुणे दत्तात्रयस्वामी आले
पादुका विसरले पंचवटीं ११२

माझ्या घरीं ग पाहुणे दत्तात्रेय दिगंबर
चंदनें देवघर सारवीलें ११३

पंचवटीमध्यें पिंवळें झाड केतकीचें
रामापरीस सीतेचें गोरेंपण ११४

ब्राह्मणाच्या मुली तुला कामाचा कंटाळा
कुंकवाची चिरी तुझ्या पारोशा कपाळा ११५

माझे अंगणांत भात भात मोजिला खंडी खंडी
लुगडें घेती रेवदंडी काकाराया ११६

नागोबा माझे बाप नागीण माझी आई
लांबें पुच्छ माझे भाई सुखी राहो ११७

नागिणी ग बाई तुझा नागोबा कोठें गेला
गारूड्यानें नेला खेळावया ११८

देहाचा देव्हारा त्याला आत्म्याचें कुलूप
हिंदुस्थानांत मुलूख भाईरायाचा ११९

मुंबई मद्रास मागें पुढें तास
किती वाजले तपास गोपूबाळा १२०

झोंपाळ्यावर बसूं म्हणूं ओंव्यापरी
गंमत खरोखरी होई किती १२१

झोंपाळ्या रे दादा तुला सदैव लांबवूं
गोडगोड ओंव्या गाऊं तुझ्यावर १२२

झोंपाळ्या रे दादा मुलांना आवडसी
मागेंपुढें नाचतोसी आनंदोनी १२३

झोंपाळ्या रे दादा आम्हांला तुझा लळा
चैन पडेना बाळाला तुझ्यावीण १२४

झोंपाळा बांधीला ओसरी माजघरीं
खेळती त्याच्यावरी मुलंबाळं १२५

झोंपाळ्यावर बसूं झोंपाळ्याचा नाडा
चिरेबंदी वाडा मामंजींचा १२६

झोंपाळा तुटला आम्ही बसूं कशावरतीं
दुसरा बांधा दारीं बाप्पाराया १२७

झोंपाळा चंदनाचा त्याला पाचूचें दिलें पाणी
गंजीफा खेळे राणी गोपूबाळाची १२८

झोंपाळ्या रे दादा हेलंपट्टे खाशी
आम्हांला आज्ञापीशी उठावया १२९